

ISBN 978-9-663612-47-8

Михайло КУЧИНКО
Григорій ОХРІМЕНКО
Володимир САВИЦЬКИЙ

Культура Волині
та Волинського Полісся
княжої доби

Михайло КУЧИНКО
Григорій ОХРІМЕНКО
Володимир САВИЦЬКИЙ

Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби

ВОЛИНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ЛЕСІ
УКРАЇНКИ

ВОЛИНСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ВОЛИНСЬКЕ ОБЛАСНЕ
ТОВАРИСТВО КРАЄЗНАВЦІВ

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
“ЗВОДУ ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ”

Навчальний посібник

*Дорогому Паку
Олександр
з великою повагою
Г. Охріменко*

*4.12.08 р.
[Signature]*

М. Кучинко, Г. Охріменко,
В. Савицький

КУЛЬТУРА ВОЛИНИ ТА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ КНЯЖОЇ ДОБИ

ВАТ “Волинська обласна друкарня”

Луцьк – 2008

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 7 від 28 лютого 2008 року)

Навчальний посібник присвячено питанням розвитку культури Волині та Волинського Полісся княжої доби. В ньому зібрано і систематизовано археологічні, етнографічні та писемні джерела матеріальної і духовної культури регіону IX–XIV століть. Визначено своєрідність і витоки місцевої середньовічної культури та її вплив на розвиток національної української культури.

Для вчителів, учнів, студентів та широкого кола краєзнавців.

Окремі частини книги написали: передмова – проф. Г. В. Бондаренко; вступ, розділ I, §1, розділ II, §1, розділ III, §2, розділ IV – проф. М. М. Кучинко; розділ I, §2–3, розділ II, §2–4, розділ III, §1 – доц. Г. В. Охріменко і В. М. Савицький; розділ I, §4 – доц. Г. В. Охріменко і О. М. Каліщук; додатки – Г. В. Охріменко, В. М. Савицький. Ілюстрації підготували Г. В. Охріменко, О. М. Каліщук, В. М. Савицький. Комп'ютерний набір здійснили О. М. Каліщук, В. М. Савицький.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **С. В. Гаврилюк**, доктор історичних наук, професор **В. П. Колесник**, доктор історичних наук, професор **В. К. Баран**, кандидат історичних наук, доцент **Я. М. Шабала**

© М. М. Кучинко, 2008
© Г. В. Охріменко, 2008
© В. М. Савицький, 2008

ISBN 978-966-361-247-8

**Автори висловлюють щире подяку
за сприяння у виданні книги:**

Миколі РОМАНЮКУ (м. Луцьк),
Анатолію ГРИЦЮКУ (м. Луцьк),
Ігорю КОЦАНУ (м. Луцьк),
Петру САГАНЮКУ (м. Володимир-Волинський),
Святославу КРАВЧУКУ (м. Луцьк),
Володимиру ЛИСЮКУ (м. Луцьк),
Михайлу ПОПОВИЧУ (м. Луцьк),
Володимиру ДЕМЧУКУ (м. Луцьк),
Володимиру РОМАНЮКУ (м. Луцьк),
Богдану ПРУСУ (м. Луцьк),
Данилу БЕЗУШКУ (м. Луцьк),
Сергію ГОДЛЕВСЬКОМУ (м. Луцьк),
Олександру ХОМІЧУ (м. Луцьк).

**За надані матеріали авторський колектив
складає щире подяку:**

А. Прищепі (м. Рівне), **О. Бондарчуку**, **О. Позіховському**
та О. Романчуку (м. Острозького), **О. Каліщук** (м. Луцьк),
а також керівникам і працівникам Волинського, Рівненського,
Чернівецького, Кременецького, Заліщицького, Любомльського
і Торчинського краєзнавчих музеїв, Володимир-Волинського
історичного музею, Волинського державного архіву,
Державного історико-культурного заповідника
„Старий Луцьк”, Острозького і Дубенського
історико-культурних заповідників
та приватним колекціонерам Волині

Про значення вивчення культури краю в курсі “Волинезнавство”

Культура Західної Волині та Волинського Полісся – важлива тема у курсі “Волинезнавство”. Програма з курсу “Волинезнавство”, яка запроваджена у 2005 р. в школах Волинської області, має забезпечити важливий процес створення краєзнавчої освіти на державному рівні, що дасть змогу виховувати учнівську молодь на реальній історії. Складовою частиною цієї ділянки роботи є вивчення не лише суспільно-економічної та політичної історії краю і не лише самої культури, а і її витоків.

Цікавий матеріал, який вміщений у навчальному посібнику “Культура Волині і Волинського Полісся княжої доби”, безсумнівно, може бути використаний і при викладанні курсу “Волинезнавство”. Така тематика є актуальною тому, що у книзі розглядаються джерела культури, які своїм корінням сягають найдавніших часів історії місцевого слов'янства.

Курс “Волинезнавство” передбачає не лише виклад матеріалу з історії і культури Волині, а й має забезпечити формування патріота свого краю і держави. Цим вимогам цілком відповідає навчальний посібник, авторами якого є викладачі та науковці, які тривалий час досліджували, вивчали і викладали історію та культуру краю в середній і вищій школі.

Серед авторів передусім слід назвати доктора історичних наук, професора, відмінника освіти України, завідувача кафедри археології та джерелознавства Волинського національного університету ім. Лесі Українки Михайла Кучинка. Другим автором є знаний дослідник археологічних пам'яток Волині та Волинського Полісся, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник народної освіти України, який багато років працював у сільській школі – Григорій Охріменко.

Третій автор – Володимир Савицький – науковий працівник Волинського краєзнавчого музею, який займається давньою історією та археологією краю.

Програма курсу “Волинезнавства” передбачає надання знань учням і студентам з історії та має показати внесок волинян і поліщуків у вітчизняну, європейську та світову історію культури. На прикладі любові до свого краю наших пращурів відбувається і має стати більш інтенсивним і змістовним дослідження Волині та Волинського Полісся.

Саме цей регіон, як свідчать різноманітні джерела, чи не найкраще в Україні зберіг легенди і казки, перекази і пісні, усну народну творчість, традиції та звичаї, побутову культуру слов'яно-руського часу.

Представлений посібник важливий тим, що у ньому вперше найбільше наголошується не на політичній історії, а на історії матеріальної і духовної культури, її витоках. Саме матеріали і знаряддя праці людей тих часів можуть багато розповісти про їхнє повсякденне життя.

Слід трудової діяльності кожної людини, зокрема і етносу взагалі, є важливим історичним джерелом. Оцінка джерел свідчить про рівень культури та про місце окремої цивілізації у світовому процесі. Автори цієї книги на великому матеріалі стверджують, що наш край багато дав для того, щоб український народ відчував себе рівним серед європейських народів. Рівень сільськогосподарського виробництва, розвиток промислів, допоміжних ремесел, високий статус освіти і культури у княжі часи відповідав тогочасним європейським вимогам і навіть перевершив їх.

Говорячи про територію, яка досліджується авторами, варто підкреслити, що з нею пов'язано багато проблем. Однією з найскладніших є визначення історико-географічних понять, які мають окреслити ареал, що є предметом розгляду книги. В історії України поняття “Волинь” і “Полісся” можуть сприйматися лише у відповідних просторово-часових параметрах. Звідси слід мати на увазі, що найдавніша Волинська земля – це територія Давньої Русі, де жили волиняни. Далі варто підкреслити, що згодом виникли та існували такі поняття, які лише відповідали адміністративному поділові, проте не мали нічого спільного з волинянами і Волинською землею, окрім об'єднуючої назви. Ця книга стосується саме північно-західних земель України – Волині та Волинського Полісся у часи, коли ще не було ні Волинського воєводства, ні Волинської губернії, ні Волинської області.

Для кращого розуміння окреслення просторових і часових меж при вивченні історії та культури краю варто розглянути проблему

просторово-часового формування понять “Волинь” і “Полісся” з позиції історизму, а також з позицій формування причинно-наслідкових зв'язків, що впливали на життя суспільства на кожному етапі його розвитку.

Поняття “Волинь” відзначається певною стійкістю, хоча й різними підходами та характеристиками щодо його означення та окреслення і, особливо, в історичному часі та просторі. Представники різних наукових напрямів історії, етнології, топоніміки, геральдики, а також географії, філології та інших наук відмічають стійкість цього поняття з давніх-давен. Проте з точки зору історичної ретроспективи в нього вкладався різний зміст.

У давнину це була територія, на якій згадуються слов'янські племена дулібів, бужан, лучан, волинян та інші. Ведуться суперечки про достовірність тієї чи іншої назви племені і території, яку воно займало, вивчаються літописи і хроніки, спогади іноземних авторів, матеріали археологічних розкопок тощо. Поеднання часових і просторових характеристик вказує на те, що “Волинь”, “Волинська земля”, “Волинське князівство”, “Волинське воєводство”, “Волинське намісництво”, “Волинська губернія” і тим більше, “Волинська область” ніколи не вкладались в усі характеристики Великої Волині: природно-географічні, економічні, адміністративно-територіальні, історичні та інші. Тому поняття “Волинь” слід розглядати в історичному часі та існуючому на той час розумінні територіального простору в усій сукупності зв'язків і залежностей у господарстві, культурі, політиці тощо. Незважаючи на те, що в регіоні географічної ніші життя, якою була і є Волинь, закладались певні традиції, звичаї, побут, що засвідчують певні можливості саморозвитку населення, на них суттєво впливали змінні фактори, які мали місцевий, регіональний, державний і, навіть, епохальний характер, у тому числі поділи між державами, війни, голодомори та епідемії, інформаційні спалахи та науково-технічний прогрес, екологічні чинники тощо.

У різні часи поняття “Волинь” залежало у значній мірі від адміністративно-територіального поділу і державної приналежності, а саме: спочатку в складі Київської держави, згодом у Волинсько-Галицькій державі, пізніше в складі Литви і Польщі, а ще пізніше – під владою Росії. Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни мали особливий вплив: руйнували або змінювали усталені народом традиції життя, залишали свої глибокі сліди

і нашарування та могли мати як негативний, так і позитивний наслідок у розвитку регіону.

Оскільки “Волинь” як поняття історичне, багато в чому залежало від адміністративного поділу та його змін, воно не завжди точно вписувалось в адміністративні кордони і, особл. о, окремі частини поняття: Західна, Східна, Південна Волинь. Північні території більше перебирають на себе назву “Полісся”, яка виходить за межі власне Волині, але входить в певну адміністративно-територіальну одиницю. Західна і Східна частини виступають як регіони різних держав у часи після Української революції і громадянської війни, а про південну частину окремо не згадується. Внаслідок радянсько-польської війни землі Західної Волині відійшли до Польщі за Ризьким миром 1921 р. і знаходились у її складі до 1939 року. За роки розмежування Волині між різними державами цим поняттям поляки визначали Волинське воєводство, а в УРСР поняття “Волинь” було більш розмите, бо включало в себе до 1939 р. території Житомирської і півночі Хмельницької областей як частин колишньої Волинської губернії.

Зі створенням у грудні 1939 р. Волинської області в складі України, це поняття стало використовуватись стосовно цієї адміністративно-територіальної одиниці, а всі інші землі в історичному краєзнавстві отримали назву “Велика Волинь” – від західного кордону до східних кордонів Житомирської області.

Що стосується Південної Волині, то вона є історико-географічним поняттям, яке включає територію розташування Кременця, Острога, Славути, Ізяслава, Шепетівки, Полонного, Старокостянтинова, Ямполь та інших літописних поселень і сучасних населених пунктів півдня сучасної Рівненської та північних частин Тернопільської та Хмельницької областей. У різні часи на поняття “Волинь” часто накладались та накладаються або співіснують і такі поняття як “Галичина”, “Полісся”, що потребує окремого аналізу в історичному часі та просторі.

Своє розуміння понять “Волинь” і “Полісся” висловив у свій час український історик і краєзнавець О. Цинкаловський, який назвав основну працю свого життя “Стара Волинь і Волинське Полісся”¹, що вказує на межі колишнього Волинського воєводства у складі Речі Посполитої.

Оригінальною є точка зору дослідника Волині з української американської діаспори В. Трембіцького, який розглядає поняття “Велика Волинь” у конкретно визначеному часі, зокрема, у 1918 році. У його

монографії “Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року” мова ведеться про Волинську губернію, Полісся, Холмщину і Підляшшя. Втім назва книги швидше всього має бути пов’язана не з поняттям “позиція”, а з поняттям “становище”, що відповідало б змісту. У статистичному співставленні В. Трембіцький подає такі цифри:

Властива Волинь (без Бердичівщини і Радомишльщини) – 75 146 кв. км і з населенням 4 647 000; Полісся – 22 000 кв. км з населенням 672 000; Холмщина – відповідно 15000 і 1200000, а Підляшшя – 10140 і 630000. Вся ця величезна територія складала 122 286 кв. км з населенням 7109 000 осіб різних національностей та віросповідань. Українців нараховувалось 4 654 000, що складало 59,10%, євреїв – 1 123 100 (14,26%), білорусів – 710 000 (9,01%), поляків – 678 600 (8,61%), росіян – 335 300 (4,25%), представників інших національностей – 373000 (7,77%) осіб.² Варто зазначити, що у такому розумінні Велика Волинь, як подає В. Трембіцький, ніколи не існувала в одній адміністративно-територіальній одиниці. Навіть сьогодні окремі території, згадані дослідником, знаходяться в різних державах та і в Україні волинські й поліські землі розташовані в різних областях сучасного адміністративно-територіального поділу.

Спірним залишається походження назви “Волинь”. Місто Волин або Велинь (літописна згадка, під 1018 роком), плем’я волинян дають можливість стверджувати про давність назви.³ Проте, можливо, назва краю означає його характеристику. Корінь *vel* – українське “воло” означає підвищення, пагорб. Отже, Волинь – країна підвищень, як Поділля, що до XV ст. мало назву Пониззя – країна низовин, долин.⁴

Поняття “Волинь” і “Поділля” упродовж багатьох століть змінювали свої межі й розмір території. Так, деякий час Брацлавщина належала до Волинського воєводства, а частина Волині входила до території Поділля. Причому на деяких польських картах XVII століття. Волинь сягала Дніпра і, навіть, Чернігівщини.

Перша літописна згадка на означення території Волині вміщена під 1077 роком (6585 за Візантійською ерою від створення світу): “Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир”.⁵ Різні точки зору про справжність тієї чи іншої назви племені та території, яку воно займало, існували й існують до сьогодні. Вивчались і вивчаються літописи та хроніки, спогади іноземних авторів, матеріали археологічних розкопок тощо, що знайшло свій відбиток у значній кількості досліджень.⁶

Деякий час частина території, де жили дуліби, бужани, волиняни належала Володимирській, Червенській і Белзькій землям. Отже, територія Волині із заходу на схід бере початок з Червенської і Белзької земель, формується навколо Володимира і Луцька, поширюється на схід до Острога, Дорогобужа, Ізяслава. До Волинської землі у XII ст. входять міста Чорторийськ, Пересопниця і Погориння з містами та містечками, що визначає її умовні кордони і що досить докладно, з використанням картографування, доводить М. Котляр у своїй монографії.⁷

Адміністративно-територіальний поділ українських земель у XV–XVIII ст., в тому числі Волині, вивчали М. Любавський і Ф. Шабульдо.⁸ Детально це питання висвітлив М. Крикун у своїх працях, серед яких вирізняється монографія, видана у 1992 році. В ній досить чітко визначено кордони воєводств Подільського, Брацлавського, Київського і Волинського за згаданий період історії їх існування. Таким чином, майже за чотири століття автор висвітлив проблеми історичної географії, що стосуються адміністративного поділу Волинського воєводства і частини земель Полісся, які входили в нього.⁹

З утворенням 4 грудня 1939 р. Волинської області в складі України поняття “Волинь” стало використовуватись стосовно цієї адміністративно-територіальної одиниці, а всі інші землі в історичному краєзнавстві отримали назву “Велика Волинь”, яка охоплює територію від західного кордону до кордонів між Житомирською і Київською областями”.¹⁰

Поняття “Волинь”, у часі та історико-політичних змінах, а також у просторових характеристиках добре ілюструє геральдика. Герби Волині мають глибоке історичне коріння і відомі багатьом дослідникам різних часів. Вони викликають певний історичний інтерес та наукові дискусії. Одним з давніх можливих варіантів герба є герб Полісся і Володимирської землі кінця XIII – початку XIV ст., котрий мав у своїй основі “погоню” – озброєного срібного вершника з білою короугою, на якій вміщено червоний хрест. Цей знак разом з гербом Галицького князівства був на грамоті короля Юрія I Львовича, з датою – 1313 р. і вивчався М. Грушевським, відомими дослідниками Волині О. Цинкаловським і П. Батюшковим, В. Сенютовичем-Бережним.¹¹ Литовська Русь, до якої входили землі Волині й Полісся, разом з Червоною Руссю були основою Володимиро-Галицької землі початку XIV ст., а тому герби “погоня” і золотий лев на голубому тлі об’єднувались в один знак.

Полісся, як і Волинь, вирізняється кількома окремими регіонами з точки зору фізичної географії. В цілому Полісся охоплює басейн рі-

чок Прип’яті та Десни і розташоване в межах Польщі, Росії, Білорусі та України. Українське Полісся займає значну частину півночі Української держави і в ньому виділяються кілька частин: Волинське або Західне Полісся, Житомирське, Київське, Чернігово-Сіверське. Західне Полісся в адміністративно-територіальному поділі охоплює Волинську і Рівненську області. Окрема область називається Малим Поліссям. Власне Волинська височина і розташована між Поліссям і Малим Поліссям.

У межах Волинської області Полісся позначається смугою, яка починається північніше Володимира-Волинського від місця впадіння р. Луги у Західний Буг. Далі південна лінія проходить через Локачинський район, північніше Луцька, охоплюючи частково Ківерцівський район. У межах Рівненської області південна межа Полісся проходить північніше міста Рівне від Клевани–Оржева–Тучина і Корця (включно). Отже, Західне або Волинське Полісся визначається на півдні умовною межею Устилуг–Корець, на що вказують фізико-географічні карти Волинської та Рівненської областей.¹²

У низці досліджень з історії Волинської області важливе місце займають проблеми Волині та Полісся. Край, який на сьогодні є джерелом вивчення етнічних процесів, де збереглися значні шари традиційної духовної та побутової культури, релікти природи – це і є наша область. Серед публікацій варто вирізнити колективну монографію українських і білоруських вчених “Полесьє. Матеріальна культура”¹³ (і матеріали наукових конференцій 1996 р. в Києві; “Полісся: мова, культура, історія” і 1997 рр. в Луцьку¹⁴; “Полісся: етнікос, традиції, культура”).¹⁵

У матеріалах X наукового збірника “Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть”¹⁶ вміщено статті А. Дмитренко “Полісся як історико-етнографічний регіон України: локалізація, межі районування”, П. Скавронського “До питання про трактування Полісся та пов’язаних з ним термінів у сучасній географічній науці”, П. Ткачука “Статус Полісся в історичній географії, лінгвістиці й етнографії Східної Європи”.

Слід зазначити, що поняття “Полісся” з’являється на означення території під 1275 (6783 від створення світу) роком, хоча у 1235 р. говориться про “лісову сторону”. Як колись у літописі з’явилась перша згадка про Полісся на означення території, де вказувалось, що йшов князь Мстислав Данилович від Копила “пустошачи по Полісся”, так і сьогодні спустошення краю продовжує відбуватись. Наслідки Чор-

нобильської трагедії спричинились до того, що виїждять люди, в основному молодь та інтелігенція, руйнуються архітектурні та історико-культурні пам'ятки, занепадають могили пращурів. Багата на побутові традиції, обрядовість та фольклор Поліська земля разом з людьми втрачає живодайне генетичне коріння усної народної творчості. Тепер "пустошить по Полісся" "князь Чорнобиль".

Величезні та незворотні наслідки негативного характеру має аварія на Чорнобильській атомній електростанції. У межах області майже не зростає кількість населення, яке за чисельністю знаходиться на довоєнному рівні. Молодь намагається знайти собі роботу і кращі умови життя за межами Волино-Поліського краю і взагалі України. Тому на порядок денний виступають проблеми демографічного і генетичного виховання, які й сьогодні, на жаль, знаходяться у зародковому стані дослідження. З великими труднощами пробивають шлях геральдика і генеалогія, які завжди сприяють вихованню самосвідомості та національній ідентифікації. Це означає, певною мірою, відсутність необхідного рівня самосвідомості та національної свідомості. Втрата історичних коренів, які живлять історичну пам'ять, завжди веде до самозабуття. Недостатня увага до проблем вивчення Волині та Полісся, ускладнює ситуацію щодо дослідження історії та культури краю. Необхідно забезпечити хоча б мінімальні можливості збереження пам'яток, їх фіксацію та реєстрацію, а також створити ту історію, на яку заслуговує Волинь і Полісся, можливо, й у багатьох томах, як це зроблено стосовно Карпатського регіону. Якщо Волино-Поліський край сьогодні постає державу людьми, духовними надбаннями, то і йому потрібна відповідна увага.

Книга "Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби", яку представляють названі автори, має заповнити прогалину у знаннях учнів та студентів на основі тих джерел, які розміщені у чотирьох розділах. Писемні та речові джерела, скарби, знаряддя праці, зброя, предмети побуту, твори художньої культури тощо стали базою цього видання, а тому можуть викликати зацікавлення у краєзнавців, дослідників різних галузей історії культури краю.

Геннадій БОНДАРЕНКО –
професор Волинського національного університету
ім. Лесі Українки, член-кореспондент Української Академії
історичних наук, заслужений працівник народної освіти України,
кандидат історичних наук

ЛІТЕРАТУРА

1. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т. 1; 1986. – Т. 2.
2. Трембійський В. Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року. – Вінніпег-Нью-Йорк, 1993. – С. 60–61.
3. Літопис Руський. – К: Дніпро, 1989. – С. 6, 82.
4. Янко М. Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1973. – С. 38.
5. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 121.
6. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 7–14; Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 10–17; Батюшков П. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб, 1888. – С. 1–8; Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 15–22; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 40–42; Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988. – С. 8–26; Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. – Одесса, 1895. – С. 27–65; Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – 183 с.; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – 172 с.; Кучинко М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях. – Луцьк, 1993. – С. 101–105; Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). – Вінніпег, 1953 (перевид). – Луцьк, 1992. – С. 5–8; Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950 та інші.
7. Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 12–1 А, карта.
8. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, ко времени издания первого Литовского Статута: исторические очерки. – М., 1892. – С. 38–43, 209–213; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 37–103.
9. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. – К., 1992. – 157 с., карты.
10. Державний архів Волинської області: Путівник. – К., 1990. – С. 209–217 (Довідка про адміністративно-територіальний поділ Волинської області).
11. Батюшков П. Холмская Русь. – СПб, 1887. – С. 37; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. – Львів, 1913. – С. 126; Сенютович-Бережний В. Герб Волині // Літопис Волині. – Вінніпег. – 1956. – Ч. 3. – С. 2–4.
12. Атлас Волинської області. – М., 1991. – С. 2; Атлас Ровенської області. – М., 1985. – С. 15.
13. Полесьє. Матеріальна культура. – К.: Наукова думка, 1988. – 447 с.
14. Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – 467 с.
15. Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. – 264 с.
16. Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. – Луцьк: Надстир'я, 2002.

ВСТУП

Культура західноруських (західноукраїнських) земель IX–XIV ст. в історичній літературі отримала менше висвітлення, ніж культура інших регіонів Русі-України. Це пояснюється низкою причин. По-перше, західноруські землі значно пізніше, ніж центральні землі Київської Русі, потрапили в поле зору літописців і тому давньоруські писемні джерела майже не торкаються подій, що мали місце там до XII століття. Другою причиною було те, що вже з середини XIV ст. західноруські землі втратили політичну незалежність внаслідок загарбання їх Литвою і Польщею, в складі яких вони перебували впродовж кількох століть. Зрозуміло, що чужа влада не була зацікавлена у вивченні місцевої українсько-руської культури. І насамкінець, та обставина, що після 1939 року ці землі були приєднані до тодішнього Радянського Союзу теж не сприяло вивченню витоків української культури. Навпаки, комуністсько-московська шовіністична ідеологія всілякими методами боролась з проявами національно-культурної свідомості західних русинів-українців. З уваги на сказане, вивчення культури давньоруського періоду цих земель є вкрай потрібним, головним чином для того, щоб школярі, гімназисти і студенти могли пізнати витoki української культури.

Термін “західноруські землі”, до певної міри є умовним. Під ним ми розуміємо території, які в середньовіччі знаходились на північно-західному кордоні Руської землі. Це передусім стосується Волинської землі.

Слід зауважити, що історична Волинь, до якої входили нинішні Волинська, Рівненська, північні райони Львівської, Тернопільської і Хмельницької областей України, Брестська область Республіки Білорусь, а також Холмщина і Підляшшя, що нині є в складі Польщі, була частиною регіону, де проходив етногенез та етнокультурний розвиток східних слов'ян. Величезна за розмірами територія Волинської землі поділялась на лісостепову і поліську, що впливало на характер місцевої культури. Ці райони відрізнялися не лише за географічними особливостями, а й за історико-культурною обстановкою, яка була характерною для них в епоху середньовіччя. Так, південно-східна частина Волині

була пов'язана з Київською землею, західна – з Польщею, а північно-західна її частина – Берестейщина і Підляшшя – були тісно пов'язані з Мазовією. З уваги на це тут переплітались елементи культури різних племен і народів, що відкриває великі можливості для дослідників традиційної культури волинян.

Наявні різноманітні джерела і дозволяють з'ясувати багатогранність як матеріальної, так і духовної культури досліджуваних земель. Завдяки останнім маємо змогу докладніше довідатись про релігійні дохристиянські та ранньохристиянські обряди. Вивчення поховальних пам'яток слов'яно-руського населення, культових споруд, наприклад, язичницьких храмів, чи інакше – капищ, і християнських церков, предметів релігійного культу дає змогу в усій повноті висвітлити духовну культуру місцевого населення. Для дослідження матеріальної культури служать мистецькі вироби: ювелірні прикраси, предмети побуту з кістки, каменю, глини і навіть предмети озброєння.

Роль археологічних матеріалів у вивченні культури давньоруського населення історичної Волині та суміжних земель важко переоцінити. Однак велике значення мають також писемні пам'ятки різних видів, а також етнографічні матеріали. Сукупність цих джерел, а також наявні публікації з питань культури стали базою для написання цієї книжки.

Зрозуміло, що далеко не всі галузі культури слов'яно-руського населення Волині і Волинського Полісся вдається висвітлити рівномірно. Це в значній мірі пов'язане з відповідною кількістю джерел. Наявні ж у нашому розпорядженні дані, в більшій чи меншій мірі дозволяють нам зосередити увагу на таких основних напрямках місцевої культури середньовічної культури: язичництво та раннє християнство; розвиток декоративно-прикладного мистецтва; пам'ятки писемності регіону; характер та особливості культури місцевого тогочасного населення. В навчальному посібнику вони розглядаються в чотирьох розділах, у рамках яких самостійні короткі нариси позначені для зручності читачам як параграфи, характеризуються окремі категорії пам'яток: амулети-сокирки, лунниці, хрести, кресала, шахи, писала, жіночі прикраси тощо. Це дозволяє, по-можливості, досить повно охарактеризувати культуру історичної Волині IX–XIV століть.

Не виключено, що читач натрапить у книзі на деякі дискусійні положення, які стосуються трактування окремих явищ матеріальної і,

тим паче, духовної культури. Це цілком можливо, адже наша праця є, образно кажучи, до певної міри першою ластівкою у галузі культури регіону IX–XIV століть, і аж ніяк не претендує на істину в останній інстанції. Очевидно, майбутні дослідники зможуть зробити більше у вивченні піднятих у посібнику питань. Разом з тим, звертаємо увагу читачів на те, що брак джерел з території історичної Волині при висвітленні окремих питань ми намагаємось компенсувати за рахунок відповідних аналогів з ближніх, а подекуди – й дальших територій.

Хочеться сподіватися, що наша скромна праця зможе прислужитися, передусім, учням шкіл і гімназій у зв'язку з запровадженням факультативу "Волинезнавство", студентам вищих і середніх спеціальних закладів гуманітарного профілю, а, можливо, вчителям та викладачам. Якщо цей навчальний посібник зацікавить названі категорії читачів, а тим більше допоможе їм у навчальному процесі, автори вважатимуть, що своєї мети досягли.

Розділ I

ЯЗИЧНИЦТВО ТА РАННЄ ХРИСТИЯНСТВО НА ВОЛИНІ

§ 1. Матеріали для дослідження християнізації Волині IX–XII століть

У розвитку духовної культури X – середини XIV ст. загалом можна виділити три періоди: дохристиянський (до кінця X ст.), ранньохристиянський (XI – початок XII ст.) і власне християнський. Якщо перший був поза будь-яким сумнівом язичницьким, то між другим і третім періодами великої різниці не було, хіба що в ранньохристиянському періоді попри офіційне панування християнства ще сильними були пережитки язичництва.

Наявні джерела, на жаль, не дають змоги докладно з'ясувати релігійні уявлення жителів Західної Волині, Холмщини і Підляшшя до прийняття християнства, однак можна вважати, що тут були поширені вірування, які мало чим відрізнялися від тих, які мали місце в інших районах проживання східних слов'ян.

Пристаючи до розгляду питання духовності населення регіону, варто бодай коротко торкнутися самої суті релігії. Передусім вона виступає як світогляд, а саме: як система поглядів на світ і місце людини у ньому. Релігія як форма суспільної свідомості та світогляд є однією з найдавніших і найпоширеніших сфер духовної культури людства. Як підкреслюють теологи, головною ознакою релігії є віра в надприродне. Причому віра в надприродне передбачає, по-перше, віру в реальне існування надприродного, по-друге, емоційне відношення до надприродного і, по-третє, віра в надприродне включає переконаність в існуванні особливих двосторонніх відносин між ним і людиною. Ця сукупність причин і умов створює необхідність і можливість виникнення та відтворення релігійного відображення дійсності. Невід'ємною частиною релігійних вірувань є ритуал – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруюча людина намагається вплинути на надприродні

об'єкти шляхом обрядів, жертвоприношень, богослужінь тощо. У період переходу до класового суспільства формуються племінні релігії, головну роль в яких відіграє культ духів предків. Виникає політеїзм (багатобожжя), як ідеологічне відображення новостворених суспільних інститутів – родоплемінних союзів. Складається інститут жерців з професійних священнослужителів [Калінін, Харьковченко, 1998, с. 27–29].

Археологічні джерела дозволяють твердити, що до прийняття християнства тут були поширені язичницькі вірування в різноманітних проявах. На це, зокрема, вказує така найбільш консервативна риса духовної культури, як поховальний обряд. Розкопки найдавніших волинських курганів свідчать, що покійників спалювали, а рештки кремації зсипали в урну чи залишали на давньому рівні, як на могильниках у Володимирі-Волинському, Головні, Миляновичах, Майдані-Липненському на Західній Волині [Моця, 1990, с. 113], Гусинне, Липське, Став на Холмщині та поблизу с. Гайнівка в Біловезькій Пущі на Підляшші [Kuczynko, 2003, s. 64]. Інколи навколо кургану споруджували огорожу з кілків, як це стверджено в Біловезькій Пущі в Підляшші та селі Білів і Корнин на Рівненщині або викопували ровики, як у селі Городище, Гучов, Липське на Холмщині, Біловезькій Пущі на Підляшші, в с. Берестяне, Вишнів і Крупа Волинської області [Моця, 1990, с. 22–23; Kuczynko, 2003, s. 64]. У ритуалі тілоспалення проявляється віра людей в очищувальну силу вогню, а в кільцевому ровику або дерев'яній огорожі – ідея священного кола, яке захищало людину від злих духів, що було характерним для багатьох стародавніх народів [Рыбаков, 1987, с. 91]. Іноді для померлих споруджували дерев'яні зрубні гробниці, в яких були спалені покійники, як це засвідчено в Білеві, Пересопниці і Старожуківі на Західній Волині та в с. Липське на Холмщині [Мельник, 1901, с. 522; Kuczynko, 2003, s. 64].

Переважає більшість підкуржаних поховань здійснена за обрядом тілопокладення на спині з орієнтацією головою на захід. Західна орієнтація похованих, на думку деяких вчених, пояснюється релігійною ідеєю, за якою потойбічний світ, куди відправляються душі померлих, знаходиться на місці заходу Сонця [Моця, 1990, с. 28]. В ряді підкур-

РОЗДІЛ I

Язичництво та раннє християнство на Волині

жаних захоронень зафіксовані положення кістяків у скорченому стані на боці з підігнутими ногами. Такі поховання виявлені на території Західної Волині в Піддубцях Волинської, а також Білеві, Колоденці та Пересопниці Рівненської областей [Моця, 1990, с. 27]. Скорчені поховання символізували ритуал повернення людини в лоно Матері-Землі. Існує думка, що скорчені поховання – це наслідок зв'язування покійників, щоб вони не встали і не шкодили живим. Нарешті, інколи в пам'ять про рідних і близьких, які загинули на чужині чи пропали безвісти, насипались символічні могили з дотриманням усіх тонкощів похоронного ритуалу, у чому також проявляється віра в потойбічне життя та турбота про померлих.

Здебільшого під курганом знаходився один кістяк, проте в с. Берестяне Волинської, Білів Рівненської, Лумна, Малі Зводи Брестської областей було два; Борохові, Збужі Волинської, Ратайчицях Брестської областей – три; Старожуківі біля м. Рівне – чотири, а під одним з курганів у с. Чорна Велька в Підляшші – аж 6 поховань. Більшість захоронень здійснено в ямах, проте зафіксовані і рештки зрубів чи трун, як у с. Горохів, Лище Волинської області чи Немовичі та Ратайчиці на Берестейщині на Західній Волині [Kuczynko, 2003, s. 64].

У цілому ряді поховань виявлені окремі знаряддя праці, наприклад, прясла для веретена в Біловезькій Пущі та Збужі; прикраси, зокрема, бронзові персні – в Чорній Велькій на Підляшші та горщики із залишками їжі з багатьох курганів досліджуваних земель [Kuczynko, 2003, s. 65], що також говорить про віру давніх волинян у потойбічне життя і культ предків. З цим пов'язувалося свято Радуниця – день поминання предків, яке справлялося через тиждень після Великодня. Деякі знахідки свідчать про віру людей в космічні сили і явища. Зокрема, магічний характер мали півмісяцеподібні бронзові знахідки, зрідка срібні, підвіски – лунниці, знайдені в курганах X–XII ст. в Будеражі, Пересопниці, Білеві Рівненської області на Західній Волині [Мельник, 1901, с. 530] та в Дорогичині, на Підляшші [Musianowicz, 1969, s. 197]. Вони широкороті та круторогі, з вушком або трубочкою для підвішування. Цікаво, що між ріжками лунниці з Луцька [Кучинко, 1984, с. 104] є хрестик. В ранньому середньовіччі лунниці символізували ста-

родавній культ Місяця. Круглі ж підвіски, знайдені в курганах, були символом Сонця. Існували підвіски у вигляді ключиків – символ багатства, а також шумлячі підвіски для відлякування нечистої сили тощо.

З фольклорних і літописних джерел довідуємося про обожнювання волинянами сил природи, уособленням яких стали давньослов'янські боги: Перун – бог грому і блискавки, Даждьбог – бог Сонця, Сварог – бог неба і вогню, Стрибог – бог вітру та ін. Археологічно віра в Перуна засвідчена знахідками амулетів у вигляді мініатюрних сокирок, довжиною 6,4 і шириною 4,5 см, виявленими на ранньослов'янському городищі в Зимному, поблизу Володимира-Волинського [Ауліх, 1972, с. 43], в шарі X–XI ст. у Луцьку, на городищі в Жорневі на Рівненщині [Прищеп, 1992, с. 126–127] на Західній Волині, Майдані Новому на Холмщині та Дорогочині в Підляшші [Musianowicz, 1969, s. 208]. В археологічній науці на сьогодні прийнятою є думка, що амулети-сокирки у стародавніх слов'ян були пов'язані з цілою низкою обрядів, присвячених цьому грізному божеству [Даркевич, 1961, с. 91–101]. Найімовірніше, символами Перуна слід вважати природні скам'янілості-белемніти, так звані чортові пальці, та кремневі вістря стріл, виявлені в похованнях у Білеві, Городку, Старожукові Рівненської області [Моця, 1990, с. 51].

Варто зауважити, що Перун не завжди посідав те поважне місце, яке йому забезпечувалося першою релігійною реформою великого князя Київського Володимира Святославина 980 року, однак незадовго до прийняття християнства писемні джерела вже називають його першим у списку і наймогутнішим серед богів. На цей час поклоніння Перуну набуває значення дружинно-князівського культу, безпосередньо пов'язаного з народженням ранньофеодальної держави. В процесі християнізації культ Перуна забувався дуже повільно, пам'ятали про нього і з утвердженням християнства, а був перенесений на святих громовиків, серед яких найпопулярнішим став Св. Ілля. Він їздить по небу на вогняному возі і полює на чортів вогненними стрілами та блискавками [Огієнко, 1995, с. 298].

Говорячи про язичництво, слід наголосити, що це не просто первісна релігія, це – світогляд, тобто цілісна система уявлень про світ і

місце людини в ньому. Духи і божества уособлювали явища природи і космос, а з часом – і суспільні процеси, що, зокрема, відбилося в різних формах культури давніх слов'ян.

Наші предки мали анімістичний світогляд, за яким тварини, рослини, крім тілесної природи, мали й душу. Фольклорні та писемні джерела свідчать, що слов'яни вшановували гаї, озера, ріки. Як слушно зауважує відомий волинський педагог, професор А. В. Цьось, це вшановування проводилось у формі певних обрядових дій, які мали чітко визначену мету. Відповідно до різних об'єктів природи, пір року і трудових процесів виконувались різні танці, фізичні вправи, ігри тощо, які своїм змістом мали вплинути на оточуючий світ і людину. Так, щоб весна прийшла швидше, виконувались такі пісні як, наприклад, “Подоланочка”, “Коструб”, “Білозорчик-Білогородчик”, зміст яких полягав у чаклуванні, викликанні весни, воскресінні Матері-природи [Цьось, 2000, с. 19–21].

Частина весняних ігор мала лицарсько-дружинний зміст, адже в багатьох народів навесні відновлювалися військові походи. Такі звичаї були у стародавніх римлян та германців. Таке ж мало місце і в давніх слов'ян. Тому в їх обрядовості весна асоціювалась з покликом: “іти на війну – бити ворога”. Ось як про це співалося в одній веснянці:

“А вже весна воскресла,
Що ж вона нам принесла?
На жіночкі – рубочки,
На дівочки – віночки,
А парубкам – шабелькі,
Щоби ішли до війни”.

У пізніші часи на чолі дружини ставав ватажок-герой, який наділявся найгрізнішими і водночас найблагороднішими рисами [Цьось, 2000, с. 23].

Отже, є всі підстави вважати, що наприкінці I тис. н. е. слов'янське язичництво представляло досить складну систему уявлень, міфологічних образів, котрі мали глибоке первісне коріння, пройшовши тривалий шлях різних перевтілень від мисливських небесних тварин, землеробських богинь родючості до патріархальних і військово-дружинних культів.

З аграрними культами були пов'язані бог Даждьбог і Хорс, які є різними назвами одного сонячного божества та "скотій" бог Велес. Щодо Даждьбога чи Хорса, то він втілював силу і дію Сонця, як основу життя. Символом його, на нашу думку, були солярні знаки у вигляді рівнораменних хрестів, хреста в колі, свастики, зображення яких досить часто зустрічаються на денцях давньоруських горщиків, знайдених на Волині. Професор І. Огієнко назву Даждьбог трактував як "податель добра, багатства", бог – "подавець-дарівник". А взагалі Даждьбог – це бог достатку [Огієнко, 1995, с. 300]. Одним з найдавніших слов'янських богів був і Велес "скотій бог". Слово "скот" в давнину означало багатство взагалі і гроші при міновій торгівлі зокрема, тому Велес – це бог достатку, торгівлі, опікун купців. За твердженням міфологів, він був не тільки охоронцем череди на землі, а й пастухом небесних стад, себто хмар, і цим пов'язується з Перуном. Про важливість цього божества свідчить те, що київські князі разом зі своїми бойовими дружинами клялися Перуном і Велесом при укладанні договорів з греками-візантійцями, починаючи з 907 р. [Огієнко, 1995, с. 301]. Сліди шанування цього язичницького бога засвідчені і на території Волині. Так, згідно народних переказів, у Володимирі-Волинському на підвищенні, де згодом був споруджений монастир Архістратига Михаїла, стояв якийсь язичницький ідол. За народними ж переказами, записаними в 20-х рр. ХХ ст. місцевим краєзнавцем О. Цинкаловським, на місці Михайлівського монастиря на високому березі р. Луги здіймалася постать давнього бога Велеса, якого слов'яни вважали покровителем худоби, а пізніше – взагалі всякого господарства і добробуту [Цинкаловський, 1935, с. 23]. Не виключено, що такою була ситуація і на південній околиці міста, на острові Велесовщина, назва якого походить від слов'янського бога скотарства Велеса, де відкрито рештки церкви св. Онуфрія. Можна припустити, що названий церкві передувало язичницьке капище бога Велеса. Не позбавлений інтересу і такий факт: в селищі Торчин Луцького району Волинської області неподалік церкви існує урочище під назвою Велесова гора, а поруч знаходиться давньоруське городище. Це може свідчити про наступність у будівництві храмів – на місці язичницьких святинь християнських церков. Адже за традицією таке місце вважалося святим.

У пантеоні слов'янських богів, ідолів, яких у 980 році князь Володимир поставив у Києві для поклоніння, був і Стрибог. Його вважали богом вітру. Так, у "Слові о полку Ігоревім" читаємо: "Се вітри, Стрибожі внуці, віють з моря стрілами". А княгиня Ярославна в цьому ж творі звертається до Вітра як до Бога: "О Вітре-Вітрило, чому Господине, з силою вієш?". Слід гадати, що цьому богові до прийняття християнства поклонялися і давні волиняни. Про це опосередковано може свідчити і збережений до сьогодні у Володимирі-Волинському топонім "Стрибоги", корені якого найімовірніше сягають язичницьких часів. Щоправда археологічно топонім не ідентифікується.

Деякі писемні пам'ятки називають бога Тура. У Львівському "Номоканоні" (збірнику церковного права) XVII ст. в числі язичницьких, згадуються ігрища з Туром. В Галичині існувало свято на честь бога Тура, коли водили з ритуальними співами по селу бичка. Деякі дослідники пов'язують Тура з сонячними богами. Бог Тур був також уособленням хоробрості. Так, у "Слові о полку Ігоревім" за свою хоробрість князь Всеволод називається Буй-Туром. У південних слов'ян-сербів Тур був богом війни, раті [Огієнко, 1995, с. 307]. В Галицько-Волинському літописі є запис, який характеризує володимирського князя Романа Мстиславовича: "А хоробрий був як той Тур" [Літопис Руський, 1989, с. 368]. На Волині з іменем язичницького бога, можливо, пов'язуються такі топографічні назви як р. Турія, смт Турійськ, а у Володимирі-Волинському – урочище Тур'є Поле та ряд інших топонімів. Не виникає сумніву, що ці топоніми своїм корінням сягають ранньослов'янських язичницьких часів.

В язичницькому пантеоні давніх слов'ян, основою життя яких було землеробство і тваринництво, існували і божества, пов'язані з небом, циклами природи, зміною сезонів. Слов'яни вшановували небо. За віруваннями – це місце, де живуть боги, це божа палата, а зорі на небі – це вікна в світ. З неба йде світло, з нього йде сніг, а влітку – благодатний дощ, який є даром божим. Сезонними, наприклад, були: зимове свято Коляда, літнє – Купайла тощо.

Цікавим був культ бога Рода, який вважався покровителем врожаю і родючості. Календарні згадки про нього припадають на зимовий

період і тому не випадково, що згодом вони були ототожені із християнською датою Різдва Христового. Б. Рибаків висловив думку, що Род – найвсеосяжніша постать у пантеоні східних слов'ян. Його співставляють з Ісусом Христом.

Одним з найзагадковіших є питання, чи не були в язичництві наших далеких предків якісь зародки віри в єдиного Бога.

Як зауважував дослідник дохристиянських вірувань українського народу І. Огієнко, в науці остаточно не встановлено, чи у слов'ян було розуміння єдиного Бога, бо всі джерела говорять про них як про багатобожників. Разом з тим і візантійський історик VII ст. Прокопій Кесарійський у своїй книзі “Про готську війну”, докладно описуючи слов'ян, подає важливе повідомлення про те, що вони шанували єдиного Бога: “Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають вони владикою всіх”.

Автор “Повісті минулих літ” теж натякає на існування у віруваннях киян єдиного Бога, але досить невиразно. В договорі князя Ігоря з греками (візантійцями) в 944–945 рр. говориться, що той, хто порушить договір “хай буде він проклят Богом і Перуном” [Літопис Руський, 1989, с. 29]. А в договорі Святослава з греками 971 року записано, що в разі порушення угоди, “то я і [всі, хто] зі мною і підо мною, хай будемо прокляті Богом, у якого віруємо, – Перуна, і Волоса бога скоту...” [Літопис Руський, 1989, с. 42].

Нарешті, німецький хроніст XII ст. Гельмольд у книзі “Слов'янська хроніка”, описуючи релігійні вірування балтійських слов'ян, твердив, що вони визнають одного великого Бога, що є богом землі та неба [Огієнко, 1995, с. 295].

Професор І. Огієнко зробив цікаве припущення, що, можливо, спочатку головним богом у давніх слов'ян був Сварог – бог неба, сам втілення неба і світла. Він вважався основою всього, це – прабог, владика світу. Сварог – батько Сонця і вогню. Від нього пішли всі інші боги – Сварожичі. Так, Даждьбог, бог Сонця, був його сином. В Руському літописі під 1114 роком читаємо, що після Сварога царював його син, іменем Сонця, якого називають Даждьбог. “Цар Сонця, син Сварогів, себто Даждьбог, був мужем сильним” [Літопис Руський, 1989, с. 174].

В науковій літературі загальноприйнятою є думка, що у віруваннях слов'ян Сварог – це бог вогню, тому він вважався опікуном ковальства і ковалів, залізообробного ремесла, а також шлюбу і родинного щастя. Щодо ковальства, то в часи християнства його покровителями замість Сварога стали святі Кузьма і Дем'ян [Огієнко, 1995, с. 296].

Хоча тут ще не все зрозуміло, але, мабуть, можна припустити, що культ бога Сварога, зачинателя всього живого, творця небесного вогню, єдиного і найголовнішого серед богів, був першорядним. Судячи з писемних джерел, Сварог був господарем давньоукраїнського Олімпу. Можливо, це теж зіграло свою роль у тому, що коли в X ст. дійшло до запровадження християнства на Русі, в тому числі й на Волині, частина населення вже була готова до сприйняття віри в єдиного Бога.

Варто зауважити, що важливою рисою язичництва була єдність з природою, яку волиняни зберегли і після запровадження християнства, що проявлялася в фольклорі, народному мистецтві орнаментів, церковних мозаїк, фресок, ікон тощо. Під впливом християнства в цілому ряді поховань регіону вже в X ст. спостерігається заміна язичницького обряду тілопокладення на давньому горизонті християнськими тілопокладеннями в ямі. Одними з найраніших є тілопокладення в ямах, виявлені на могильнику в Пересопниці на Рівненщині [Моця, 1990, с. 97]. Аналогічні захоронення виявлені також і в Луцьку та його околицях. Наявність поховань за християнським обрядом у центрі історичної Волині пояснюється раннім розвитком тут феодальних відносин. Отже, як і в районі Києва, де мали місце подібні процеси, це призвело до пошуків ідеологічного обґрунтування нових суспільних змін і викликало інтерес до християнської релігії. Проте ідеї нової релігії прийшли на Волинську землю не з Києва, який від Волині відділяла язичницька Древлянська земля, а з Заходу, з Великоморавської держави, охрещеної слов'янськими просвітителами Кирилом і Мефодієм. Враховуючи, що поховальний обряд відображає відносини реального життя із запізненням на два-три покоління, можна припустити, що християнство проникло в східнослов'янські землі Прикарпаття і Волині через Карпати орієнтовно в IX–X століттях.

Із становленням ранньофеодального суспільства політеїзм поступово був витіснений монотеїзмом-християнством. Однак нова релігія,

незважаючи на її прогресивний характер, далеко не відразу заволоділа свідомістю широких мас. Як зазвичай буває, старе неохоче поступалося місцем новому. Ось чому навіть після прийняття християнства в ранньому середньовіччі у волинян ще досить тривалий час продовжувала зберігатися віра в божества чи демонів, що уособлювали окремі явища природи: лісовиків, вовкулак, водяників, берегинь, мавок, русалок, повітрів та ін. Віра в них на Поліссі була досить поширена ще наприкінці XIX століття. Варто зауважити, що саме звідси Леся Українка взяла матеріал для персонажів відомої драми-феєрії "Лісова пісня". Свідченням пережитків язичництва є знахідка в шарі XI–XII ст. у Дорогичині над Бугом [Musianowicz, 1969, s. 197] зооморфної підвіски у вигляді стилізованої собаки чи вовка. Магічні функції виконували і амулети, виготовлені з ікол вовка, ведмеда чи вепра з діркою для підвішування, знайдені у Боратині, Городищі Другому біля Луцька, Луцьку та інших місцевостях Волині під час археологічних досліджень.

До цієї групи зараховуються і так звані зігнуті вістря, зроблені з кінчиків рогів, виявлені в шарі X–XI ст. в Городищі Другому Луцького району, в шарі XI ст. у Перемилі Горохівського району Волинської області та в шарі XII ст. у Дорогобужі Гоцанського району Рівненської області [Моця, 1990, с. 137]. Їх характерною рисою є обов'язкова вигнутість і загостреність, нерідко – оздоблення нарізним орнаментом. Найвірогідніше ці знахідки були амулетами-оберегами, що підвішувались до пояса чи зберігалися в торбинці. Існували також підвіски-амулети у вигляді ключів, що символізували багатство і добробут та шумлячі підвіски, які мали відлякувати нечисту силу. Роль оберегів відігравали також ножі, виявлені в багатьох волинських курганах. В похованнях ножі також виконували магічні функції. Згідно етнографічних даних ножеві приписувалась властивість знищення злого духа [Моця, 1990, с. 36]. Символом відродження і очищення від гріха були білоглиняні, орнаментовані фігурними скобками, писанки, виявлені в шарах X–XII ст. в Белзі на Львівщині, Басовому Куті та Дорогобужі на Рівненщині. У Володимирі-Волинському під час розкопок знайдено яечко з білого вапняку.

Досить часте використання різноманітних амулетів та магічних засобів переконливо свідчить про співіснування на певному етапі язич-

ництва та християнства, що, зокрема, підтверджує згадувана вже срібна підвіска у вигляді півмісяця, так звана лунниця, датована X–XI ст. з Луцька, посередині півмісяця в якій є хрестик. Це ж проявляється і в круглих підвісках із зображенням хреста, знайдених археологом К. Мельником в курганах в Борохові Ківерцівського р-ну Волинської області та Брикові Шумського р-ну Тернопільської області, чи в підкурганних похованнях XI–XII ст. в Білеві Рівненської області, де медальйони були оздоблені по колу зерню. Так що волиняни носили і хрестики, і амулети-обереги, нерідко поєднуючи давню язичницьку віру з новою християнською. Одначе старі символи поступово змінились на нові, що відповідало прогресивному розвитку середньовічного населення Волині.

Попри сприятливі умови, пов'язані з раннім розвитком феодальних відносин на території Волинської землі, християнство тут утвердилось не одразу і не скрізь. Зокрема, в поховальному обряді пережитки язичництва проявлялися ще в XI і навіть у XII–XIII ст. у збереженні повної або часткової кремації тіла, як це стверджено, наприклад, на курганному могильнику в Майдані Липненському Маневицького району Волинської області [Петегирич, 1978, с. 120] та Чорній Велькій на Підляшші [Kuczyński, 2003, s. 64]. В цілому ряді тілопокладних захованень на могильниках у Басовому Куті, Білеві, Колоденці Рівненської та Берестяному Волинської областей, Городищі на Холмщині та ряді інших поховань під кістяками є підсіпка з попелу або вугликів, яку слід розглядати як данину традиції тілоспалення [Kuczyński, 2003, s. 64]. Пережитки попередніх вірувань проявлялися і в тому, що й далі в могили клали предмети, якими за життя користувались покійники. За свідченням етнографів, багато з цих звичаїв збереглося до XX століття. Зокрема, у поліщуків Підляшшя ще донедавна в чоловічі поховання клали люльку, тютюн, пляшку горілки та гроші, а в дитячі – гарбузове насіння, що мало забезпечити їм плідність у потойбічному світі. В узголів'ї ставили глечик з зерном, куди встромляли дві свічки, що символізувало вічність життя, а також хрестик, образок та повсюдно – полин [Борисенко, 1997, с. 302]. Останньому приписували здатність нейтралізувати злі сили.

Як пережиток дохристиянського часу, аж до XIII ст. на Волині над похованими насипались кургани. Зрідка покійників ховали в скорченому положенні, як це засвідчено на могильниках в Білеві, Пересопниці, Колоденці та Піддубцях Рівненської та Волинської областей.

Запровадження християнства, релігії, що відповідала новим виробничим відносинам, суспільним та політичним реаліям, проявилось не лише в ямних тілопокладних похованнях під курганами, а потім і в плоских могилах, а й мало вплив на загальний духовний розвиток волинян. З ним було пов'язане запозичення надбань вищої візантійської культури, налагодження зв'язків з іншими землями Русі і, передусім, з її центром – Києвом. Утвердження християнства сприяло появі на Волині церков. З точки зору вивчення місцевих ранньохристиянських святинь цікавими є рештки кам'яного фундаменту круглої, так званої ротондової церкви, відкритої в 1886 р. В. Антоновичем і А. Праховим у західному передмісті Володимира-Волинського – Федорівці. Археологи, які відкрили ротонду, але, на жаль, повністю не дослідили, датували її першою половиною X ст., і віднесли її спорудження та функціонування до часів місійної діяльності учнів слов'янського просвітителя Мефодія, котрі прийшли на Волинь з Великоморавської держави [Цинкаловський, 1984, с. 227]. Без сумніву, це одна з найперших, якщо не перша, християнська будівля в регіоні. Визначними осередками духовної культури Волинської землі в XI–XII ст. стали міста: Володимир, в якому були споруджені храми на острові Онуфріївщина (рубіж XI–XII ст.), в передмісті Федорівка (середина XII ст.), Успенський собор, церква на вул. Садовій (друга половина XII ст.); Луцьк, де звели церкви Івана Богослова та Дмитрівську (друга половина XII ст.), а також Дорогобуж, представлений Успенською церквою (XII століття.). В другій половині XII ст., тобто в часи найвищого піднесення Волинської землі, тут створюється своя архітектурна школа, засвідчена будівництвом церков у Володимирі-Волинському (чотиристовпний храм та ротонда Михайлівського монастиря, а також Василівська ротонда); Любомлі (Георгіївська), Жидичині (Св. Миколи).

Про утвердження християнства на Волині свідчить і чимало рухомих знахідок культового характеру. Сакральну роль відігравали ме-

талеві та кам'яні хрестики. Окремі знайдені в похованнях у Корнині, Пересопниці та Старожукові на Рівненщині [Мельник, 1901, с. 514, 533, 547]. Серед них переважну більшість складають бронзові, які поділяються на суцільнолиті натільні та двоскладові хрести-енколпіони, які носили поверх одягу. Серед натільних переважають рівнораменні, виявлені в шарі XI ст. в Сонсядці, в Дорогичині і Дорогобужі [Musianowicz, 1969, s. 204; Прищепа, Нікольченко, 1996, рис. 71:6]. Зрідка трапляються хрестики XI–XII ст. розміром 2,5x2,0 см з потоншеними кінцями рамен і розширенням в центрі у вигляді кола або квадрата, знайденими в Дорогобужі Рівненської, Белзі Львівської областей та Лужках у Підляшші. Знайдені на Волині і хрестики розміром 5x3 см з розширеними на кінцях раменами та рельєфним зображенням розп'яття Ісуса Христа.

Вишуканішими були рельєфні та рельєфно-інкрустовані енколпіони. Їх характеристиці присвячений окремий нарис, поміщений в цій книзі. Тут же, в контексті вивчення християнізації Волині, ми торкаємося їх лише побіжно. Хрести-енколпіони, розміром від 3x6 до 7x10 см з заокругленими кінцями рамен, виявлені в шарі XII–XIII ст. у Белзі, Володимирі-Волинському та Дорогичині. На них є зображення хреста, розп'ятого Ісуса Христа, а на енколпіонах з Белза і Володимира – Богоматері з Сином на руках. Цікавим є, знайдений нами у Володимирі, бронзовий енколпій місцевої роботи, в центральній частині якого – зображення Ісуса Христа на повний зріст з піднятою для благословіння рукою, а також святих в овалах верхнього і бокових рамен. При цьому на чільній стороні є напис "Борис", а на зворотній – "Глеб". Оригінальними є енколпіони XII – середини XIII ст. з Дорогичина та Обровця з прямими кінцями рамен із зображенням з обох сторін хреста, інкрустованого білою і чорною (срібною) масою та хрестик з городища XII – першої половини XIII ст. біля Шепетівки Хмельницької області [Піскова, 1988, с. 27], обидві стулки якого, декоровані перегородчастою емаллю. Поява хрестів-енколпій у Володимирі, Луцьку, Дорогобужі, Дорогичині та інших містах пов'язана з роллю цих міст в утвердженні християнства на території Волинської землі.

Якщо знайдені в процесі археологічних досліджень хрести з кольорових металів належали передусім церковнослужителям і феодаль-

ній знаті, то простіші кам'яні, очевидно, є свідченням розповсюдження християнства і серед ширших верств населення. Загалом вони схожі. Це рівнораменні квадратні хрестики розміром 2,2 x 2,2 або 3,5 x 2,5 см, в кожному з яких на одному з рамен є дірка для підвішування на шнурку. Подібними є і бурштинові хрести-натільники з шару XII–XIII ст. в Городищі та Дорогобужі. За формою вони близькі до квадрата, але їх серединнохрестя прикрашені циркульним орнаментом. Гадаємо, однак, що основна маса городян і селян носила найпростіші і найдешевші дерев'яні хрестики, які до нашого часу не збереглися. Значне розмаїття натільних хрестиків свідчить про цілковите утвердження християнства на Волині.

Про це ж свідчать і кам'яні підвіски-іконки, знайдені в шарах XII–XIII ст. у Володимирі-Волинському, Городищі біля Шепетівки, Данилові, Дорогобужі та Чермні. На іконці з Чермна зображений Ісус Христос [Gurba, 1981, s. 25–29], на городищенській – св. Ілля, а на данилівській – св. Миколай. Про утвердження християнства в регіоні свідчить і лампада з шару XII – початку XIII ст. в Дорогобужі [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 96] у вигляді бронзової напівсферичної мисочки діаметром 8,8 см, з вертикальним ребром, яке утворює піддон. Зверху вона має три вушка, до яких прикріплені ланцюжки, довжиною 15 см, що в свою чергу, верхніми кінцями фіксуються в петельках на шестипроменевій зірці. У верхньому вушку зірочки закріплено гачок, завдяки якому лампа до чогось підвішувалась.

Аналіз наведених археологічних і писемних джерел говорить про поступальний перехід волинського суспільства від язичництва до християнства. Християнізація Волинської землі, розпочавшись орієнтовно з кінця X–XI ст., впродовж наступних століть поширилась навіть у найглухіших кутках Волинського Полісся і Підляшшя. Окремі ж випадки пережитків язичництва були вже анахронізмом. Прийняття християнства мало велике значення для всебічного розвитку волинського суспільства.

РОЗДІЛ I

Язичництво та раннє християнство на Волині

ЛІТЕРАТУРА

1. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині. – К., 1972.
2. Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 280–309.
3. Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 91–101.
4. Калінін Ю. А., Харьковский Е. А. Религиоведение. Підручник. – К., 1998.
5. Кучинко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській Гірці в Луцьку // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 100–105.
6. Літопис Руський. Переклад Л. Є. Махновця. – К., 1989.
7. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 481–576.
8. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990.
9. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу // Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. – К., 1995. – С. 295–338.
10. Петегиріч В. М. Исследования древнерусского курганного могильника в с. Майдан-Липненский на Волини // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 120.
11. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
12. Прищеп Б. А. Жорнівське городище на р. Стублі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 119–128.
13. Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996.
14. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
15. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Науково-популярний нарис. – Львів, 1935.
16. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т. 1.
17. Цьось А. В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. – Луцьк, 2000.
18. Gurba J. Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Czermna-Czerwienia // Annales UMCS. – Lublin, 1981. – Vol. VI. – Nr. 35/36. – S. 25–29.
19. Kuczynko M. Cmentarzyska X–XIV w. na Zachodnim Wołyniu, Chełmszczyźnie i Podlasiu // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – S. 61–72.
20. Musianowicz K. Drogiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesno-średniowieczne. – 1969. – Т. 6. – S. 7–237.

§ 2. Лунниці – свідчення культу Місяця у віруваннях давніх слов'ян

Важливим джерелом вивчення дохристиянських вірувань давніх слов'ян є різноманітні предмети, що стосуються язичницької обрядовості. Серед них виділяються амулети-обереги, які втілювали в собі глибокий магічний зміст. Вони повинні були оберігати своїх власників від злих духів. Разом з тим ці речі були прикрасами. Носили їх на грудях чи на поясі, в складі намист і окремо – на ремінці чи шнурівці. Часто серед підвісок містяться язичницькі символи небесних світил: зображення півмісяця, сонця (кола, ромба) [Седова, 1981, с. 23].

Найбільш поширеною і типовою слов'янською прикрасою є лунниця – підвіски у вигляді півмісяця, що символізували культ Місяця. Знак півмісяця, молодого, зростаючого Місяця вшановувався на Поліссі ще із праслов'янських неолітичних часів. Культ Місяця відомий також у давніх германців [Златогорський, Охріменко, Скляренко, 2006, с. 526].

У давніх слов'ян Місяць – це “Око Лади”, дитя Лади – богині Всесвіту та матері Сонця [Войтович, 2002, с. 271, 305], що приходить з води і приносить свято Лади – Купалу. Місяць і зірки, мешканці небесного склепіння і представники священної для язичника світлоносної стихії, були вшановані в особливих божественних образах. В Україні ще донедавна місяць вважався богом. Галицьке прислів'я каже: “Місяць наш божок, а хто нам буде богувати як його не стане”.

З плином часу уявлення про Місяць і Сонце змінюються. Стали шанувати Місяць як нічне Боже Око. Він – пан-володар у своєму зоряному царстві. Предки вважали Місяць “побоженьком”, небесним чоловіком, своїм прапрадідом [Войтович, с. 305].

Підвіски у вигляді півмісяця відомі багатьом народам Європи й Азії з кінця бронзового віку [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 377]. Зокрема, такі вироби виготовлялися населенням культури Фуд Весел в Ірландії, а також у Шотландії в ранньобронзовому віці і звідти надходили до Південної Англії та Північної Європи [Брей, Трамп, 1990, с. 142]. У східних слов'ян лунниці набули поширення в епоху Київської Русі; на території Росії, Білорусі і України, в тому числі й Воли-

ні вони трапляються при розкопках більшості археологічних пам'яток того часу. Відливали їх з бронзи чи свинцево-олов'янистих сплавів у кам'яних ливарних формах. Поверхню виробів прикрашали насічками у вигляді трикутників чи смугами псевдозерні [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 377].

Лунниці, як частини більш складних прикрас, на території України інколи трапляються в першій половині I тисячоліття н. е. [Баран, 1972, с. 54]. На території Білорусі, з комплексів археологічних пам'яток зарубинецької культури, відомі так звані абіденські емалі – бронзові лунниці, оздоблені виїмчастими емаллями (II–V ст. н. е.), котрі вироблялися, імовірно, у ювелірній майстерні на поселенні Абідня біля с. Адаменка Биховського району [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 21, 25]. Для виготовлення емалей використовували римське скло, перетерте у порошок, яке потім плавили і заливали у форми. Ці лунниці мають форму рівнобедрених трикутників, у яких верхній кут слугував вушком (рис. 6:2). Нижні кути завершуються круглими гніздами для червоної емалі. Кожен з кутів прикрашають ще три круглі виступи-диски, що відлиті разом з лунницею (в отвори дисків вставлялися кільця з тонкого дроту) або три рівнобедрені трикутники, які підкреслюють її геометричну будову. Середина лунниці так само декорувалась емаллю, якою заповнювали поглиблення у формі рівнобедреного трикутника. Аналогічні прикраси знайдені і на поселенні Тайманава Биховського району (рис. 6:3) [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 377, 601].

За даними В. Барана, лунниці частіше трапляються на більш пізніх слов'янських пам'ятках [Баран, 1972, с. 54]. На ранньослов'янському поселенні Ріпнів II Бузького району Львівської області виявлена лунниця (VI–VII ст.), яка виготовлена з тонкої бронзової пластини і прикрашена з лицевої сторони наколами. Вона має чотири отвори для підвішування [Баран, с. 52, рис. 18:11, с. 54, 225].

На території Волині знахідки лунниць відомі з шарів XI–XII ст.: Луцьк–Гнідава (знахідка М. Кучинка), Дорогочин, Білів, Будераж, Пересопниця, Бердичів (Райковецьке городище) та ін. [Кучинко, 2000, с. 46; Кучинко, 2002, с. 136; Гончаров, 1950, с. 112, табл. XXII]). Вони широко- та круторогі, розміром від 2 до 4 см, з вушком або трубочкою для підвішування.

Найбільш цікавою є знахідка срібної лунниці з Луцька, між ріжками якої є хрестик (рис. 2:6). Вона прикрашена дрібною псевдозерню. Подібні підвіски були поширені на всіх східнослов'янських землях. Найранішою аналогією, датованою IX–X ст., є лунниця з Кузнецівського городища на Дону [Кучинко, 1984, с. 104].

Нещодавно перелік волинських знахідок поповнився ще шістьма екземплярами, знайденими на околицях Луцька (рис. 3). Усі вони середнього розміру (від 2 до 3 см), відлиті в односторонніх ливарних формах із бронзи чи свинцево-олов'янистих сплавів. Орнаментовані зигзагоподібними смугами псевдозерні, косими чи кривими лініями тощо, два з цих екземплярів взагалі без орнаменту. П'ять лунниць за типом є ширококорогими (рис. 3:1, 2, 4–6), одна – замкнута (рис. 3:3). На останній є зображення хрестика, кінці рамен якого сполучені з ріжками. Аналогічна лунниця експонується у Рівненському обласному краєзнавчому музеї (рис. 2:4). Зображення хрестика між ріжками є також на лунниці з Кременця (рис. 2:5) [Фонди ККМ].

Лунниці здебільшого розглядають як дівочу прикрасу [Рыбаков, 1987, с. 535]. Їх носили як нагрудні підвіски чи деталі головного убору, іноді – як сережки [Войтович, 2002, с. 9; Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 377]. Лунницям приписували чудодійні властивості – вони повинні були захищати дівчину від злих чарів [Войтович, 2002, с. 9, 306].

Спеціальне дослідження присвятила цим прикрасам російська вчена В. Гольмстен [Седова, 1981, с. 23, 24], яка запропонувала їх типологію. За відношенням між середньою лінією і “ріжками” вона розподілила лунниці на такі типи: ширококорогі (відношення середньої лінії до кінців 3:2 (рис. 1:1, 2, 4, 6)); круторогі (3:1 (рис. 1:3, 8, 9)); замкнуті (кінці в них зрослися (рис. 1:5, 7, 10–12)) та ін. За розмірами було виділено лунниці малі (до 2 см); середні (2–4 см) і великі (більше 4 см).

Ширококорогі лунниці датуються X–XI століттям. Круторогі лунниці з'явилися пізніше, ніж ширококорогі, і відносяться в основному до XII–XIII століть. Середні круторогі лунниці побутували в основному на території Північно-Східної і Північно-Західної Русі. Період найбільшого поширення цих прикрас-амулетів припадає на XI–XII століття. В. Гольмстен датує їх в основному XII ст., хоча зустрічаються вони і

в пам'ятках XIII століття. Замкнуті лунниці характерні переважно для XIII століття.

Кращі зразки лунниць, що належали, очевидно, багатим і знатним жінкам, виготовлені зі срібла, штамповані, прикрашені справжньою зерню і філігранню (рис. 6:1). Вони відомі зі скарбів X–XI століть [Седова, 1981, с. 24]. Такі вироби були достатньо дорогими, адже сама технологія зерні передбачала доволі тривалу і клопітку роботу. Суть її полягала в тому, що виріб прикрашався дрібними (діаметром від 0,6 до 0,7 мм) металічними кульками, котрі вкладалися і припаювалися на його поверхню у вигляді трикутників, ромбів, гілочок, грон і т. п. Інколи виріб повністю вкривався зерню, викладеною чіткими рядами; при цьому кожна зернина була посаджена на окреме мікроскопічне кільце (діаметром близько 1,2 мм), що надавало виробу неабиякої вишуканості та створювало неповторну гру світлотіні [Минжулин, 1990, с. 231].

Лунниці відливалися також із бронзи і свинцево-олов'янистих сплавів і оздоблювалися узором, що копіював зернь (технологія псевдозерні). Можливо, сільський ремісник, до рук якого потрапляла дорога лунниця із зерню, знімав з цінного виробу восковий зліпок і вже по ньому відливав прикрасу зі сплаву, що був під рукою. Або й просто відтискав лунницю в глині, вливав рідкий метал – і виходила “масова продукція” досить грубої роботи, що, як видно, задовольняла більшість незаможних покупців. Також майстер міг і сам виконати воскову модель з різноманітним художнім, переважно рослинним орнаментом [Семенова, 2005, с. 435].

Особливий інтерес для дослідників становить композиція лунниці з хрестом. Носіння таких лунниць вважалося засобом, який оберігав від хвороб. Хрест був важливим символом ще в дохристиянські часи – він слугував амулетом, що оберігав його власника з усіх чотирьох боків [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 556; Войтович, 2002, с. 9]. Лунниці з хрестом могли мати й ширше тлумачення. Шанування Сонця і Місяця, як покровителів шлюбу, було дуже поширеним явищем. Ці небесні світила уявлялися божественним подружжям – взірцем людських сімейних стосунків [Войтович, с. 570]. Як вважає В. Даркевич, композиція на лунниці могла означати нерозривність, ед-

ність чоловічого і жіночого начал, символ освяченого шлюбу [Даркевич, 1960, с. 61].

Б. Рибаків припускає, що лунниці XI–XIII ст. зображували небо-звід з його двома небесами, які нависають над землею, представленою розміщеними хрестом п'ятьма квадратами або у формі самого хреста. На лунницях можна помітити і три позиції сонця, символіку дощу у вигляді рисок, а також землю. Синтез трьох елементів міфу являють підвіски-кільця у яких всередині кола-сонця розміщена лунниця-небосхил, а під нею хрестоподібно розташовані квадратики землі [Рибаків, 1987, с. 535].

Ряд дослідників вбачає у композиції лунниці з хрестом свідчення співіснування язичницьких вірувань і християнської релігії, що характерно для того часу. Адже, як відомо, після офіційного запровадження християнства на Русі наприкінці X ст. до повної перемоги православ'я тут було ще далеко. Важливою рисою релігійних вірувань східних слов'ян початку II тис. н. е. був синкретизм старих і нових ідей, які то побутували поруч, то перепліталися між собою. Про наявність язичницьких традицій після запровадження християнства свідчать письмові пам'ятки та археологічні матеріали. Адже в комплексах X–XII ст. неодноразово зафіксовано різноманітні намиста, де поряд з християнськими символами (хрестиками, енкалпіонами, іконками) серед усіляких намистин знаходились язичницькі амулети-обереги, в тому числі й лунниці [Давня історія України, Т. III, 2000, с. 285, 286; Боровский, Моця, 1990, с. 133–135; Кучинко, 2002, с. 137–139].

Отже, культ Місяця виник ще в період неоліту і проіснував практично до наших днів. Відображенням цього культу є, зокрема, підвіски у вигляді півмісяця – лунниці. Традиція виготовлення подібних підвісок сягає часів ранньобронзового віку і походить з далекої Ірландії та Шотландії. Звідти ці вироби потрапляли до Північної Європи. Пора найбільшого їх поширення в давній Україні, в тому числі й Волині – X–XII ст. н. е. Можна припустити, що на територію Русі традиція виготовлення лунниць була принесена завдяки контактам русичів із вікінгами. Знахідки лунниць на території Волині подібні до знахідок з інших давньоруських регіонів, що є свідченням широких культурних взаємозв'язків.

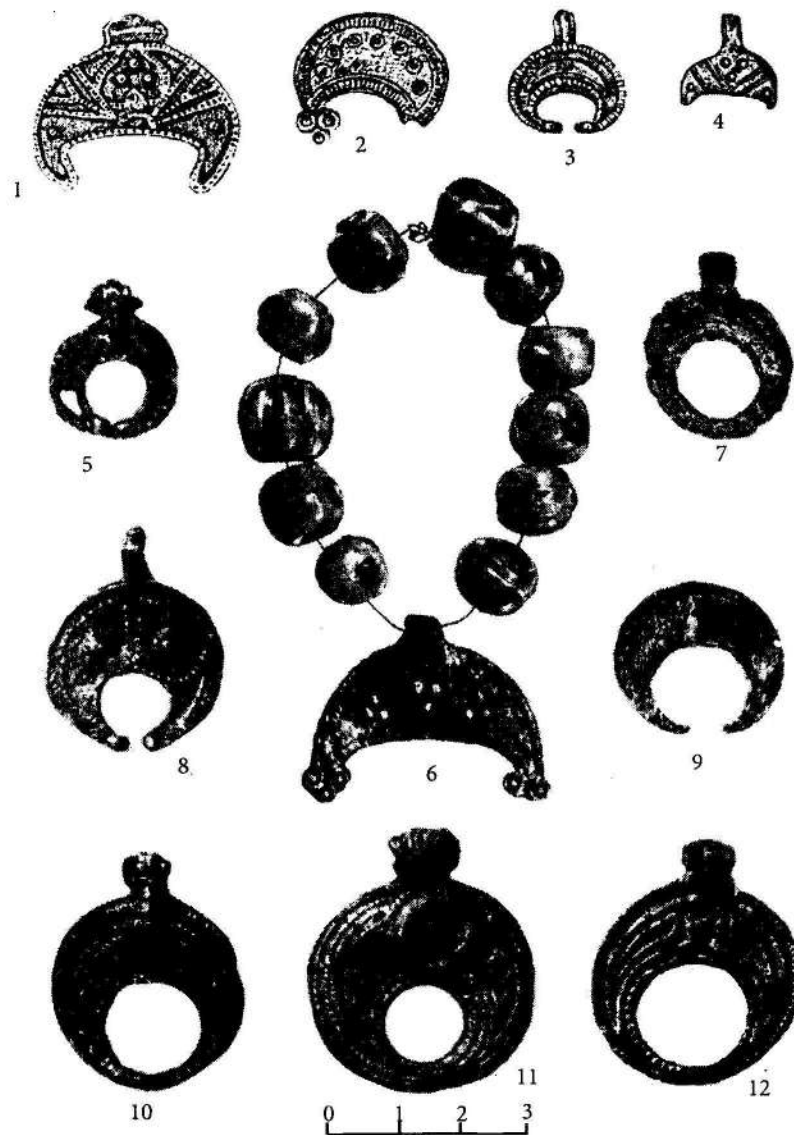

Рис. 1. Підвіски-лунниці давньоруського часу (за М. Седовою)

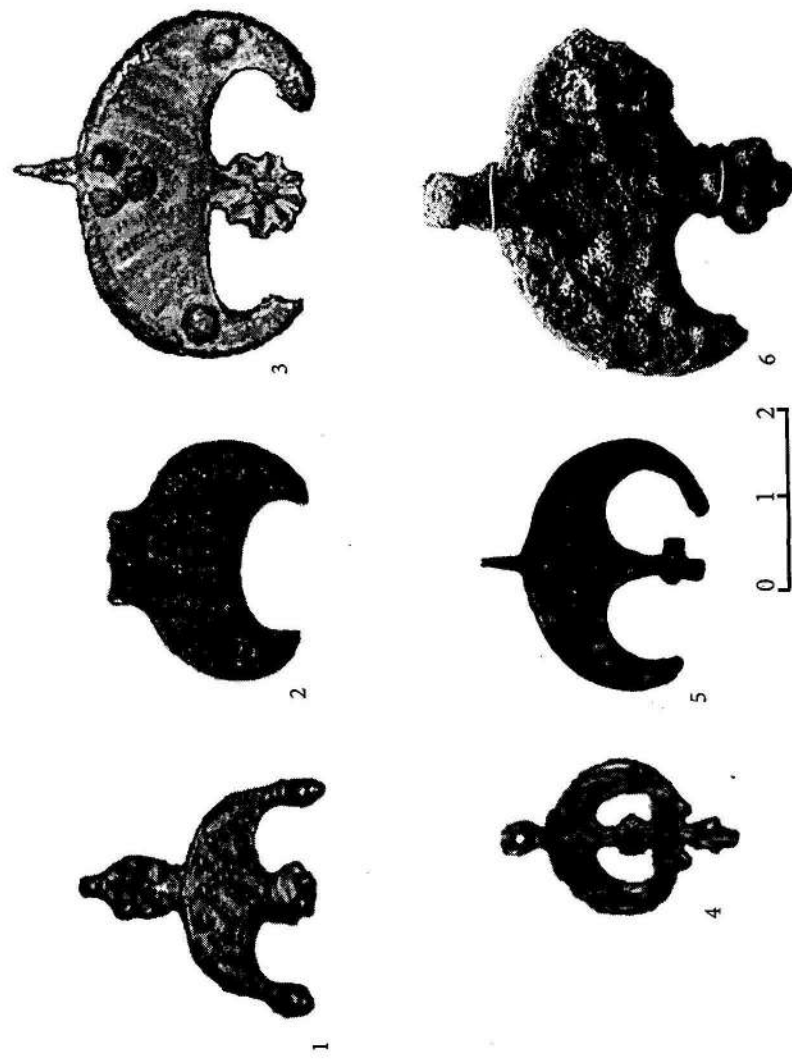

Рис. 2. Знахідки лунниць давньоруського часу з території Волині: 1-4 – експозиція Рівненського краєзнавчого музею; 5 – експозиція Кременецького краєзнавчого музею; 6 – експозиція Волинського краєзнавчого музею

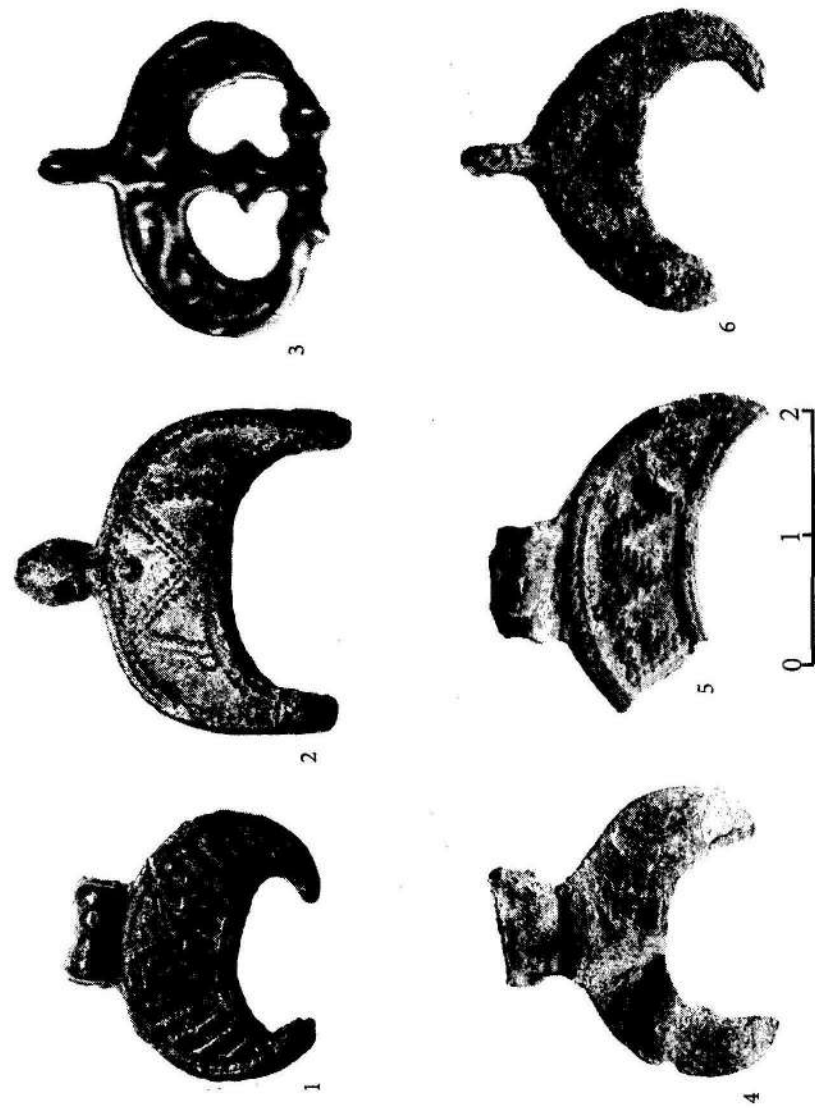

Рис. 3. Знахідки лунниць давньоруського часу з території Волинської області (за Г. Охріменком, В. Савицьким)

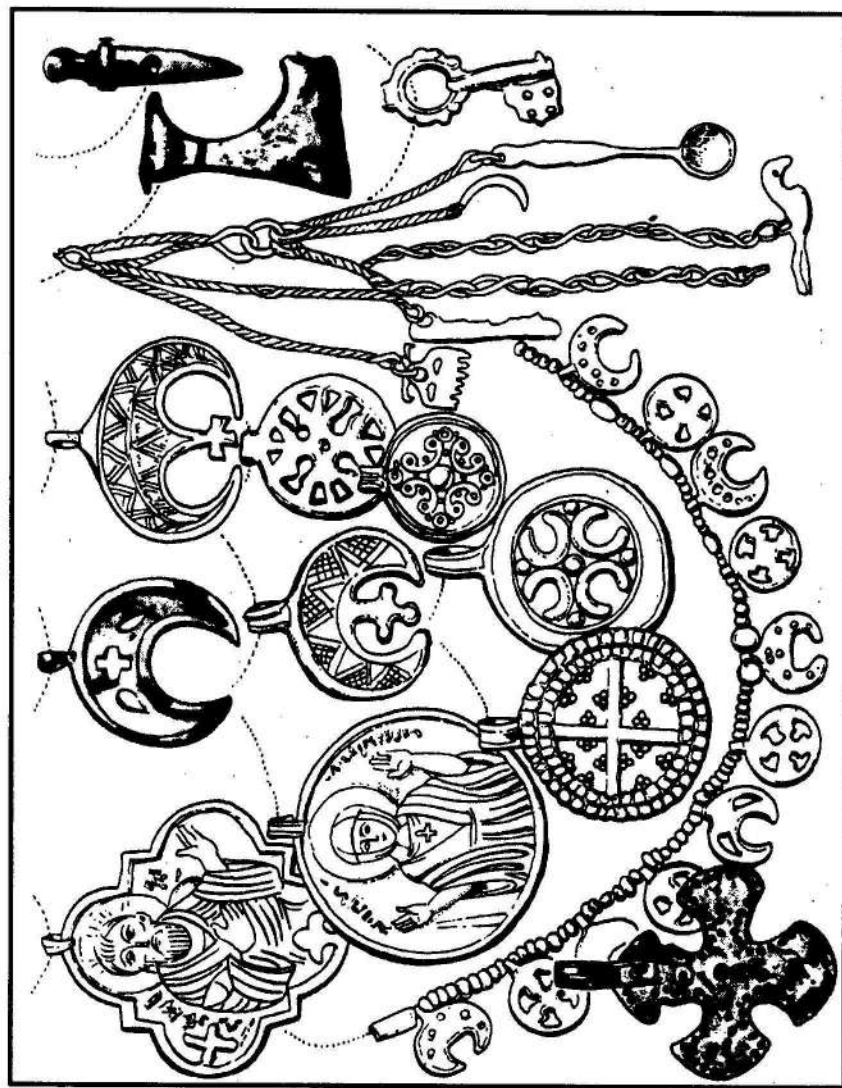

Рис. 4. Язичницькі амулети та прикраси із християнською символікою
(за П. Толочком)

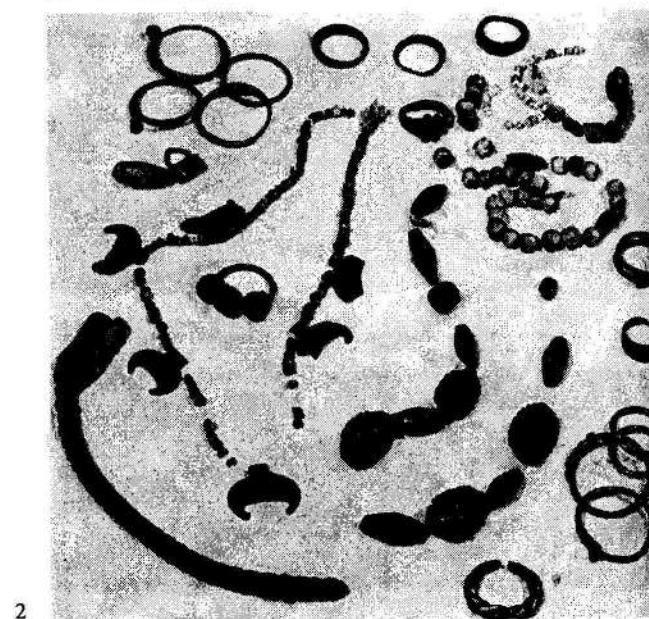
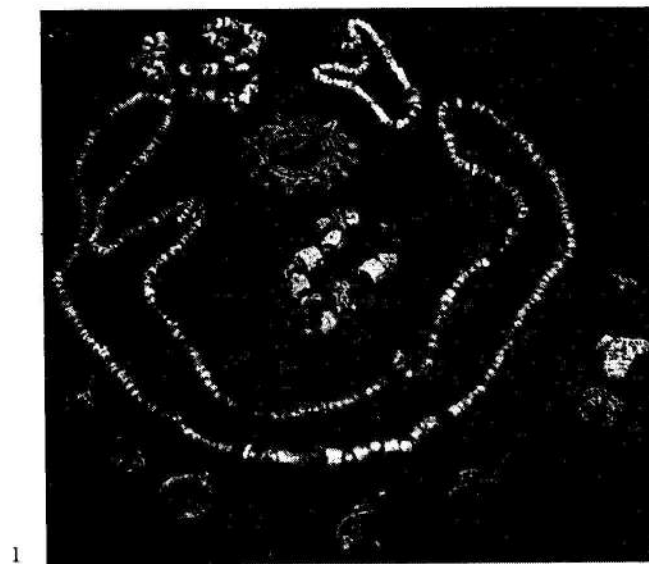

Рис. 5. Жіночі прикраси з курганних могильників: 1 – Гадзілавичі,
2 – Каласи (Білорусь)

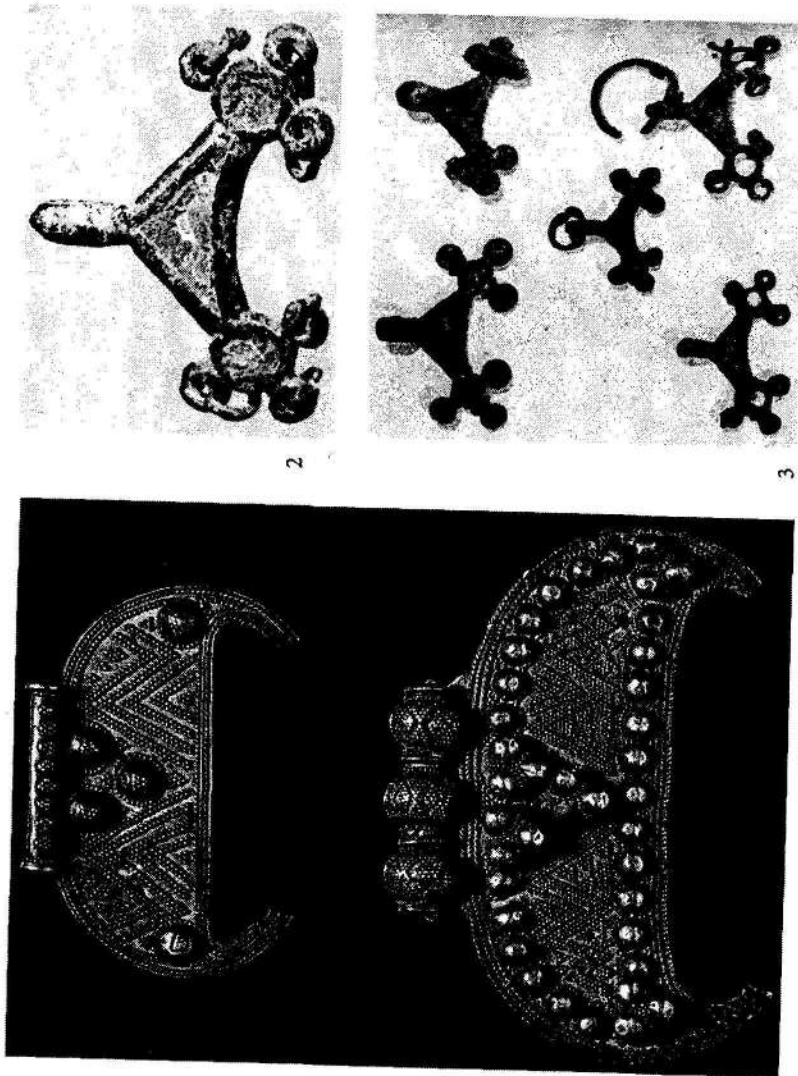

Рис. 6. Підвіски-лунниці з Гнєздовського скарбу (Смоленщина); 2 – бронзова підвіска-лунниця II–IV ст. з червоною емаллю з селища Адаменка-2 (Білорусь); лунниці з археологічного комплексу Тайманава (Білорусь)

РОЗДІЛ I

Язичництво та раннє християнство на Волині

ЛІТЕРАТУРА

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
2. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
3. Боровский Я. Е., Моця А. П. Концепция язычества и христианства в буржуазной историографии и данные археологии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Сборник научных трудов / Под ред. Толочко П. П. и др. – К., 1990. – С. 121–138.
4. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990.
5. Войтович В. М. Українська міфологія. – К., 2002.
6. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950.
7. Давня історія України: в 3 т. / Під ред. П. П. Толочка та ін. – К., 2000. – Т. III.
8. Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси // Советская археология. – 1960. – № 4.
9. Златогорський О. Є, Охріменко Г. В., Скляренко Н. Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу з території Волинської області // Нариси культури давньої Волині / За заг. ред. Охріменка Г. В. – Луцьк, 2006. – С. 525–535.
10. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
11. Кучинко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 100–105.
12. Кучинко М. М. Християнізація Волинської землі в світлі археологічних джерел // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 2000. – № 3. – С. 45–50.
13. Минжулин А. И. Технология зерни // Советская археология. – 1990. – № 4. – С. 231–240.
14. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М., 1987.
15. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв. – М., 1981.
16. Семенова М. Мы славяне. Популярная энциклопедия. – С.-Пб., 2005.
17. Фонди Кременецького краєзнавчого музею.

§ 3. Мініатюрні сокирки — язичницькі обереги

Мініатюрні бронзові і залізні сокирки, що імітують справжні залізні сокири, є досить частими знахідками при розкопках давньоруських городищ, селищ і курганів X–XIII ст. всієї Русі, у тому числі й Волині. Ці знахідки належать до числа найбільш виразних матеріальних пам'яток, що пов'язані з давньоруським язичництвом.

Серед різноманітних амулетів давньоруського часу саме сокирки-амулету найчастіше використовувалися для реконструкції дохристиянських вірувань східних слов'ян [Макаров, 1992, с. 41]. Найбільш детально вони були розглянуті у спеціальній статті В. Даркевича, котрий зібрав дані про значну серію підвісок-сокирок і систематизував цей матеріал [Даркевич, 1961, с. 91–102]. Один із висновків В. Даркевича про те, що подібні підвіски зображали зброю слов'янського бога-громовика і були пов'язані з його вшановуванням, став поширеним і використовувався у багатьох узагальнювальних дослідженнях давньоруської культури. Зокрема, М. Кучинко у дослідженні “Волинська земля X–XIV ст.” археологічні знахідки амулетів-сокирок, що були виявлені в шарі X–XII ст. в Дорогочині, Жорневі, Зимному і Майдані Новому, пов'язує з поклонінням Перунові [Кучинко, 2002, с. 137].

У згаданій статті В. Даркевич вказує на різноманітність форм мініатюрних сокирок у різні періоди давньоруського часу. Він відзначає, що у IX–X ст. такі сокирки близькі за своєю формою до одного із видів так званих молотків Тора, які відомі у великій кількості на території Скандинавії, Фінляндії та Прибалтики (рис. 4).

В XI–XII ст. мініатюрні сокирки найчастіше за все повторюють форми широколезово-лопатевиx сокир (за класифікацією В. Левашової) [Даркевич, 1961, 92], що були поширені на початку II тис. до н. е. на всьому просторі Східної і Північної Європи (рис. 5).

Одночасно з лопатевою існує інша форма мініатюрних сокирок – у вигляді копії широколезової сокири зі шпорцями по боках. Ареал їх розповсюдження також широкий (рис. 5:3, 6, 9). Зрештою, зазначає В. Даркевич, відомі і такі сокирки, які не належать до жодної із перерахованих вище форм. У Києві в дитячому похованні виявлено маленьку

залізну сокирку вузьколезової форми. Крихітна свинцева сокирка знайдена на городищі Княжа Гора (рис. 5:10) [Даркевич, 1961, с. 93].

Знахідки мініатюрних сокирок траплялися також і на території Волині. Це, передусім, уже згадувані нами вироби з Дорогочина, Жорнева, Зимного і Майдану Нового (рис. 6:5–8). Так, у Жорневі було знайдено бронзову підвіску-амулет у формі сокири. Виявлено її у давньоруському житлі, що датоване другою половиною XI – першою половиною XII століть. У цьому ж помешканні серед багатьох інших знахідок (залишків печі, кераміки, побутових речей та ін.) є уламок втулки сокири із вирізним обухом і відростками-щекавицями, що за формою нагадує мініатюрні сокирки-амулету [Прищеп, 1992, с. 126–127].

Зимнівська мініатюрна сокирка, зроблена із заліза, була виявлена в культурному шарі VI–VII ст. н. е. [Ауліх, 1972, с. 43]. З цього можна зробити припущення, що традиція виготовлення амулетів-сокирок на Волині йде ще з ранньослов'янських часів і пов'язана зі східнослов'янським племенем дулібів, що проживало на цій території в ті часи. З іншого ж боку, виникає питання, чи можна віднести зимнівську сокирку до даного періоду, оскільки, як свідчать археологічні розкопки, культурний шар ранньослов'янської пам'ятки “Зимнівське городище” змішаний з іншими культурними шарами, один з яких відносять до XI–XII ст. н. е. У монографії “Зимнівське городище” В. Ауліх звертає увагу на невеликі розміри цієї сокирки (ширина леза – 4,6 см, довжина сокирки – 6,4 см, діаметр вуха для ручки – 1,4 см) (рис. 6:7). Автор ставить під сумнів її практичну придатність і робить припущення, що це могла бути просто дитяча іграшка [Ауліх, 1972, с. 43].

Перелік мініатюрних сокирок-амулетів, виявлених на території Волині, а конкретніше – в межах сучасної Волинської області, нещодавно поповнився іще трьома екземплярами, що походять з околиць Луцька. Один із них зберігся майже в цілому вигляді, а два інші фрагментарно (рис. 6:1–3). Усі екземпляри виготовлені з бронзи і мають подовжений вирізний обух із мисоподібними виступами на ньому. Лезо найкраще збереженої сокирки дещо відтягнуте донизу, а на її шийці з одного боку розміщені два невеликі рельєфні валики, якими позначено перехід від леза до обуха. З іншого боку, навпроти цих валиків, є вм'ятина, яка з'явилася, можливо, внаслідок удару. Бічні грані сокирки

обрамлені бордюром із двох заглиблених урізних ліній і невеликими круглими виїмками. Ширина леза дорівнює 1,6 см, довжина сокирки – 3,8 см, а внутрішній діаметр обуха – 0,8 см. Згідно з описом, ці культові предмети належать до першої групи сокирок-амулетів, виділених Н. Макаровим [Макаров, 1972, с. 43].

Окрім цих знахідок, є ще один екземпляр, знайдений на території Волинської області. Він належить до колекції металевих предметів, описаних у статті В. Савицького “Колекція бронзових фібул IV–V ст. н. е.” [6, 213]. Мініатюрна сокирка, виготовлена із заліза, за формою та розмірами дещо відрізняється від вище перерахованих трьох екземплярів. Її лезо має форму прямокутної трапеції, нижній її край дещо заокруглений. Обух сокирки підтрикутної форми. Її поверхня покрита іржею. Ширина леза дорівнює 3 см, довжина сокирки – 4,5 см (рис. 6:4). Про призначення цього виробу здогадатися важко, але за зовнішніми ознаками її навряд чи можна віднести до серії підвісок-амулетів.

Розміри сокирок, спосіб їх носіння і місце у складі поховального інвентаря, а також пережиткові народні повір'я і звичаї свідчать про те, що вони служили амулетами – предметами, які наділялися надприродними властивостями.

В. Даркевич проаналізував орнаментацию, що трапляється на ряді екземплярів і виділив такі основні елементи:

1. Зигзаг, що йде вздовж леза сокирки (рис. 5:3). Зигзаг із глибокої давнини був символом блискавки.

2. Маленькі концентричні кола або кола з точкою в центрі (рис. 5:1, 2) – загальновідомі солярні символи (починаючи з бронзового віку). Цей знак був ієрогліфом, що означав день у древньому Єгипті, являв собою сонячну емблему у китайців і через античність перейшов до середньовічної Європи, де германці і слов'яни стали прикрашати ним фігурки тварин (коней та ін.), щоб підкреслити їх солярний характер.

Зв'язок сонячних знаків з сокирами є широкорозповсюдженим явищем. Реліктові кам'яні сокирки з сонячними знаками відомі ще в лужицькій культурі. На кістяній сокирці, що належить до городецької культури (VII ст. до н. е. – II ст. н. е.), поряд з іншими зображеннями вирізаний солярний знак [Даркевич, 1961, с. 95].

Сонячні символи на сокирах пов'язані зі світом давніх уявлень про небесні явища, коли джерелом блискавки (небесного вогню) визнава-

лося сонце. Земний вогонь вважався при цьому даром неба, що зійшов на землю у вигляді блискавки. Як показало дослідження святилища в Перині під Новгородом, вогонь був священною субстанцією під час богослужіння Перуну. У кожній із восьми дугоподібних комірчин, які розміщувалися навколо великого кола з ідолом Перуна по центру, горів вогонь. В одному із давньоруських апокрифів говориться, що Перун і Хорс – “два еста ангела молніїна” [Даркевич, 1961, с. 95].

Перун і бог сонця Дажьбог (Хорс), за уявленнями давніх слов'ян, були близькі не лише за своїм походженням від небесного вогню, але і за своїми функціями. “Життедайні сонячні промені посилав на землю Дажьбог (Хорс) і ростив хліб на полях – основне джерело життя давніх слов'ян, а Перун напоював ниви живлячою вологою весняних і літніх дощів” [Даркевич, 1961, с. 95].

3. Інколи в орнаменті сокирок сонячні знаки і зигзаг-блискавка з'єднані разом таким чином, що кружки розташовані на кутах зигзагу (рис. 5:4, 7). Ймовірно, що це графічне вираження думки про “родинні” зв'язки сонця і блискавки.

Отже, орнаментация давньоруських сокирок-амулетів вказує на їхній імовірний зв'язок з громом та блискавкою, символами яких вони були. Про це ж свідчать пережиткові народні обряди, пов'язані з сокирами. Зауважимо, що вони дуже різноманітні і проникали в усі сфери діяльності людини [Даркевич, 1961, с. 97].

Сокири використовуються в магічних обрядових діях, що пов'язані із заклинаннями атмосферних стихій (для захисту урожаю від граду, від ураження блискавкою і т. ін.). За старими віруваннями, сокира наділена особливою силою родючості та сприяє збільшенню урожаю і приплоду худоби. Бог-громовик, що зрошує землю очисними зливами, ставав покровителем не лише посівів і худоби, але й сім'ї, дітонародження. Саме цим можна пояснити використання сокири в ряді сімейних обрядів. Цей священний предмет супроводжував людину протягом усього її життя, від народження до самої смерті [Даркевич, 1961, с. 98].

На основі розглянутих пережиткових обрядів, даних міфології й археології В. Даркевич проаналізував еволюцію релігійних вірувань, певним чином пов'язаних із сокирами. Він відзначив, що в кожній історичній

епосі ранні пласти цих вірувань, співіснують з більш пізніми, вторинними, які виникли в інших умовах економічного і суспільного життя.

На запитання, яке ж ім'я було у того бога-громовика, символом якого є сокира, В. Даркевич дає однозначну відповідь, що це міг бути лише Перун, який уособлював для давнього слов'янина блискавку і грім. За пережитковими народними обрядами, що пов'язані із сокирами, можна визначити ту систему поглядів, на яку спирався культ Перуна. Згідно з цими традиціями, постає неоднозначне сприйняття Перуна: з одного боку, він наганяв жах своїми громовими стрілами, з іншого, був добрим, "своїм" богом, від якого залежить родючість полів і приплід тварин, а також народження людей. Він зцілює людей і відганяє хвороби та злих духів [Даркевич, 1961, с. 100].

За чотири десятиріччя, що минули з часу публікації статті В. Даркевича, колекція амулетів-сокирок значно поповнилася. Нові знахідки, багато із яких походять із датованих культурних шарів чи із закритих комплексів, дозволяють суттєво уточнити хронологію і географію поширення цих предметів. Змінюються методологічні підходи до вивчення археологічних матеріалів, які мають відношення до сфери вірувань і культу. Сьогодні знову актуальним є питання про призначення амулетів-сокирок і пов'язаних із ними релігійних уявлень, що, здавалося б, було повністю вирішене 40 років тому.

У статті "Древнерусские амулеты-топорики" російський дослідник Н. Макаров наводить дані про 62 мініатюрні сокирки, які були знайдені на території колишньої Русі та за її межами. Більшість із них належить до двох стандартних типів, виділених П. Паульсоном і В. Даркевичем, лише декілька екземплярів мають індивідуальну, несерійну форму [Макаров, 1992, с. 43].

Найбільш чисельну групу з переліку Н. Макарова становлять амулети, які імітують бойові сокири з відтягнутим донизу лезом, напівкруглим вирізом біля основи і видовженим вирізним обухом (тип IV, за Н. Кірпічниковим). Таких підвісок нараховується 39 [Макаров, 1992, с. 43].

Орнаментация амулетів цього типу різноманітна. Виділяється значна серія сокирок, прикрашених циркульним орнаментом (рис. 1:6-8, 10, 12-18). Кола з точками утворюють пелюстки навколо наскрізного

отвору, на лезі, а на решті площини розташовуються хаотично, залишаючи лише вузьку смужку від краю леза. Одне коло розміщене, як правило, на мисоподібному виступі.

Більшість мініатюрних сокирок IV типу належить до XI століття. Частина знахідок може бути датована XI–XII століттям [Макаров, 1992, 44].

На відміну від В. Даркевича, Н. Макаров вважає, що немає достатніх підстав для того, щоб вбачати в колах символи небесних світил. Добре відомо, що циркульний орнамент у XI–XIII ст. мав широке застосування і використовувався для прикрашання різноманітних предметів – від бурштинових хрестиків до кістяних гребенів, від скроневих кілець та браслетів до ручок ножів і шил. На думку Н. Макарова, кола на сокирках-амулетах мали лише декоративне значення [Макаров, 1992, с. 44].

У другу групу, за Н. Макаровим, можна об'єднати 18 сокирок із широким симетричним лезом, внутрішній край якого оздоблений двома шпорцями (рис. 2). Амулети цієї групи відтворюють форму широколезових сокир, які були поширені в Скандинавії і Прибалтиці. На території Давньої Русі знахідки широколезових сокир трапляються дуже рідко.

Аналіз географії знахідок, наголошує Н. Макаров, однозначно свідчить, що сокирки-амулети не мали широкого використання серед сільського населення. Їх власниками були, головним чином, жителі міст, військових фортець і селищ, дружинники. Показовими є знахідки сокирок в прикордонних пунктах: на півдні, в Подніпров'ї і Посуллі (Ліплява, Яблуневе, Торговицьке, Воїнь), південному сході (Біла Вежа) і заході Русі (Дорогочин, Буківна, Городниця), тобто в тих містах, які особливо часто були ареною військових дій. За межами Русі сокирки знаходили на території Пермської губернії, на Ветлузі, у Волзькій Болгарії, на о. Вайгач, в Естонії, Польщі і Фінляндії – там, де руські дружинники збирали данину або куди вони здійснювали військові походи [Макаров, 1992, с. 49].

У своїй статті Н. Макаров робить узагальнювальний висновок про те, що форма амулетів-сокирок та обставини їх знахідок свідчать про зв'язок цих предметів з військовим середовищем і специфічними для

нього віруваннями й обрядами. На його думку, амулети відтворюють не загальний образ сокири, а конкретний тип бойової зброї, і знахідки їх пов'язані переважно з тими давньоруськими пам'ятками, де найбільша ймовірність натрапити на сліди професійних воїнів. Відомо, що бойові сокири в Давній Русі були основною зброєю молодших дружинників – “отроків”. Із врахуванням усього, що було викладене вище, в бронзових сокирках-амулетах можна вбачати своєрідні знаки належності до військового стану, що надавалися синам дружинників при постригах – обрядах, які супроводжували перше обрізання волосся у дитини [Макаров, 1992, с. 51].

Археологічний контекст знахідок, на думку Н. Макарова, не дає підстав уважати, що вони мають будь-яке відношення до вшановування вищих божеств язичницького пантеону. Бронзові сокирки-амулети не були відомі на Русі в X ст., коли язичництво було офіційною державною релігією; стійка “іконографія” амулету склалася в XI ст., коли святилища Перуна були вже зруйновані. Сам тип сокири, відтворюваний амулетами, не архаїчний, а новий тип зброї, поширеної лише в XI столітті [Макаров, 1992, с. 51].

Підсумовуючи усе вище сказане і враховуючи думки всіх авторів, котрі досліджували питання про призначення і застосування мініатюрних сокирок давньоруського часу, зазначаємо, що не можна амулети-сокирки пов'язувати безпосередньо із вшановуванням Перуна. Однак, як нам відомо з численних археологічних матеріалів, співіснування язичницького і християнського, старого і нового у світогляді широких верств населення того часу було досить частим явищем. Яскравим прикладом цього може слугувати різноманітне намисто, де разом з християнськими образками серед усіляких бусин знаходилися лунниці, та інші підвіски. У деяких випадках язичницька і християнська символіка поєднуються в одному предметі. Прикладами такого переплетення можуть бути хрести на крузі або на лунниці (символ християнської віри разом з давніми божествами – Сонцем і Місяцем) [Боровський, Моця, с. 134]. Знаючи про вплив язичницьких вірувань на християнську обрядовість, можна припустити, що культ Перуна отримав у XI ст. подальший розвиток, який втілювався в особливих типах військових амулетів, котрими й стали підвіски-сокирки.

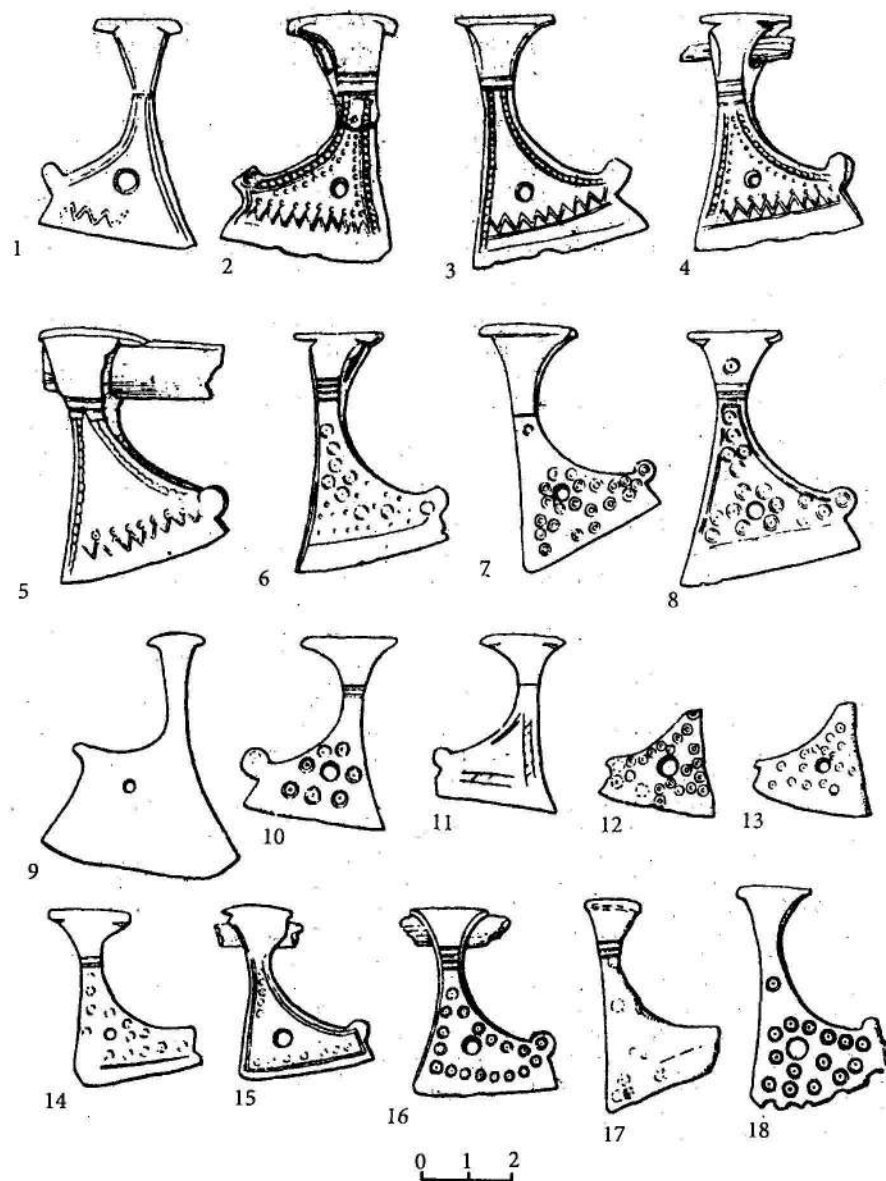

Рис. 1. Амулети-сокирки типу I (за Н. Макаровим)

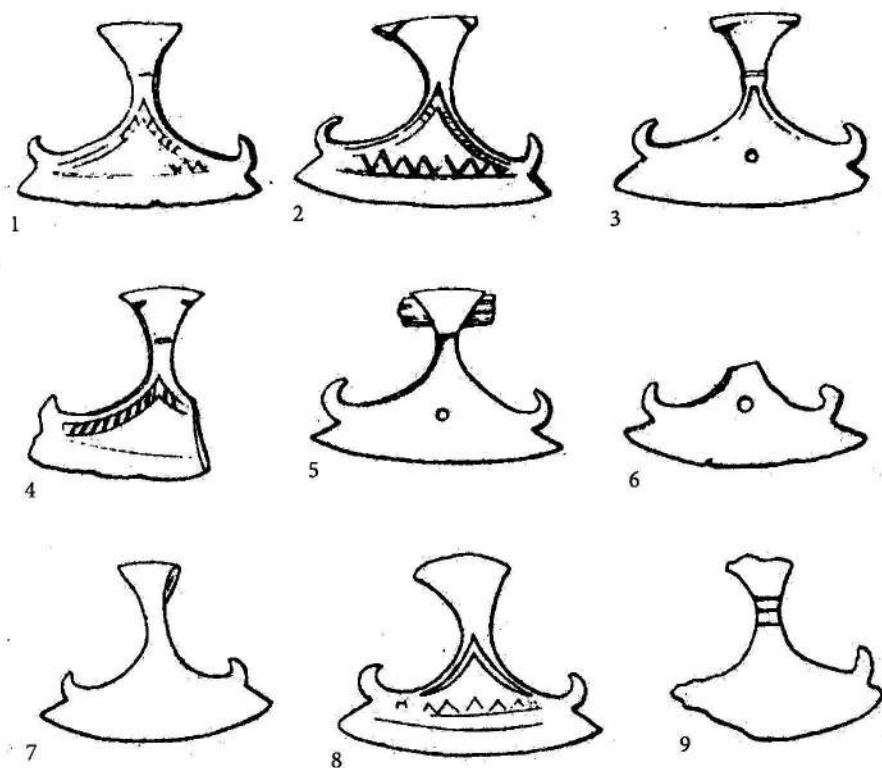

Рис. 2. Амулети-сокирки типу II (за Н. Макаровим)

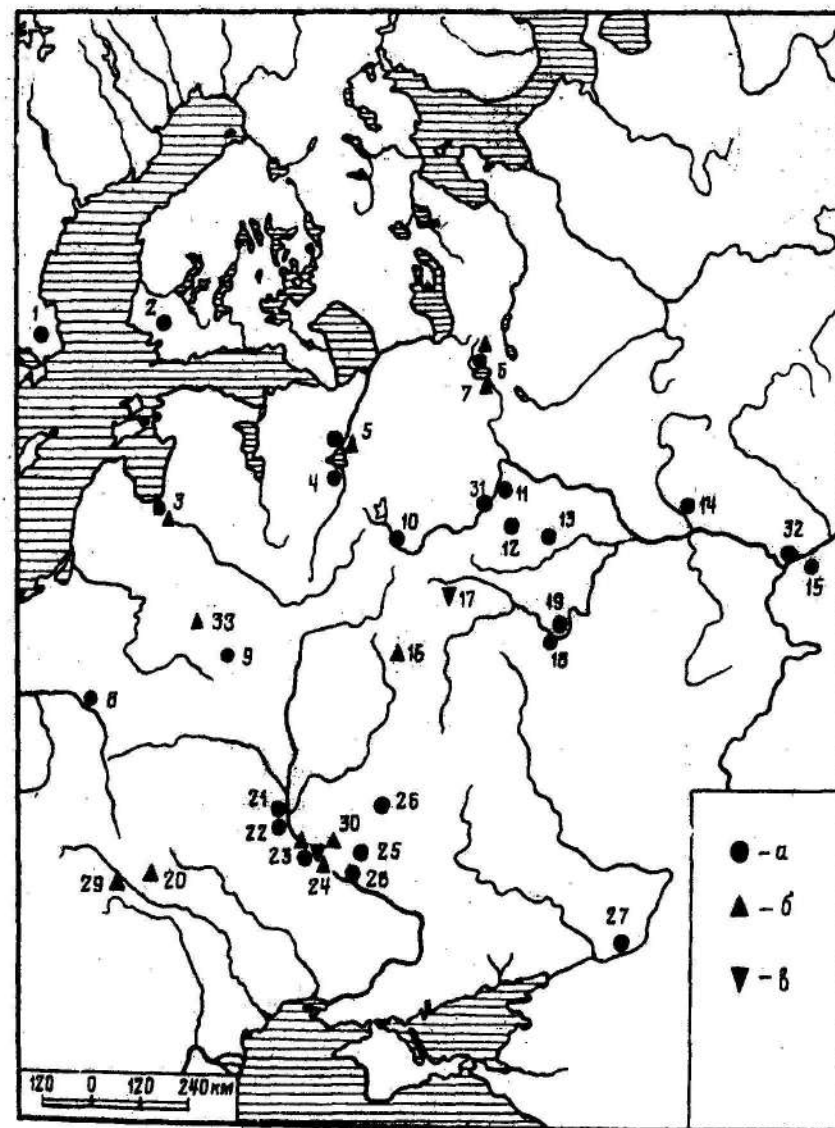

Рис. 3. Знахідки амулетів-сокирок на Русі і в суміжних областях (за Н. Макаровим): а – амулети-сокирки типу I, б – амулети-сокирки типу II, в – амулети-сокирки невідомих або несерійних типів

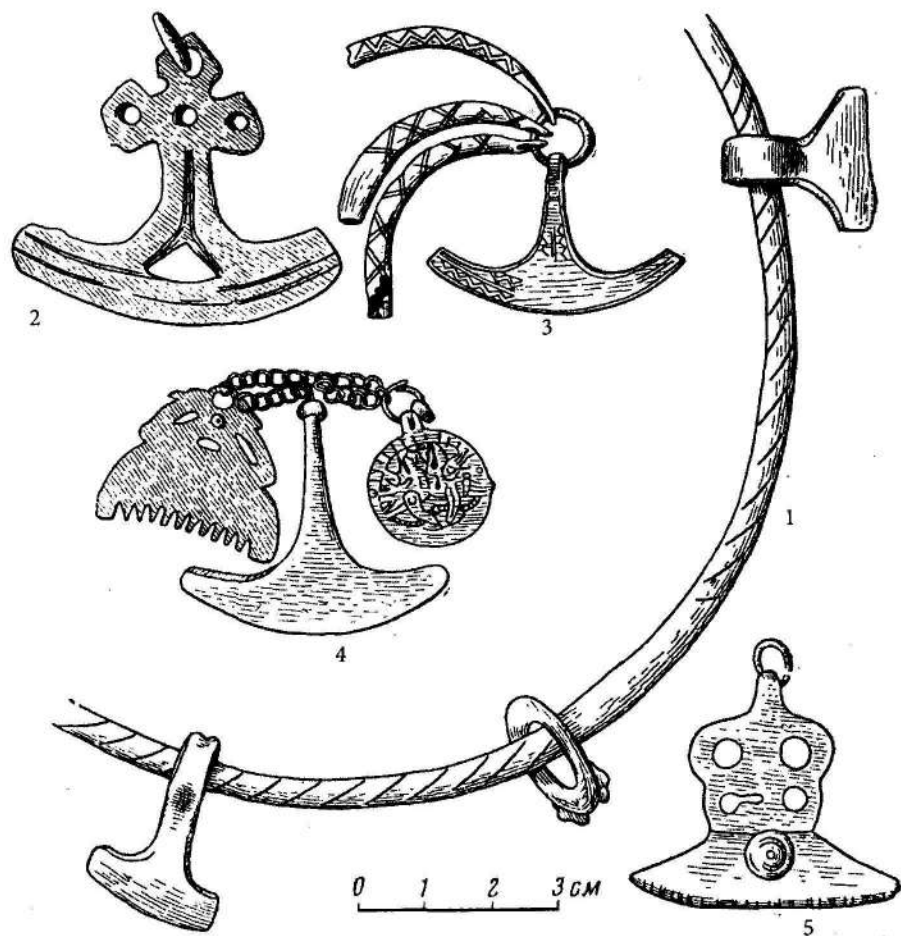

Рис. 4. Давньоруські підвіски IX–X століть у вигляді “молотків Тора” і їх аналогії (за В. Деркевичем)

Рис. 5. Давньоруські сокирки-амулети XI–XII століть (за В. Деркевичем)

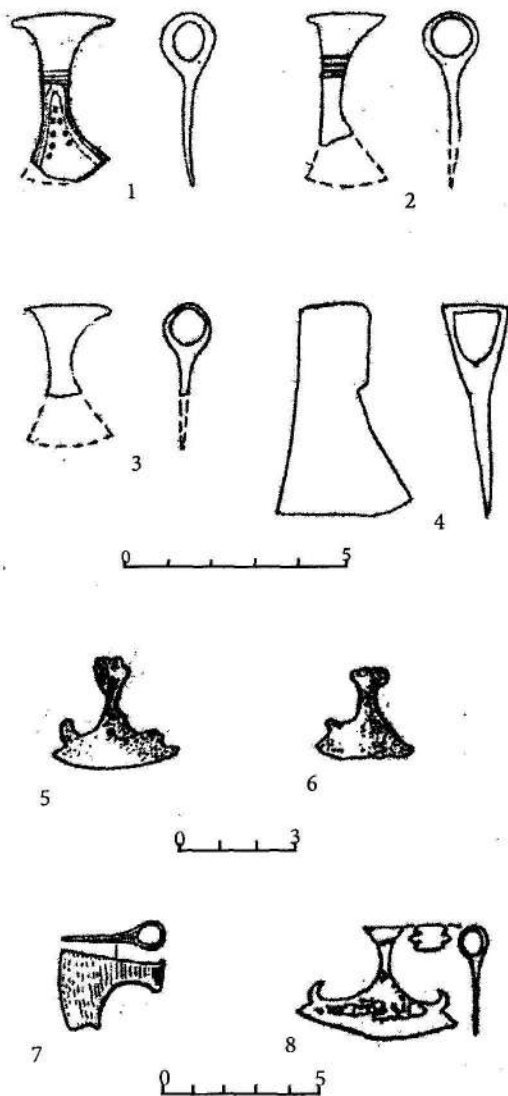

Рис. 6. Знахідки мініатюрних сокирок на території Волині:
1-4 – нові артефакти (за В. Савицьким, Г. Охріменком), 5-6 – сокирки-амулету
за М. Кучинком, 7- мініатюрна залізна сокирка із Зимнівського городища
(за В. Ауліхом), 8 – бронзова підвіска-амулет із Жорнівського городища
(за Б. Прищепю)

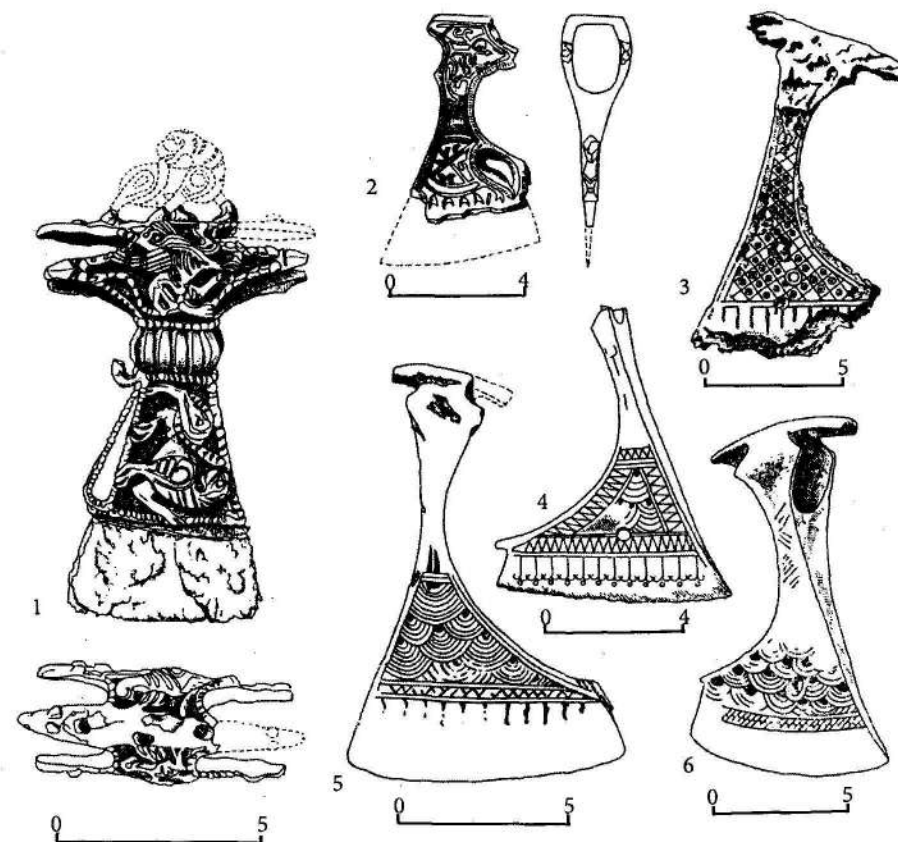

Рис. 7. Бойові орнаментовані сокирки давньоруського періоду
(за Г. Корзухіною)

ЛІТЕРАТУРА

1. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – К., 1972.
2. Боровский Я. Е., Моця А. П. Концепция язычества и христианства в буржуазной историографии и данные археологии // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Сборн. научн. трудов / Под ред. П. П. Толочко и др. – К., 1990. – С. 121–138.
3. Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 91–101.
4. Корзухина Г. Ф. Ладожский топорик // Культура древней Руси / Отв. ред. Монгайт А. Л. – М., 1966. – С. 89–96.
5. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
6. Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология. – 1992. – № 2. – С. 41–56.
7. Прищепа Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республік. – К., 1992. – С. 119–128.
8. Савицький В. М. Колекція бронзових фібул IV–V ст. н. е. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2006.

РОЗДІЛ I

Язичництво та раннє християнство на Волині

§ 4. Давньоруські енкалпії – символи християнства

Духовна культура Волинської землі X – першої половини XIV ст. відзначалася багатством та розмаїттям проявів, а також оригінальним поєднанням споконвічних язичницьких (поганських) елементів із християнськими. Обидві системи відображені у чудових витворах мистецтва. Дослідники поділяють процес їх об'єднання на три періоди: дохристиянський, ранньохристиянський і власне християнський [Кучинко, 2000, с. 45–50]. У другому та третьому періодах відзначається стійке збереження багатьох традиційних уявлень споконвічної язичницької віри, які перепліталися з новими, привнесеними ззовні. Це простежується і в поховальному обряді – спочатку кремаційному, потім інгумаційному. Зокрема, у курганах XII–XIII ст. з тілопокладними захороненнями знаходять підсіпку з попелу та вугликів як данину минулим звичаям.

Ще й досі помітні ровики навколо курганів (Берестяне, Липно Ківерцівського району, Гірка Полонка Луцького та ін.), що є, ймовірно, відображенням сонячного культу та ідеї священного кола [Кучинко, 2002, с. 136]. Цим же уявленням, напевно, присвячувалися округлі підвіски з кольорових металів, оздоблені по колу зерню (Майдан-Липно та ін.). Окремі прикраси давньоруського часу були пов'язані з космічними силами та явищами. До таких зараховують лунниці, яким приписувалися магічні властивості (як очі бога тощо). Знахідки лунниць відомі з шарів XI–XII ст. (Луцьк-Гнідава (знахідка М. Кучинка), Дорогочин, Білів, Будераж та ін.).

На Поліссі ще до кінця XIX ст. збереглися повір'я про лісовиків, водяників, берегинь, мавок, русалок та ін. Свідченням пережитків язичництва є зооморфна підвіска у вигляді стилізованої собаки з культурного шару XI–XII ст. в Дорогочині. Магічні функції виконували й амулети, знайдені в Городищі-2 біля Луцька, в самому Луцьку, Дорогобужі, Жорнові, які виготовлені з іклів ведмеда, вовка та вепра [Кучинко, 2002, с. 137].

Із християнізацією краю входять у моду мідні і бронзові хрестики, суцільно відлиті та складені з двох частин – енколпіони. Більшість предметів давньоруського дрібного литва представлені двостулчастими хрестами, які різняться за формою, зображеннями на них і супровідними написами, а також місцем і часом виготовлення. Задум конструкції енколпіонів передбачав створення місткої шкатулки-мощесховища у формі хреста з подальшим зображенням на ньому різних сюжетів. Саме цій ідеї і відповідають енколпіони. І хоча протягом століть змінювалася їхня форма й оздоблення, сама конструкція залишалася сталою [Куницький, 1990, с. 106–107].

Оскільки частина хрестів-складнів була знайдена в храмах, М. Кондаков уважав, що саме за їх допомогою ланцюги зв'язувалися з кадилами [Кондаков, 1914, с. 259]. Складні зі слідами потертості на поверхні, їх зображення на скульптурах є свідченням того, що використовувалися вони як амулети-прикраси і носилися на грудях. Цю думку підтверджує наявність складнів серед кісток поховань у склепах. Безперечно, енколпіони, які правили за атрибуцію церковникам, а також ті, що знаходилися в храмах, втілювали в собі глибокий релігійний зміст. Зображення на складнях сприймалися як вище заступництво для його власника, як оберіг від усіх можливих нещасть і хвороб [Куницький, 1990, с. 107]. Для віруючого складень набував важливого значення у зв'язку зі змістом його пустотілої частини, яку можна було наповнити особливо шанованими речами (земля, деревина, мощі).

У цей час серед заможнішого населення міст та сіл поширюються складні-енколпіони. Їх головною сюжетно-композиційною рисою є зображення Христа і Богоматері, тобто на лицевій стулці зображений Христос, а на зворотній – Богоматір з Немовлям (ілюстр. I–II, VI, VIII–X). По краях вміщувалися зображення святих. Спочатку вони виготовлялися у глиняних формах і були менш виразними, пізніше – з м'якого каменю. Відлиті в кам'яних формах, відзначалися чітким опрацюванням деталей. З Володимира-Волинського походить рідкісне зображення Ісуса Христа з піднятою для благословення рукою, а також святих в овалах верхнього і бокового рамен. На одному боці є напис БОРИС, на іншому – ГЛІБ.

В XI–XII ст. серед простих людей поширені були хрести із каменю, бурштину (Володимир, Дорогочин, Дорогобуж, Черемно). Їхні розміри 2,2 x 2,2 см, 3,5 x 2,5 см. Виготовлялися енколпіони й менших розмірів (1,7 x 4,3 см) з прямими кінцями рамен. Вони інкрустувалися білою або чорною масою (Дорогочин, Грудек-Надбужний), інколи – перегородчастою емаллю (Городок біля Шепетівки).

У період існування Галицько-Волинської держави набули поширення характерні для другої пол. XIII–XIV ст. енколпіони-квадрифолії. У колекції Львівського історичного музею є три енколпіони цього типу, що походять з Поділля. Один такий хрест виявлено на околиці Лучеська [Терський, 2002, с. 49, 52, рис. 25:1].

Волинські виробники нерідко орієнтувалися на київські зразки. З місцевої майстерні, очевидно, походить екземпляр із селища Козлів біля Локач, переданий до Локачинського народного музею [Терський, 2002, рис. 25:3].

Центрами декоративно-прикладного мистецтва Північно-Західної Русі були Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, де працювали майстри-ювеліри. Тут виготовлялися енколпіони, інколи прикрашені емаллю та черню. Асортимент виробів володимирських майстрів був досить різноманітним. Так, в некролозі князю Володимиру Васильовичу перераховуються золоті ікони, оклади церковних книг, прикрашені сріблом, емаллю, перлами, відлиті з міді ворота, дзвони. Крім виробів місцевих майстрів, на території Галицько-Волинського князівства поширювалися витвори київських [Александрович, 1991, с. 64].

Про місцеве виробництво подібних речей свідчить знахідка ще невідшліфованої іконки Христа на троні, що виявлена у ремісничій майстерні в Галичі [Александрович, 1991, с. 64]. В Луцьку по вул. Короленка у 1981 р. Г. Охріменком відкрито залишки житла-майстерні: печі (80 x 80 см) та дзвоноподібного тигля з масивною ручкою й отвором біля неї, шматочки олова тощо.

Досвід виробництва хрестів-енколпіонів приходить на Русь, як зазначають одні дослідники, з Візантії, інші виводять його із Великої Моравії. Проте подібні вироби привозилися на Русь також із Малої Азії, Сирії, через Крим, Херсонес.

Серед пам'яток давньоруського мідного лиття енколпіони та плоскі хрестики займали перше місце [Історія культури..., 2001, с. 941–942]. Наприкінці XII – на початку XIII ст. глиняні ливарні форми замінюються кам'яними із так званим дзеркальним відображенням, що дає змогу більш чітко відтворювати деталі [Історія культури..., 2001, с. 943–945].

Про хрести з грубим зображенням розп'ятого Христа ґрунтовну розвідку зробив В. Седов [Седов, 1988, с. 63–66]. Він пише, що подібні витвори відомі у середньодунайських землях, Фінляндії та Скандинавії, а беруть свій початок із Великої Моравії, де виявлені найбільш ранні екземпляри. Їхнє поширення на території Русі припадає, на його думку, на X століття. Один з таких енколпіонів виявлений на городищі Заріччя над Стугною [Седов, 1988, с. 63–64]. Поява виробів цього типу на Русі дала поштовх для творчості місцевим майстрам, вироби яких в XI–XIII ст. розходяться в різних напрямках, в тому числі і на Подунав'я [Седов, 1988, с. 65]. Так, в Угорщині зафіксовано понад 40 таких предметів (давньоруського і візантійського походження), знахідки їх відомі в Румунії та Молдавії. Поширення давньоруських енколпіонів в Угорщині обумовлювалося, зокрема, політичними зв'язками угорської та галицько-волинської знаті [там само, с. 65].

Дані про знахідки “пекторальних” хрестів знаходимо в книзі під редакцією Міхала Валіцького “Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku” (1968 р.). У ній зазначається, що подібні вироби носили не тільки найвищі духовні особи. Один з хрестів цього типу походить із поховання в катедрі Гнезно і вважається витвором візантійських майстрів. Проте порівняння з давньоруськими аналогами привело до переконання, що цей виріб привезений з Києва і датується першою половиною XIII ст. або кінцем XII ст. [Sztuka Polska..., 1968, s. 293]. Але чи це було поховання духовної особи чи світської – невідомо. Хоча на території Польщі є приклади, коли в об'єктах “архітектури катедральної” знайдено “пектораль-склад”, як, наприклад, в Гнезно та Кросно. Олов'яний хрест виявлено в найдавнішому похованні Тинецького абатства. Встановлено, що зібрані на території Польщі “хрести-пекторалі”, привезені з Русі [Sztuka Polska..., 1968, s. 293], складаються

РОЗДІЛ I

Язичництво та раннє християнство на Волині

з окремих половин (аверс та реверс), скріплених завісами. В середині їх є місце для реліквії. Одні з них оздоблені орнаментами з чорною та білою емаллю, інші – фігуральними мотивами в техніці відливання. Закінчення ramen хреста має вигляд медальйонів, на яких розміщено погруддя святих, а деякі з них мають написи (монограми) імен.

Всього на території Волинської області знайдено більше 100 бронзових хрестиків та енколпіонів. По одному енколпіонові в Жидичині Луцького р-ну, Бубнові Володимир-Волинського р-ну, Запілля, Затишшя, Угровськ Любомльського р-ну, багато у місті Володимир-Волинський.

М. Кучинко на теренах всієї Волині виділяє такі типи хрестів:

1. Натільні рівнораменні (1,8 x 1,8 см) з потовщеними на кінцях (Сонсядка – Сутійськ, Дорогичин – XI ст.); з розширеним перехрестям на кінцях ramen (Дорогичин, Дорогобуж – XI–XII ст.); з потоншеними кінцями ramen (Дорогобуж, Белз, Лужки у Підляшші – XI–XII століть).

2. Хрестики, розміром 5 x 3 см, з розширеними на кінцях раменами і конічним виступом зверху, із зображенням Розп'яття з лицевого боку (ілюстр. I–X).

3. Більш складні енколпіони, розміром від 3 x 6 см до 7 x 10 см, з заокругленими кінцями ramen (Белз, Дорогичин, енколпіон із Володимир-Волинського із зображенням Богородиці з піднесеною для благословення рукою, на аверсі є напис “Борис”, на реверсі – “Гліб”). Такі вироби М. Кучинко відносить до XII–XIII століть.

4. Енколпіони невеликих розмірів (1,7 x 4,3 см) з прямими кінцями ramen і розширеним вушком (ілюстр. XII–XVI). Деякі з них інкрустовані білою і чорною масою (Дорогичин, Грудек Надбужний, Обровці – XII–XIII ст.), стулки інших хрестів оздоблені перегородчастою емаллю – мотив “городки” (Городище біля Шепетівки) [Кучинко М., 2000, с. 45–50].

Крім цього, ще можна виділити підовальний (квадрифольний) енколпіон з розп'яттям, знайдений у Луцьку (зберігається в історико-культурному заповіднику “Старе місто”).

Високою досконалістю виробництва відзначається енколпійон із Затишшя з масивним вушком, що складається із двох півсферичних половинок. У центрі знаходиться Розп'яття та напис І-С Х-С. На кінцях хреста зображені святі та написи біля них: з лівого боку – Б (БО-РИС), з правого – Г (ГЛІБ), зверху – ІОАН, знизу – ГЕОРГІЙ. На звороті – зображення Богородиці, а на кінцях – погруддя святих з написами: зверху – ПЕТРО, зліва і справа – відповідно КОЗЬМА і ДЕМ'ЯН, знизу – ВАСИЛЬ. На половинках вушка є напис І-С Х-С [Охріменко, Остапюк, Стемковський, 2003, с. 114].

Аналогічні енколпійони, за словами автора знахідки В. Артюха, є в колекції Львівського історичного музею. Вони походять з Крилоса, Неслухова, Львова [Артюх, 1997, с. 83–84; Артюх, 1988, с. 7–8]. Ці вироби, а також речі із с. Запілля Любомльського району відзначаються більшою деталізацією. Останній з них – ще й прекрасною збереженістю. Написи на ньому відсутні.

Енколпійон із Гродна XII ст. [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 667] дуже подібний до виробу з Любомля. Він, швидше всього, виготовлений у глиняній матриці, оскільки має нечітку прорисовку деталей. Подібним до виробу з Жидичина є енколпійон із городища XI–XVII ст. Дрисвяти Браславського району. Аналогічний виріб знайдено на городищі Маскавічи цього ж району (колишня Полоцька земля, басейн Західної Двіни). На підставі цих фактів можна зробити припущення, що вироби волинських майстрів-ювелірів різними торговельними шляхами розходилися по західних і північних територіях сучасної Білорусі, в тому числі Гродненському, Полоцькому князівствах і, не виключено, у сусідньому Туровському.

Наведені в енциклопедії “Археалогія і нумізматыка Беларусі” (1993 р.) енколпійони Східної Білорусі (наприклад, з могильника Курганне біля Гомеля) мають інший, зовсім відмінний стиль виконання, можливо, місцевий, або привезені з південного Подніпров'я відомими торговими шляхами [Археалогія ..., 1993, с. 656].

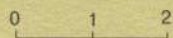
Отже, в часи Київської Русі на території Волині, ймовірно, існували розвинуті центри ювелірного виробництва, зокрема в Луцьку, Во-

Хрести-енколпійони княжої доби із Західної Волині

1a

16

2a

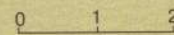

26

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

1a

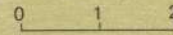
16

2

3

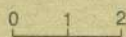

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

IV

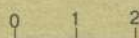
1a

16

2a

26

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

V

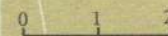
A

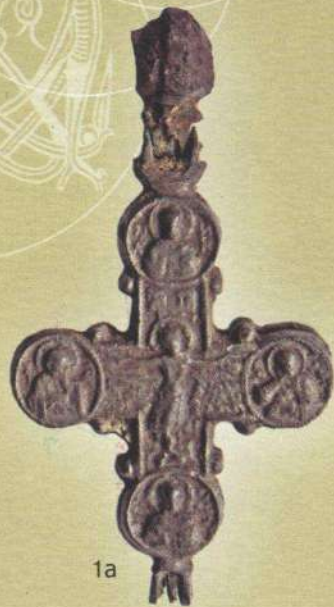
Б

В

Хрест-енколпін княжої доби із Західної Волині
(знайдений із збереженими реліквіями)

0 1 2

0 1 2

0 1 2

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

0 1 2

0 1 2

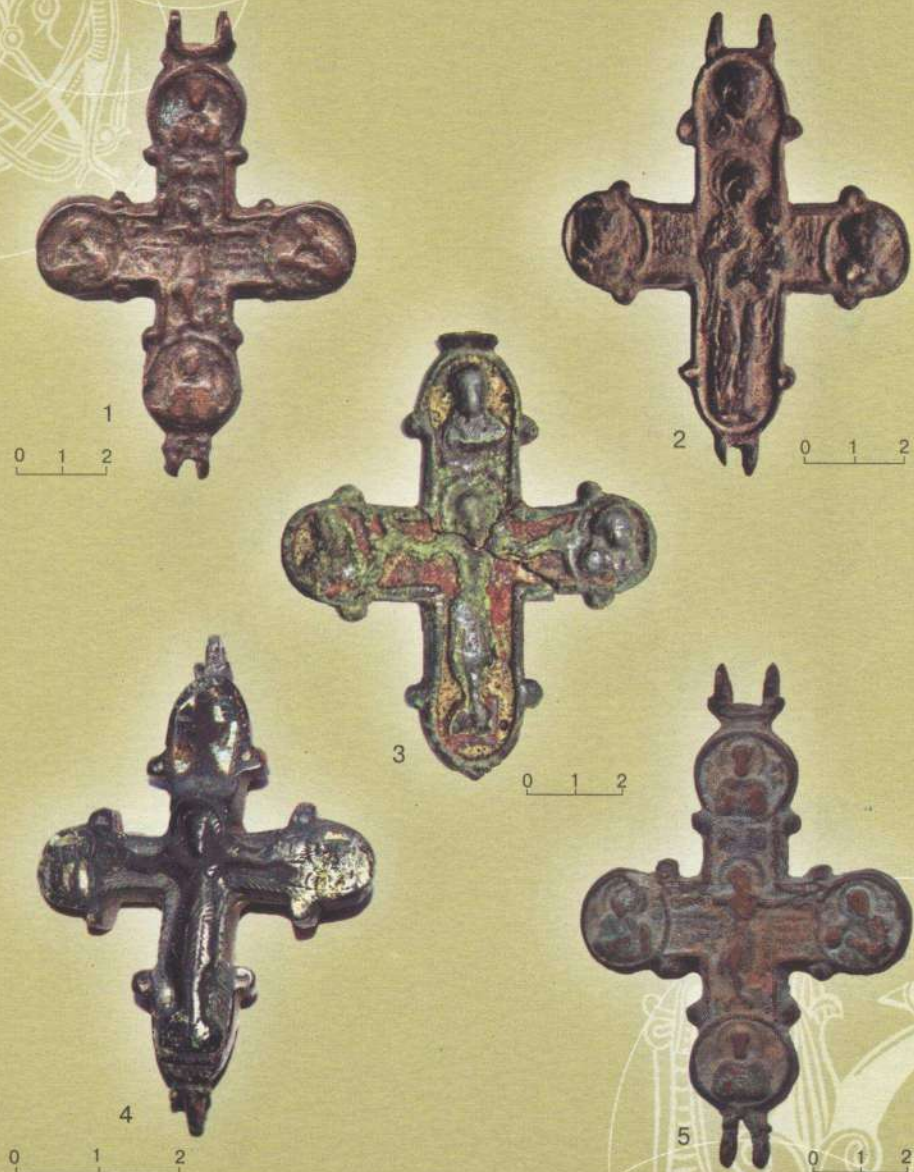

0 1 2

0 1 2

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

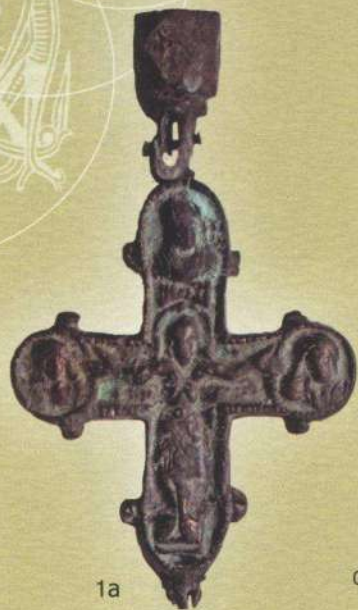

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині
(фонди Волинського краєзнавчого музею)

X

1a

0 1 2

16

2a

0 1 2

26

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

XI

1a

0 1 2

1b

16

0 1 2

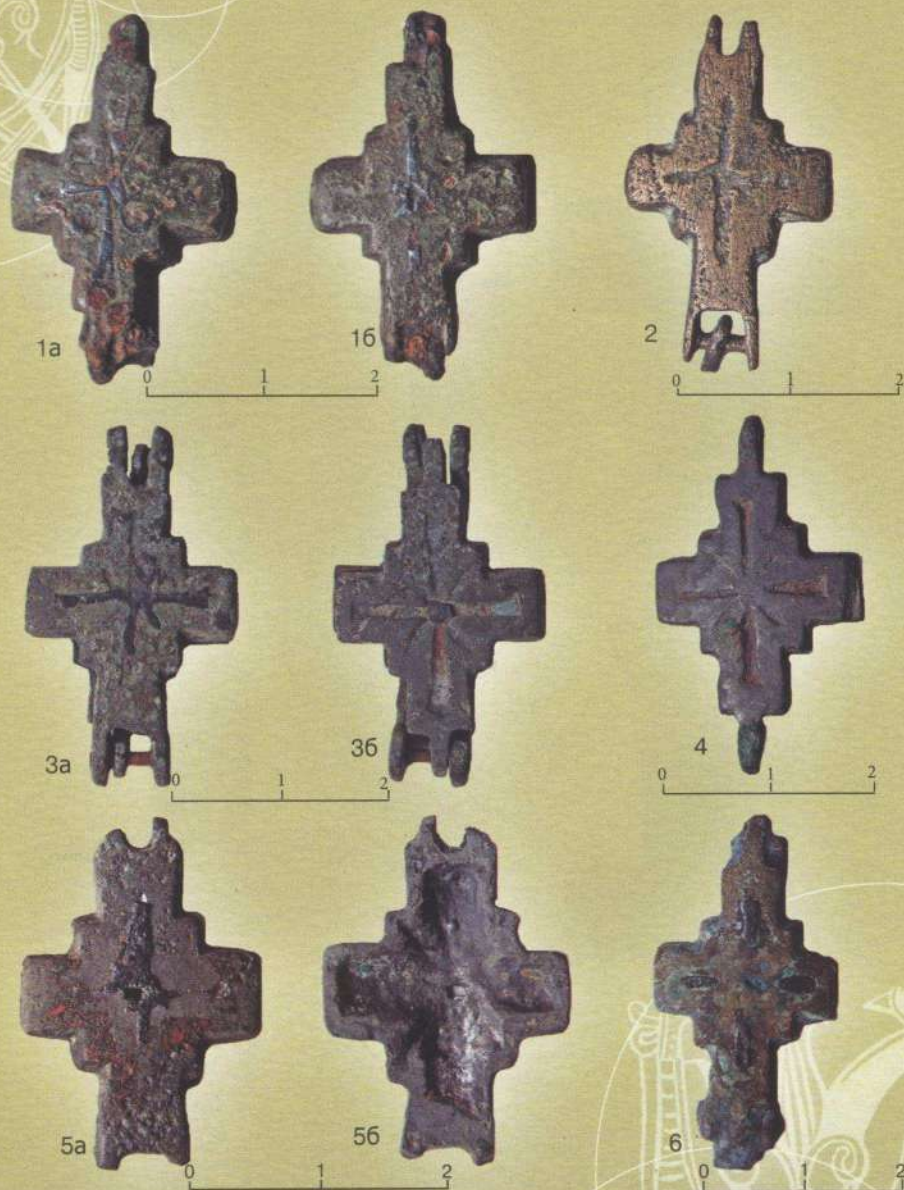
2a

0 1 2

26

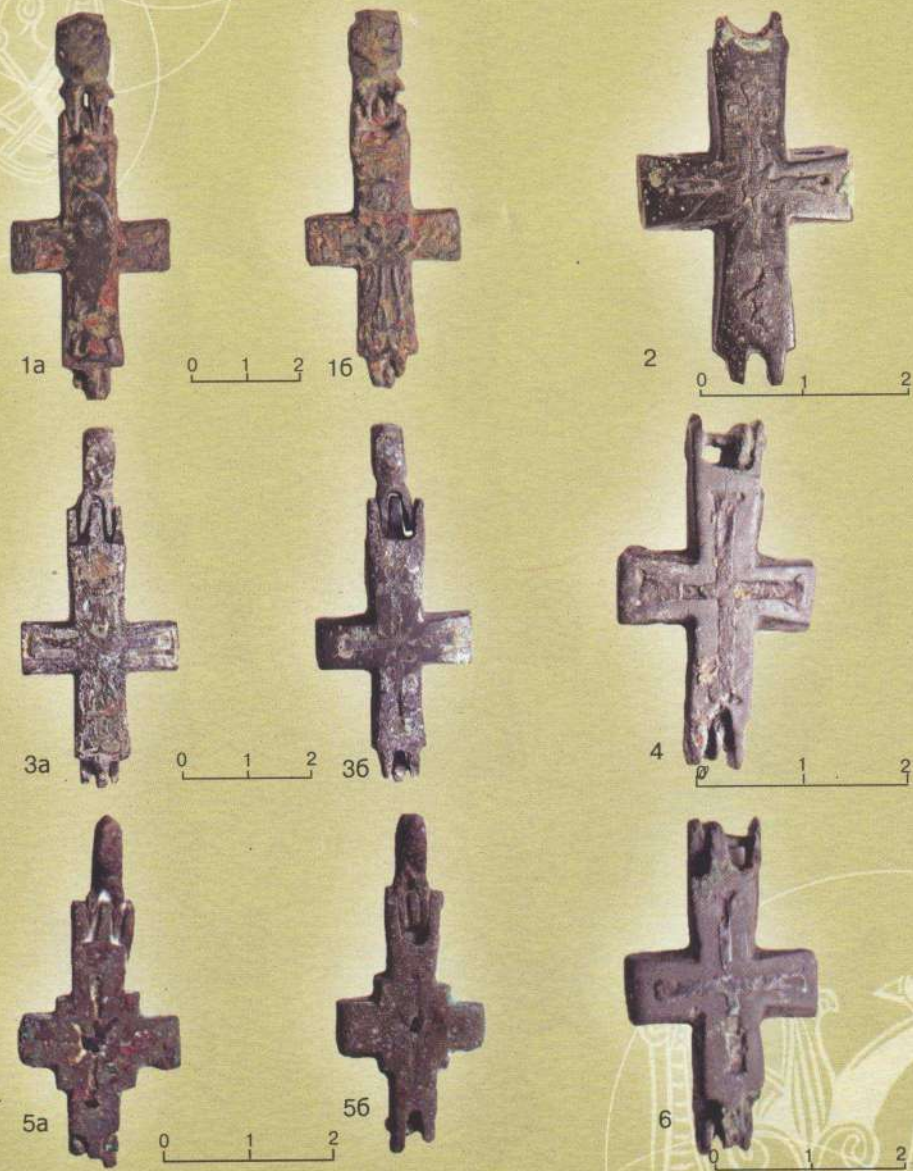
Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині
(2a, 26 — фонди Торчинського краєзнавчого музею)

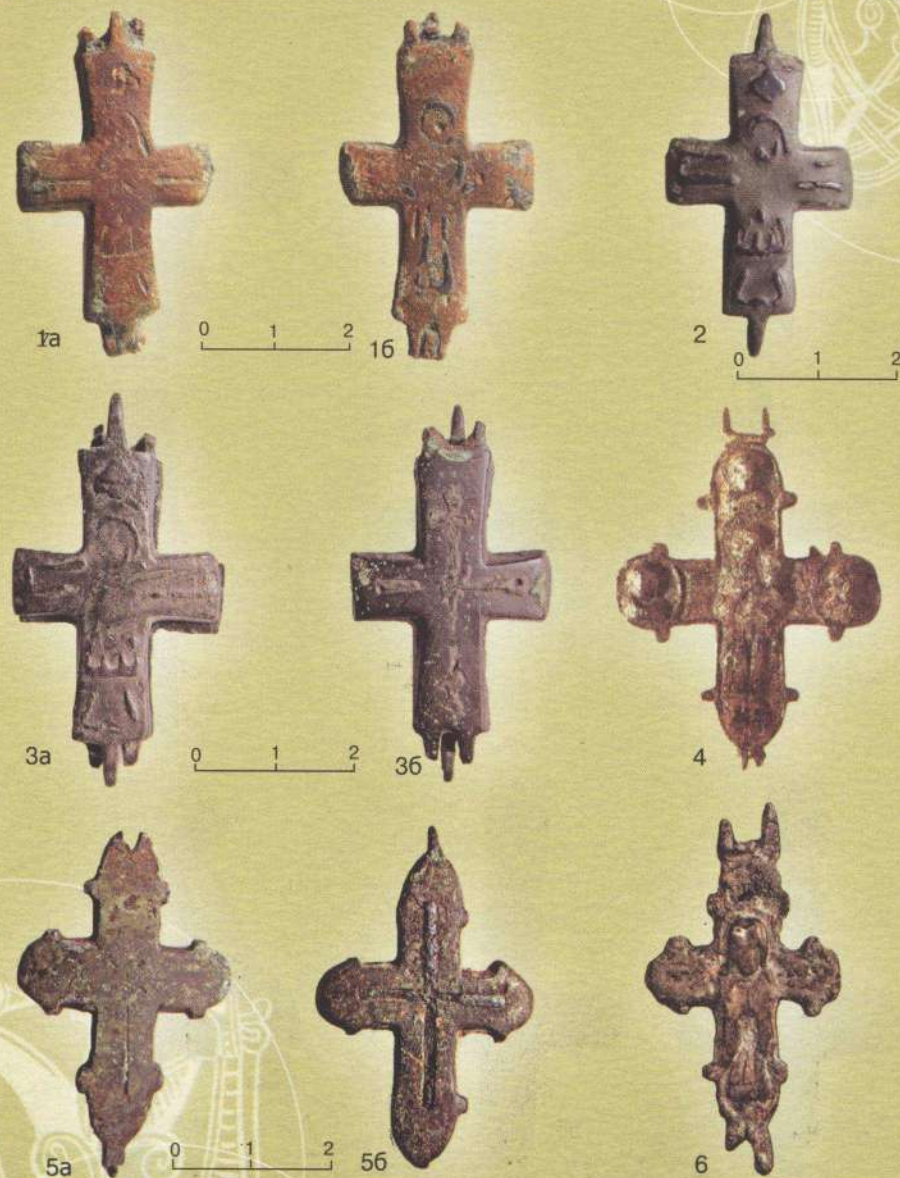
Хрести-енколпіони княжої доби з території Волині

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

лодимирі та Любомлі, продукція яких широко розходила в межах Галичини та Волині і далі. Цілком можливо, що всі знахідки, представлені у музейних збірках Волинської області можна вважати витворами місцевих майстрів. Більшість із них (з грубим зображенням Христа) потрібно віднести до другої половини XII–XIII століть.

Волинські енколпіони та хрести відрізнялися деякими деталями, розмірами, сюжетами і формою від виробів галицьких, київських та інших територій. Частині знахідок властиві чітко виражені локальні особливості, що також підтверджує думку про самобутність і оригінальність робіт умільців з Волині.

Ювілей двох тисячоліть історії християнства став доброю нагодою огляду наслідків цієї великої події не лише у Східній Європі, а й в центральноевропейських країнах. З цієї нагоди проводилися різноманітні конференції (наприклад, у Грейфсвальді в 1999 р.), виставки (одна з них *Europas Mitte um 1000*), видавалися публікації і статті, присвячені різним періодам християнізації ранньосередньовічної Європи.

Хрести-складні, або ж енколпіони, являють собою окрему групу пам'яток дрібної пластики і, безумовно, є прекрасними джерелами для дослідження історії мистецтва і християнства. Маючи різні етнографічні, епіграфічні ознаки та неоднакову ремісничу техніку виготовлення, вони передають іконографію і символіку, яка нині малозрозуміла або практично втрачена.

Наукове опрацювання окремих знахідок дрібної пластики розпочалося в останній чверті XIX ст.; тоді воно обмежувалося складанням музейних наукових паспортів, упорядкуванням музейних виставок і створенням каталогів, а також публікацією повідомлень, в яких ікони, енколпіони згадувалися лише побіжно. Спеціальних досліджень на цю тему не було. Окрім того, не слід забувати й про те, що в радянські часи вони вилучалися із наукової тематики, що призупинило їх вивчення. Проте такі дослідники, як Г. Івакін, В. Пуцко, В. Петегрич, Ю. Лукомський, О. Тищенко, постійно тримають в полі зору ці сакральні вироби.

Слово *ἐγκόλπιον* (лат. *encolpium*) походить від грецьких слів *ἐν* (на) та *κόλπος* (груди). Енколпіон – це складений хрест для зберігання

частини мощей шанованого святого, який зображений на одній із сторін хреста (звідки їх друга назва – мощевик).

Слово “енколпійон” для назви мощевика поширюється у IX ст., а першу згадку про нього знаходимо 811 р. у листі грецького патріарха Никифора до папи Лева III. Патріарх посилав до Риму між іншим золотий енколпійон разом з реліквіями Животворчого Хреста. Раніше використовувався термін філактерійон, який вживався також у класичні, тобто поганські часи. Це слово мало два значення: 1) головний охоронець, 2) амулет. З огляду на велику кількість амулетів, використовуваних у старожитню епоху, слово філактерійон мало асоціювалося з духовним, бо існувала небезпека, що як і знаки хреста, риби чи Петрових ключів, мощевик стане ще однією звичною підвіскою.

Факт появи нового нейтрального терміна – “енколпійон” – на початку IX ст. дозволяє припустити, що його впровадження пов’язане з рухом іконоборства, який виступав проти культу ікон та реліквій. Про знищення іконоборцями реліквій згадує патріарх Никифор, говорячи також про носіння підвісок релігійного змісту під одягом, власне, з огляду на загрозу з боку іконоборців. Термін “енколпійон” був цілком нейтральний, не обтяжений поганським минулим і це, ймовірно, вплинуло на його поширення.

Крім зазначених вище номінацій христів-енколпійонів, відомі й інші терміни – релікварії (сховище для реліквій), пекторалі або ставротека. Слово “пектораль” походить від латинського *pectorallis* ‘нагрудний’ – нагрудна металева прикраса, проте внаслідок звуження, конкретизації значення ним стали називати оздоблений хрест зі шляхетного металу, в якому знаходяться реліквії святих для носіння на грудях. Слово “ставротека” – грецьке запозичення, де *σταυρός* ‘хрест’ та *θήκη* ‘схринька’, тобто релікварій для зберігання дерева Святого Хреста.

У сучасній історичній літературі виділяються типи енколпійонів за формою (з прямими раменами, з прямокутними кінцями, квадрифольні, з овальноподібними закінченнями рамен, з раменами, що завершуються пальметками та ін.), за технікою виконання (рельєфні, рельєфно-графічні, гравіровані, оздоблені емаллю та ін.), за зображенням

(георгіївський, микитівський, борисоглібський та ін.). З цього приводу все ж слід зробити одне застереження. На думку В. Зоценка, на основі технологічних особливостей можна виділити групи енколпійонів, але не типи, оскільки нові типи з’являються з появою нового культу або внаслідок набуття нового значення вже існуючим [Зоценко, 1981, с. 113; Woloszyn, 2001, s. 382–285].

За будовою енколпійони складаються з двох, з’єднаних шарнірами, частин, які називають аверсом і реверсом. Між ними є порожнина, де й зберігалися реліквії (ілюстр. V). Коли дві половинки склалися – енколпійон закривався штифтом. Можливі розміри цих виробів – від 2,2 x 4 до 7 x 12 см. Лицева та зворотна сторони відрізняються як за своєю будовою, так і за характером зображень. Лицевий бік має по одному вушку на нижньому і верхньому раменах хреста, а зворотний – по дві петельки на тих же раменах. У верхній частині хреста-енколпійона вушка робили більших розмірів, через які проходив шнур для підвішування. Половинки відливали у глиняних чи кам’яних формах, складених з двох частин. Під час виливання лицеві частини одержували фігуральні та медальйонні відбитки. Далі вони могли доповнюватися гравіруванням (наприклад, хрести палестинського типу). Інколи для декорування виробу використовувалася інкрустація. Заглибини могли заповнюватися розплавленим оловом, міддю, сріблом. Застосовували і техніку декорування емаллями, різнобарвним порошком із скла, отриманим із кварцу, соди, крейди, окисів металів, що впливало на колір пасти, а потім предмет піддавали сильному нагріванню.

Усі хрести-енколпійони слід поділити на два основні типи: близькосхідні (так звані “сирійські”) та київські. Вони чітко різняться між собою. Багато сирійців належали до релігійної секти несторіанців, де особливо пошановували саме хрест. Вони створили хрест-енколпійон у вигляді латинського хреста, кінці якого дещо розширені (ілюстр. VII:3). Іконографічні мотиви пов’язуються із життям та смертю Ісуса Христа. Характерна також геометрична орнаментация та написи грецькою або коптською мовами. Декорування часто гравіроване або вилите у випуклому рельєфі, зрідка використовувалась емаль. Гравірування наносилося тонкою

лінією схематично. Знаходять “сирійські” хрести у басейні Середземного моря, в Сирії, Єгипті, Греції, Болгарії, Данії, Угорщині, Чехії, Словаччині, на Кавказі, в Криму, в Київській Русі і датують VII–XII ст.

Інший тип енколпіїв – київський (раніше називалися візантійськими). Слід зважати на те, що хрести-енколпії потрапили на терени Києворуської держави з кількох напрямів: 1) Візантії; 2) Великої Моравії; 3) Сирії (через Херсонес). При цьому майстри не сліпо копіювали чужоземні взірці, а з плином часу виробили свою, оригінальну форму хреста-енколпії. На відміну від енколпіїв геометричної конфігурації, руські хрести мали трилопатеві завершення. На думку Б. Рибаківа, така форма могла бути стилізацією “дерева життя”, адже від стилізованого дерева з одним стовбуром і двома гілками до хреста зовсім недалеко. Тим більше, що і “дерево”, і хрест вважали животворящими.

Певний час вважалося, що такі енколпії виготовлялися у Візантії або Херсонесі, а на Русі проводилася лише завершальна обробка. Проте в 1948 р. М. Каргер відкрив у Києві майстерню-півземлянку для виливання цих виробів, де виявлено форми та енколпії, дві частини інших, хрестик з емаллю. Знайдені форми були зроблені з каменю. Цим підтверджено гіпотезу Б. Рибаківа про їх місцеве виробництво [Рибаків, 1948, с. 123, рис. 75:5, 6]. Так звані київські енколпії мають розширений на кінцях вигляд медальйонів, на кожному з ramen є кулясті гудзки (ілюстр. I–VI, VII:1, 4, VIII–X). Щодо іконографії, то найчастіше в центральних частинах подано Розп’яття або Божу Матір (Фідигітрію). В медальйонах зображали апостолів, святих, архангелів: Миколая, Козьму, Дем’яна, Гліба, Бориса. Інколи закінчення ramen мають прямокутну форму.

Можна припустити, що на Русі було декілька центрів виробництва цих сакральних предметів. У літературі переважно вказується на Київ. Однак із досить високою ймовірністю слід говорити про галицько-волинський осередок. Таку гіпотезу підтверджує знахідка форми для виготовлення енколпіїв у Володимирі та локалізація знахідок хрестів-складнів, запропонована Є. Грудек-Кцюк [Gródek-Kciuk, 1989, s. 97–134].

Поширення енколпіїв на теренах, сусідніх з руськими землями, цілком логічно пояснюється їх експортом з Волині у західному (Польща) та північно-західному (Литва, Прусія) напрямках. Так, у Польщі знаходять різного типу хрестики, це і натільні, і кам’яні, що їх інколи називають “корінчиками”, хрестики, оздоблені емаллями скандинавського типу, а також ерусалимські. Польська дослідниця Єльжбета Грудек-Кцюк у своїй статті згадує про 35 енколпіїв, виявлених у Польщі, у тому числі 10 – на теренах північно-східної Мало-польщі [Gródek-Kciuk, 1989, s. 99]. За останні роки кількість цих знахідок зросла і тепер може складати від 55 до 60 артефактів. Відповідно, зросла кількість і знайдених енколпіїв з північно-східної Мало-польщі – до 20 [Woloszyn, 2001, s. 384–286]. Кілька нових артефактів походять з Грудека Надбужного, три – із Замосця. До цього треба додати, що в Грудеку Надбужному знайдена форма для продукування застібок (“замків”) до енколпіїв [Gródek-Kciuk, 1989, s. 99]. Є. Грудек-Кцюк зазначає, що всі енколпії давньоруського походження. Розроблена нею типологізація, по-перше, враховує досвід Г. Корзухіної [Корзухіна, 1958, с. 129–137]. та Жакєго [Żaki, 1963, s. 1–2; Żaki, 1974, s. 333], а, по-друге, залишає місце для подальших доповнень типів та підтипів.

Стосовно знахідок хрестів-енколпіїв з Волині, то слід згадати про збірки, нагромаджені ще до 1939 р. дослідниками Новицьким з Острога, Данилевичем з Шумська, о. М. Широцьким з Володимира і о. Войною із с. Ступна на Дубенщині [Цинкаловський, 2007, с. 240]. Про подібні знахідки з Овруча, Бєхова, Новограда-Волинського, Олики, Дорогобужа, с. Піски пише й В. Антонович [Антонович, 1901, с. 32, 44].

Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на енколпії, був О. Цинкаловський. Якщо В. Антонович в “Археологічній карті Волинської губернії” подав перелік цих знахідок у східній і західній Волині, то О. Цинкаловський спробував проаналізувати їх як мистецьке та сакральне явище з увсєбіч, звичайно, відповідно до тодішнього рівня знань, тим більше, що постійно в його полі зору була “церковна археологія”. Деякі думки і спостереження видатного археолога зберігають свою актуальність до сьогодні і на них варто звернути увагу.

О. Цинкаловський вважав, що енколпіони з'явилися на Русі достатньо рано – в IX або X ст. і “були запозичені з-над чорноморських грецьких городів, особливо з Херсонесу” [Цинкаловський, 2007, с. 238]. У Візантії вони стають відомими з VII–VIII ст. та поширюються до Болгарії, Сербії, Моравії. Досить рано візантійські вироби (геми, монети, хрести) та впливи потрапляють до червенських городів. Так, церкву-ротонду відкрито на старому Перемишлянському городищі [Цинкаловський, 2007, с. 238–239]. За даними польської дослідниці Є. Грудек-Кцюк, у Перемишлі та навколо нього відомо чимало знахідок енколпіонів (можливо, київського виробництва та, не виключено, що і місцевого) [Gródek-Kciuk, 1989, s. 99].

За даними О. Цинкаловського, після VII–VIII ст. “хрести херсонеського типу” з'явилися майже в усіх містах надчорноморських грецьких колоній. Це енколпіони з розширеними раменами, “євангелькими постатями і сценами, вирізьбленими з обох боків”. Такі вироби експортувалися до Києва в X–XI століть. Актуальним і відкритим залишається питання про місце виробництва енколпіонів. О. Цинкаловський писав, що у XII–XIII ст. хрести-складні почали продукувати в таких містах Русі, як Київ, Чернігів, Галич, Володимир, Перемишль, Шумськ, Данилів, Звенигород, Княжа гора (над Дніпром) [Цинкаловський, 2007, с. 239].

Загалом такі хрести у той період були відомі, за інформацією О. Цинкаловського, з культурних нашарувань таких городищ і поселень: Зимного, Хмелева, Микулич, Лудина, Шистова, Старої Катедри під Володимиром і в урочищах під цим містом: Михайловщина, Апостольщина, Ільвіщина, Онуфрийщина. Знайдено їх також у Пересопниці на Волині, у Давидгородку над р. Горинню, Стіжки на Кременеччині, Суражі під Шумськом, Ступні, Будеражі, с. Мощаниці на Дубенщині, Мізюринцях і Обичи на Кременеччині, с. Яневичах на Володимирщині, с. Торському біля Заліщик, Турійську над р. Турією на Волині, с. Зимно на Володимирщині, на городищах Чемно, Угруськ, Холм, Жидичин коло Луцька, Кричильську і Городку, Давидгородку, Городні на півночі Рівненщини, м. Белзі у Галичині, с. Тиличу пов. Під-

гайці, урочищі Гора коло Сокаля, Городиловичі в Галичині, с. Лісневичі, м. Надвірна, с. Підгір'я у Тереховельському повіті, Самборі у Галичині, з урочища “Стінка” у Золотоноському пов. і в урочищі “Спас” над р. Коропець в долині р. Дністра, с. Ворончини біля Горохова на Володимирщині, Рахманові коло Шумська, с. Дідковичі на Рівненщині, с. Голибиси на Кременеччині, Дорогобужі над р. Горинню, с. Іваничі на Володимирщині, с. Кути на Кременеччині, с. Корнин під Рівним, с. Липа під Дубно, с. Оржів біля Рівного, сіл Жашкович і Жукова на Волині та Шепеля в Луцькому повіті [Цинкаловський, 2007, с. 239–240].

За словами дослідника, у XII–XIII ст. енколпіони, виготовлені в Галичині та на Волині, експортувалися до Польщі і на північний захід – в надбалтійські країни. Ці вироби доходили також до Італії (Венеція, Мілан) [Цинкаловський, 2007, с. 241].

Варто звернути увагу на те, що серед енколпіонів трапляються екземпляри, інкрустовані сріблом та оловом, покриті емаллю (Володимир), відлиті не лише з бронзи, але й зі срібла (знахідка в садибі П. Ненецького на Островецькій вулиці у Володимирі) [Cynkalowski, 1961, s. 138].

За повідомленням Ю. Мазурика та О. Остапюка, під час розкопок давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського району виявлено хрест-енколпіон. Виріб вилитий з бронзи, складається із двох частин у формі відкритого хреста із застібкою у верхній частині, яка одночасно є вушком для підвішування на грудях. Форма хреста ускладнена округлими закінченнями та додатковими виступами. На лицевій стороні вміщене рельєфне зображення розп'яття, нижче від його центру з обох боків трохи видно літери, але вони не читаються. На медальйонах – погрудні зображення святих. На зворотній стулці розміщене рельєфне зображення Богородиці з нечіткими написами з обох боків, на медальйонах – знову ж таки зображення святих. Його розміри: довжина – 8,1 (10,0) см, ширина – 5,5 см [Мазурик, Остапюк, 2002, с. 107–109]. За розмірами і особливостями іконографії цей хрест дуже подібний до знайденого у літописному Дорогобужі. Подібний виріб виявлено В. Артюхом у Любомльському р-ні [Артюх, 1997, с. 83–84], Любешівському

р-ні та багатьох інших місцях. Такий тип хрестів-складнів є раннім і досить поширеним.

Енколпіони з перегородчастими емаллями. Найбільш рідкісними слід вважати енколпіони з перегородчастими емаллями. З території Галицько-Волинської землі на сьогодні відомо чотири такі знахідки. Їх виявлено у Галичі і Звенигородці на Львівщині та Ізяславі й Городищі (Болохові) на Хмельниччині. Відомо, що такі хрести виготовлялися не для загалу, а лише на замовлення.

Зразок з Болохова вирізняється прямими перекладинами і кінцями, поверхня яких оздоблена емаллю у вигляді сплєтених трикутників. Такі вироби вважають рідкісними знахідками 10–11 ст. і зараховують до київської школи (хоча можливість виготовлення їх місцевими майстрами теж не можна виключати) [Шабаліна, 2005, с. 344–351].

Хрест (7,1 x 4,1 см) з Галича має чотири, трохи розширені рамена, що закінчуються круглими виступами по кутах. Нижній кінець вертикального рамена завершується кілеподібним виступом, а верхній частково пошкоджений. На лицьовій стулці у середохресті та на кінцях енколпіона вміщені круглі медальйони. Контури медальйонів обведені двома концентричними кругами, з яких зовнішній зберіг сліди позолоти. У центральному медальйоні знаходиться зображення голови архангела з діадемою на чолі. Очі, ніс та вуста позначені червоною емаллю. У двох бічних медальйонах на білому фоні виділяються багатостульчасті хрести з синьої емалі. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді “вишивки” із синьої, білої та червоної емалі. Нижня стулка має аналогічні чотири круглі медальйони на кінцях хреста, у яких добре читаються букви, виконані білою емаллю – НИКА. Центр середохреста заповнений невеликим, подібним до вишивки червоним квадратом, вписаним у синій квадрат і перекритим косим золотим хрестом, кінці якого виходять з місць перетину рамен. Решту поля орнаментовано “вишивкою” синього та білого кольорів.

Енколпіони рельєфно-чернені. До цього типу належить випадкова знахідка кінця XIX ст. у с. Жашковичі (тепер Володимир-Волинського ра-

йону). У 1890 р. енколпіон потрапив до збірки Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії; нині місцезнаходження невідоме. Розміри (за аналогією, вказаною М. Леонардовим) становили 8,7 x 7,3 см, виготовлений з мідного сплаву способом лиття, додатково оздоблений різьбою, черню, датується орієнтовно XII століттям.

Енколпіон був цілим, “знайдений з людськими кістками і шматками оксамиту у землі”. У М. Леонардова він описаний як аналог енколпіона, який був отриманий від настоятеля Київської Царекостянтинівської церкви прот. А. Воскресенського.

З цього ж району походить ще один екземпляр. Він був випадково знайдений на початку 80-х років XX ст. на березі р. Луги в районі вул. Садової і потрапив до приватної колекції. Розміри енколпіона становлять 5,0 x 3,8 см. Мідний сплав, різьба, чернь (?). Датується кінцем XII чи першою половиною XIII ст. Енколпіон цілий. Рельєфне зображення Розп'яття на лицьовій стулці схематичне, лики предстоящих на бокових кінцях збільшені і грубі, хрест біля голови виконаний із заглибленням (для черні), на краях стулки видно косі насічки. На зворотньому боці є зображення хреста із сіянням в центрі та 4 медальйони зі слідами хрестів або літер.

Енколпіони інкрустовані. Надзвичайно цікавою і цінною знахідкою серед цього типу хрестів-складнів слід уважати екземпляр, опублікований Б. Рибаким як київський, який, проте, російська дослідниця А. Пескова характеризує як волинський (власне, луцький). За даними Б. Рибакі, енколпіон зберігався у колекції Державного історичного музею (Росія), хоча згадуваною вже А. Песковою ця інформація не підтверджена. Розміри (за аналогіями) 6,4 x 5,2 см. Мідний сплав, лиття, чернь, різьба. Датується XII – початком XIII століття.

Енколпіон був цілий, з лицьового боку частково відламані верхня і нижня петлі. На лицьовій стулці центральне зображення Христа Пантократора у повен ріст, з відведеною у бік рукою для благословення. Зліва і справа від Христа читається напис ІСН ХС, а вільне поле оздоблене орнаментом у вигляді виноградної лози. У медальйонах маємо

погрудні зображення святих та архангела Михаїла. На зворотній стулці зображення Оранти з відповідним підписом МР FУ. Його доповнюють зображення на медальйонах святих та архангела Гавриїла. Краї оформлені косими насічками і орнаментом у вигляді луски. Малюнок нанесено широкими контурними лініями, що заповнені черню і мають додаткове пророблення деталей різцем.

Серед усієї різноманітності інкрустованих енколпіонів особливу групу становлять хрести із прямими кінцями та сходинкоподібними виступами між пелюстками (за В. Нечитайлом) або з прямими кінцями та чотирма виступами у середохресті (за А. Песковою). Вони належать до так званих мініатюрних (ілюстр. XII, XIII:1, XIV:5).

Борисоглібські енколпіони. Серед різноманітних типів христів-енколпіонів, які нині відомі вченим, особливу групу становлять екземпляри із зображенням св. Бориса і Гліба (ілюстр. III), або борисоглібські. Як відомо, князі Борис і Гліб стали жертвами князівських усобиць і були вбиті 1015 р., після чого їх канонізовано; а вже 1026 р. встановлено їхній культ. Упровадження цього культу, наголошував український дослідник О. Тищенко, зумовлювалося різними мотивами. З одного боку – це зовнішні чинники (задля зміцнення церковної організації Ярослав Мудрий надавав особливої ваги розширенню кола святощів за рахунок впровадження своїх, місцевих святих), з іншого – внутрішні (визнання святості князів Бориса і Гліба зміцнювало авторитет Києворуської держави і самого Ярослава Мудрого серед бояр і простого люду) [Тищенко, 1984, с. 44–56].

На підставі доступних публікацій можна припустити, що територією побутування борисоглібських енколпіонів була передусім Київська Русь. М. Алешковський зазначає, що йому відомо 44 зразки цього типу (не вказуючи місця знахідки). В. Лесючевський стверджує, що більшість їх знайдено в Києві та околицях. Поодинокі екземпляри фіксують Й. Алексєєв, Г. Корзухіна та ін.

Стосовно іконографії, слід зауважити таке. Якщо до 1072 р. Борис і Гліб представлені з єдиним атрибутом – хрестом у руці і шанувалися як мученики-цілителі, то від 1072 р., коли було споруджено муровану

церкву Бориса і Гліба, їх стали зображувати з моделлю храму в руках. Саме до такого типу належать дві випадкові знахідки з Волині. Перша з них – це стулка бронзового хреста-енколпіона із зображенням Бориса (5,8 x 5 см) (ілюстр. III:1). Як аналоги йому, слід назвати екземпляр з фондів (ілюстр. III:2) ЛДМУОМ, а також знахідку з друцького дитинця (Білорусь) [Енциклопедия...]. Зазначені хрести-енколпіони датуються останньою чвертю X – початком XII століття.

Ще один екземпляр – енколпіон овалоподібноконечний з пелюстками (за класифікацією В. Нечитайла). На одній зі стулок у центрі зображений Борис з храмом та відповідний напис – БОРИС. На трьох медальйонах – по боках та вгорі – лики святих (ілюстр. III:1a). На іншій стулці (з відсутньою верхньою частиною) – зображення Гліба (ілюстр. III:1b) в центрі та відповідний напис. На збережених двох медальйонах – святі.

Розміри: довжина – 6 см, ширина – 4,9 см.

Миколаївські енколпіони. На українських теренах культ святого Миколая з'явився досить рано. Відомо, що князя Аскольда (IX ст.) було хрещено саме Миколаєм, а у другій половині XI ст. на його могилі збудували церкву святого Миколая.

У народних легендах святий Миколай боронить людей перед стихійними лихами, а найбільше – на воді. Всі одеські рибалки у своїх куренях мали образ святого Чудотворця. З інших народних оповідань виходить, що святий Миколай Чудотворець опікується не лише людьми, а й дикими звірами. День Миколая відзначали в Україні не тільки пишними празниками, а й справами милосердя: допомагали бідним, сиротам, вдовам.

Відображенням культу святого Миколая слід вважати і представлені дві випадкові знахідки енколпіонів з Волині (ілюстр. IV).

Перший з них – хрест-енколпіон квадрифольної форми. Лицьова сторона з квадратною середньою частиною і овальним завершенням кінців. Всередині розміщене Розп'яття. Навколо фігури Христа – постаті Богородиці та Іоанна. У верхньому медальйоні – архангел Михаїл, у нижньому – архангел Гавриїл, у бокових медальйонах – лики святих

(ілюстр. IV:1a). На зворотній стулці в центральній частині – погруддя святого Миколая та написи. У медальйонах – як і на лицьовій стороні – лики святих (ілюстр. IV:16).

Його розміри; довжина – 7,9 см, довжина з підвіскою – 10,8 см, ширина – 6,5 см.

Форма подібних енколпіїв виникла у XIV ст. і отримала широке поширення у XV столітті.

Аналоги волинського екземпляру відомі з інших територій України (с. Мошни, Умань на Черкащині), Білорусі (Могилівська обл.), Росії (Новгород – лише лицьова сторона).

Інший енколпій овалоподібноконечної форми з пелюстками (за класифікацією В. Нечитайла). На лицьовій стороні рельєфно передане Розп'яття Христове з написами. У медальйонах – рельєфні погруддя святих по боках, згори і знизу – архангели (ілюстр. IV:2a). На звороті в центрі – рельєфне зображення святого Миколая і напис. У медальйонах – лики святих (ілюстр. IV:26).

Його розміри: довжина – 7,8 см, ширина – 6,4 см.

Стилістика і манера виконання аналізованих зразків засвідчує канонічність зображень як святих Бориса та Гліба, так і святого Миколая майстрами княжої доби та канонізованість тенденцій іконографії.

Безперечно, тема дрібної металопластики є дуже важливою для вивчення давньоруського мистецтва і духовної культури. В її дослідженні є багато прогалин і проблем, зокрема питання існування регіональних центрів або осередків виготовлення прикрас, наприклад на Волині, в Галичині, тобто на території Галицько-Волинського князівства. Опрацювання цих тем – справа досить складна. Г. Івакін та В. Пуцько мають рацію відзначаючи, що аналіз матеріалу та поділ його на певні групи вимагає наполегливої праці, уваги до численних “дрібниць”, виокремлення цілих серій витворів, пов'язаних за своїм походженням з певними культурними осередками [Івакін, Пуцько, 2005, с. 104].

Вивчення еволюції розвитку давньоруської металопластики, місць виникнення і поширення, центрів первинного і вторинного виготовлення (Візантія, Моравія, Сирія, Палестина) – справа копітка і багато-

річна. Бракує видань ґрунтовних збірок по регіонах, мало досліджено ремісничих майстерень. Не просто простежити тенденції розвитку на місцевому рівні – вирізнити привозні вироби (скажімо, київські) від регіональних. До того ж фактор масовості не слід перебільшувати. При цьому варто звертати увагу на “індивідуальний характер додаткової обробки та її оригінальність” і відрізняти від імітаційних відтворень, які мають вигляд стертих від ужитку (нечітке литво за відтиском у глиняних формах) [Івакін, Пуцько, 2005, с. 102].

Отже, розвиток наших знань (“еволюція уявлень”) все ж відбувається і протягом значного проміжку часу не згасає зацікавленість цією проблемою [Голубець, 1922, с. 98–102; Рыбаков, 1953, с. 233–297; Корзухина, Пескова, 2003]. Нова інформація потребує ґрунтовного осмислення, оскільки “неможливо надалі виходити лише з твердження про високий рівень ремісництва, не беручи до уваги свідчення речового матеріалу” [Івакін, Пуцько, 2005, с. 103]. З усіма цими труднощами зіткнулися і ми, до того ж помноженими на брак достатньої кількості літератури та відсутність належного досвіду. Але збільшення кількості матеріалів з Волині спонукали нас подати зібрані артефакти науковому загалу і висвітлити хоча б основні питання цієї теми, не претендуючи на глибокий та всебічний аналіз.

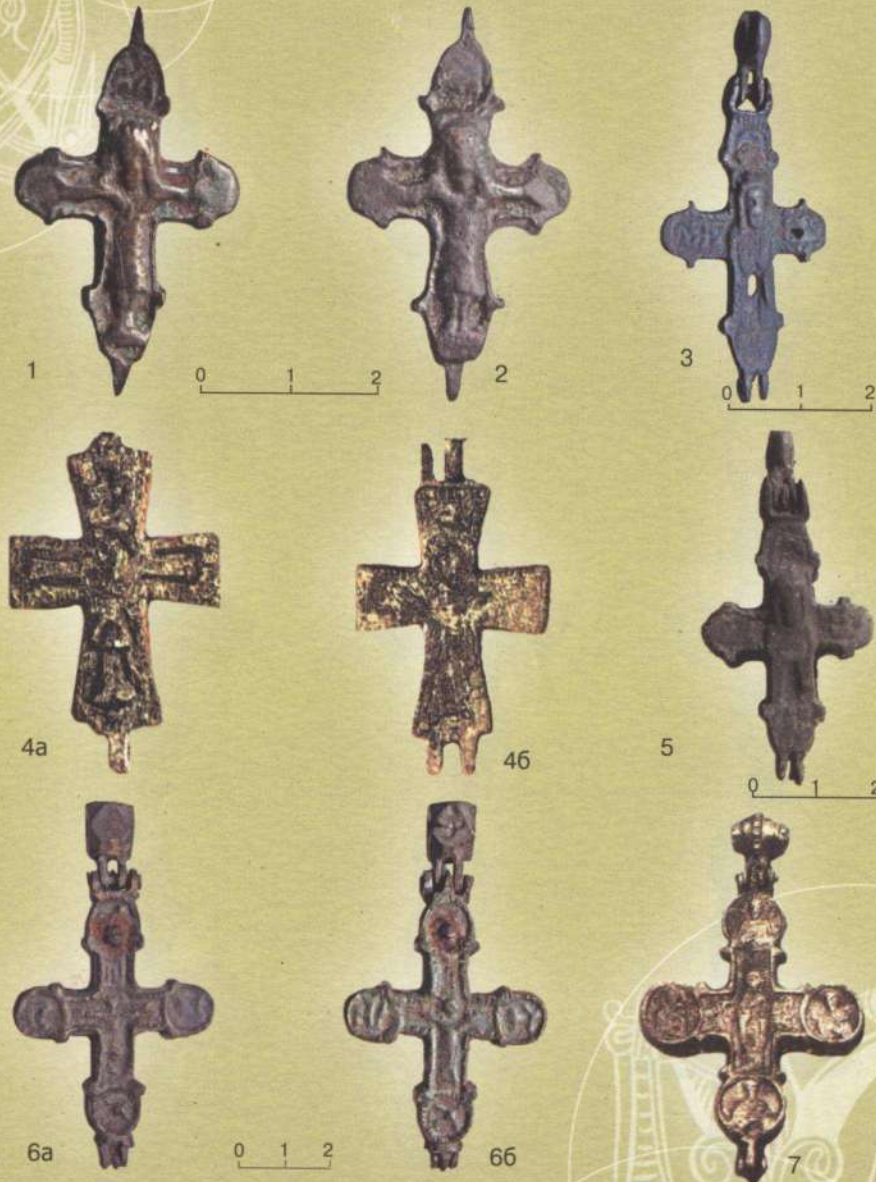
№ п/п	Місце знаходження (або зберігання)	Особливості зображення, чіткість зображення: ... дуже чітко ... менше ... погано	Особливості виготовлення: + по глиняній формі ++ по кам'яній формі	Розміри, см	Кількість медальйонів	Форма краю рами: +округла ++ прямокутна	Основне зображення	Ориєнтація: емалю, позолотою, граверуванням, чорно	Аналогії
1	Бубнів, Володимир-Волинський р-н	..	+	8,4х6,7	3	+	Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 706
2	Луцьк, ВКМ, РА-35	..	+	6,5х5,4	4	+	Розп'яття	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 816
3	Луцьк, ВКМ, РА-882	..	+	6х5,6	4	+	Розп'яття	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 81а
4	Луцьк, історико-культурний заповідник "Старе місто"	..	+	5,9х5,1	4	+	Розп'яття	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 81а
5	Луцьк, ВКМ (див. ілюстрацію IX: 3а, 3б)	..	+	7,7х6,3	3	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа	позолота	В.Нечитайло, 2001, рис. 68а, 68б (до певної міри)
6	Луцьк, ВКМ	..	+	5,4х5	4	+	Розп'яття	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 81
7	Луцьк, ВКМ	..	+	5,8х5	4	+	Розп'яття	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 81а
8	Іваничі	..	+?	7,6х6,4	4	+	Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 81б
9	Любомль	..	+	7,7х6,6	3	+	Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 706 (наближено)
10	Затлишя	..	++	6,3х5,5	4	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 69а
11	Заплія	..	++	7,7х6,7	3	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 69б

12	Жидичин	..	+	5,5х4,5	—	+	Лид. – Розп'яття, зв. – хрест з сіянням	—	Л.Пекарська, В.Пушко, 1989, рис. 31; Энциклопедия археологии и нумизматики Беларуси, 1993, с. 239, 420
13	Луцьк, історико-культурний заповідник "Старе місто"	..	+	6,5х5,6	—	—	Розп'яття	—	—
14	Володимир-Волинський	..	+	6,5х5,4? облям	3?	+	Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 706 (наближено)
15	Угровськ	..	+	8,1х5,5 ступка – 0,9х1,1	4	—	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 81б (наближено)
16	Луцьк, ВКМ, половина	..	+	9,1х6,4	—	++	—	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 17
17	Волинь	..	++	7,7х7,3	4	+	Зв. – Матір Божа «Оранта»	—	Я.Стенчик
18	Крупа, Луцький р-н (див. ілюстр. II: 1а, 1б)	..	+	6 х 4,6	3	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа «Оранта»	чорна	В.Нечитайло, 2001, рис. 52а, 52б
19	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. I: 1а, 1б)	..	++	8х7,2	2	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа «Одигітрія»	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 69а, 69б
20	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. VI: 1а, 1б)	..	++	7х5,9	4	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа «Оранта»	—	—
21	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. VI: 3)	..	++	6,5х5,4	4	+	Зв. – Матір Божа «Оранта»	—	—
22	Околиці Луцька, в радіусі 30 км	..	+	7 х 6	4	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа «Оранта»	—	—
23	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. X: 1а, 1б)	..	+	8х6,9	2	+	Лид. – Розп'яття, зв. – Матір Божа «Одигітрія»	—	В.Нечитайло, 2001, рис. 69а, 69б
24	Околиці Луцька, в радіусі 30 км	..	+	7,8х6,7	2	+	Зв. – Матір Божа «Одигітрія»	—	—

25	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. I: 2)	...	++		8x5,9	2	+		Линц. – Ропи'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 69а, 69б
26	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. X: 2а, 2б)	.	+		6,5x5,4	4	+		Линц. – Ропи'яття; зв. – Матір Божа «Оранта»	
27	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. I: 3)	...	++		6,8x5,7	4	+		Линц. – Ропи'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 81а
28	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. VI: 2)	.	+		7,8x6,4	2	+		Зв. – Матір Божа «Одигітрія»	В. Нечитайло, 2001, рис. 69б
29	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. VIII: 3)	.	+		7,6x6,4	2	+		Линц. – Ропи'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 69а
30	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. VII: 4)	..	+		7,8x6,9	2	+		Линц. – Ропи'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 69б
31	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. III: 3)	..	+		5,3x4,4	3	+		Зв. – Матір Божа «Оранта»	В. Нечитайло, 2001, рис. 52а, 52б
32	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVI: 6а, 6б)	.	+		5,2x4	4	+		Линц. – Ропи'яття; зв. – Матір Божа «Оранта»	
33	Голоби, Конельський район (див. ілюстр. XI: 1а, 1б, 1в)	...	++		7x5		++		Линц. – Ропи'яття; зв. – Матір Божа	В. Нечитайло, 2001, рис. 27а, 27б
34	Лісобишівський район (див. ілюстр. II: 2а, 2б)	..	+		8,8x7,2	3	+		Линц. – Ропи'яття; зв. – Матір Божа «Одигітрія»	В. Нечитайло, 2001, рис. 68а, 68б
35	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. V)	.	+		7,3x5,5		+		Линц. – Ропи'яття; зв. – Матір Божа?	гравірування, позолота ?
36	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. III: 1а, 1б)	..	+		6x4,9	3	+		Линц. – св. Борис; зв. – св. Гліб	чорнь
37	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. III: 2)	..	+		5,8x5	2	+		Линц. – св. Борис	
38	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. IV: 2а, 2б)	...	++		7,8x6,4	4	+		Линц. – Ропи'яття; зв. – св. Миколай	

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

Хрести-енколпіони княжої доби із Західної Волині

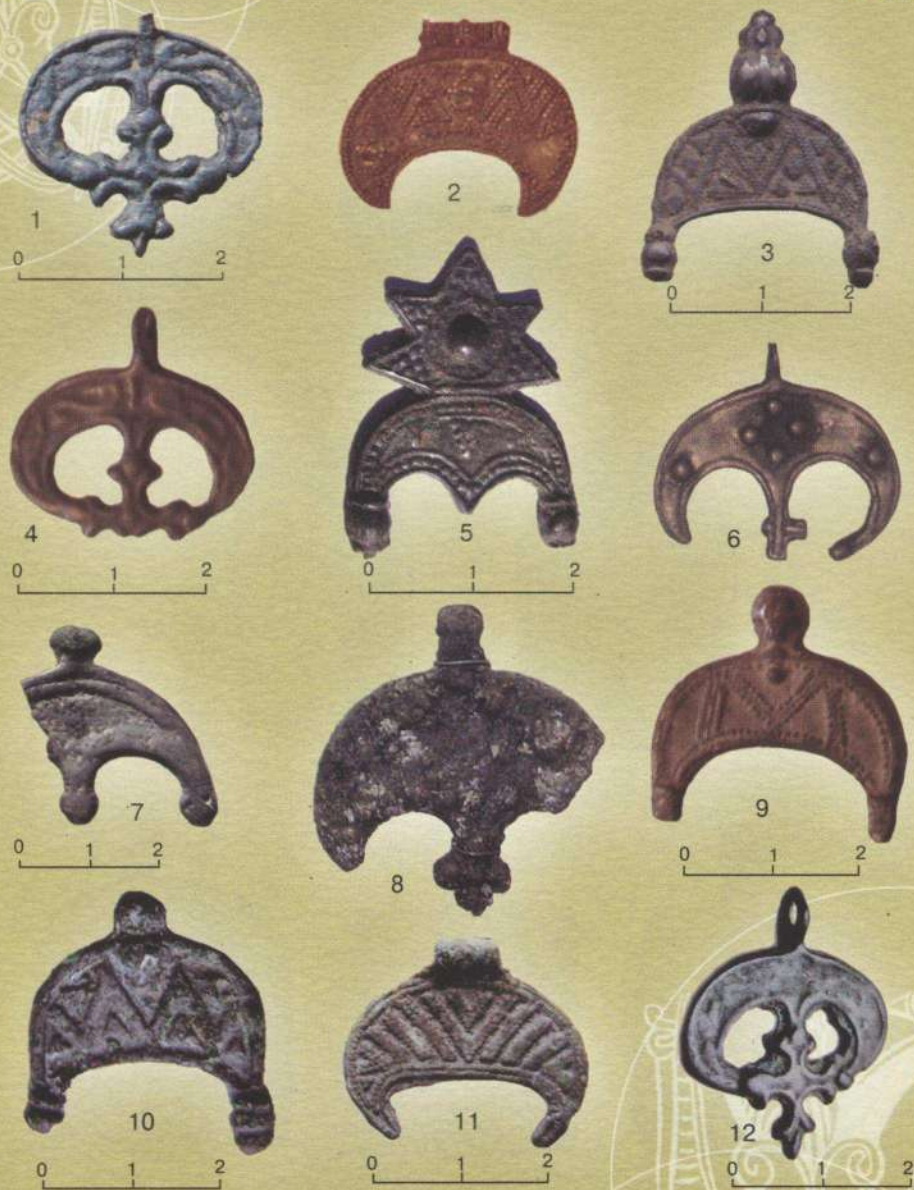
Хрести-енколпіони княжої доби з Галичини та інших регіонів України. 1, 3, 5, 6 – фонди Заліщицького краєзнавчого музею, 2, 4, 7 – фонди Одеського Музею Нумізматики

Іконки та медальйони давньоруського періоду із Західної Волині

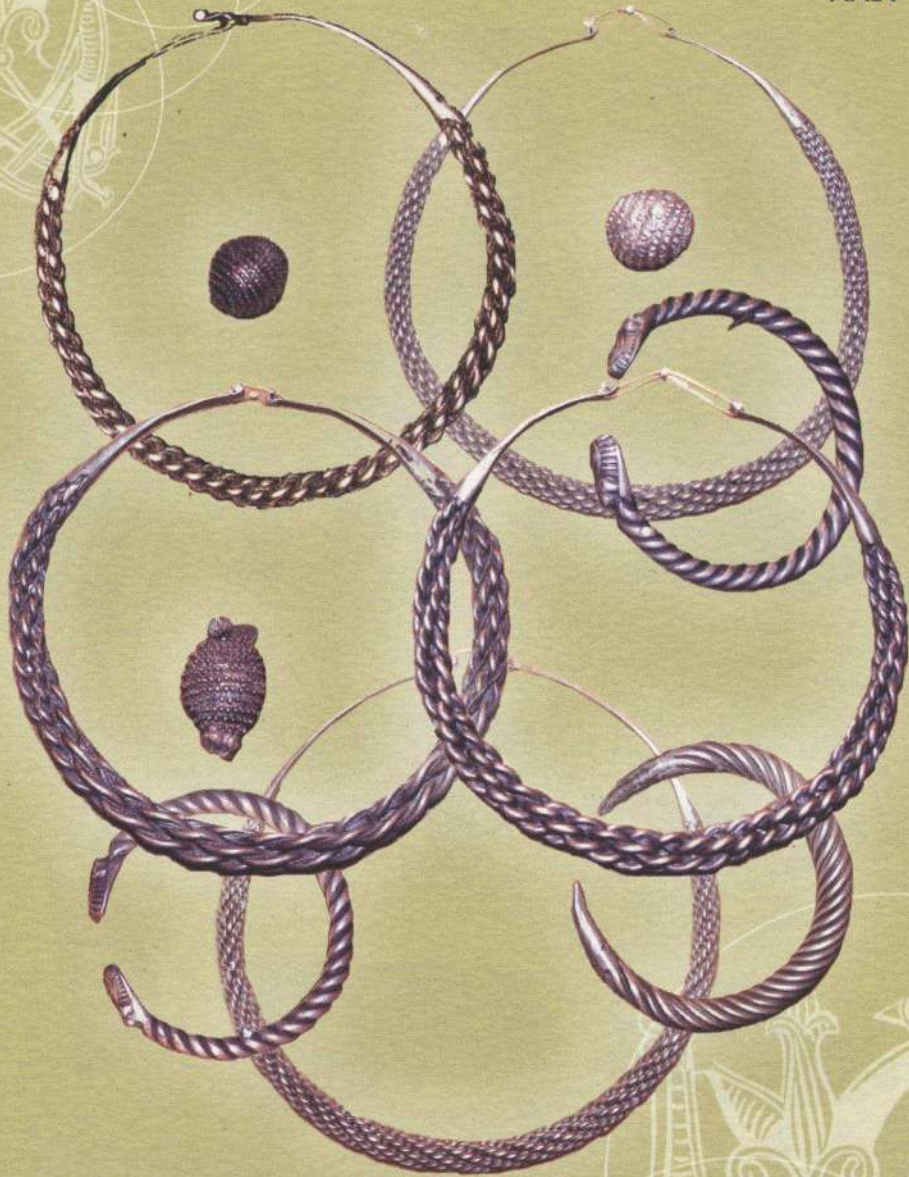
Іконки та медальйони давньоруського періоду із Західної Волині

Підвіски-лунниці давньоруського періоду із Західної Волині

Давньоруські мініатюрні сокирки і кинжаліки та їх фрагменти із Західної Волині

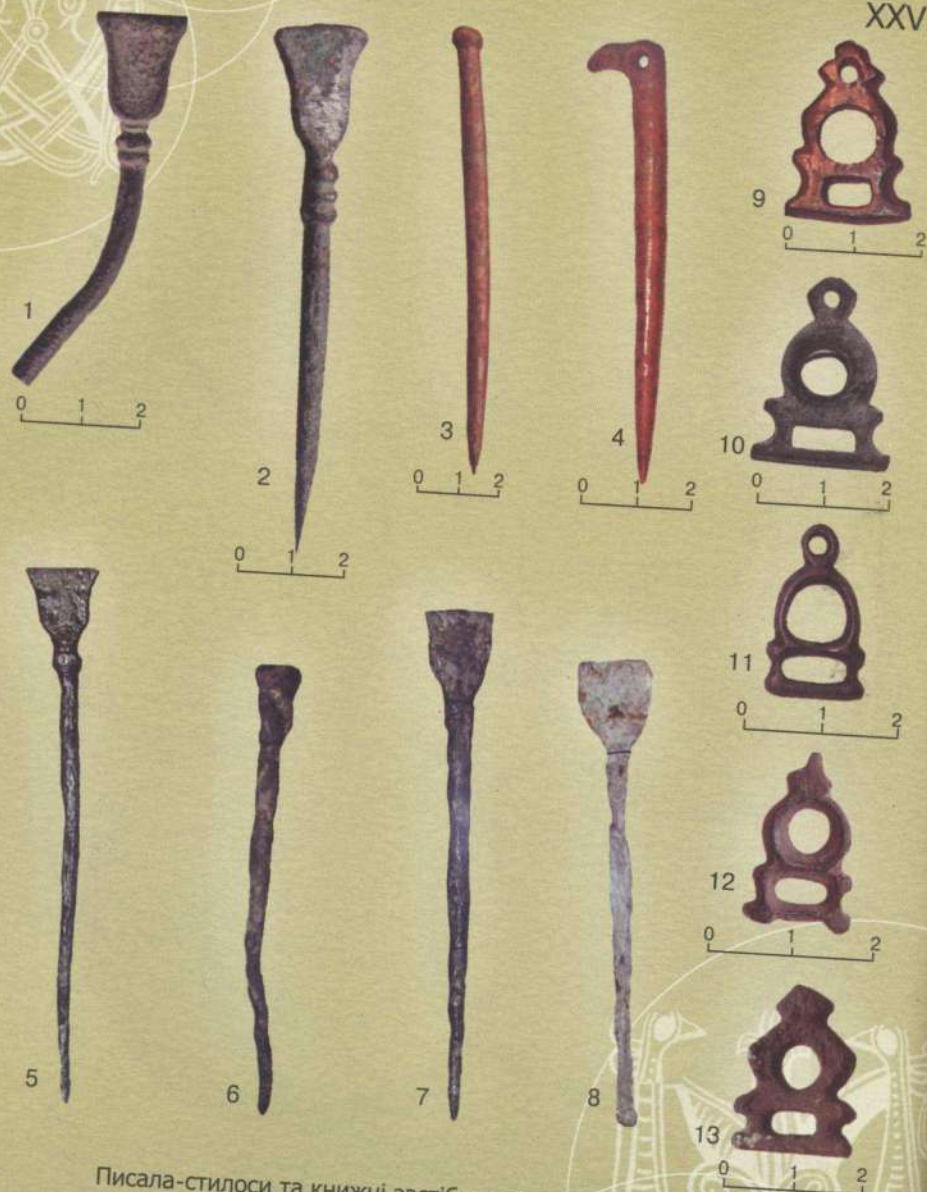

Скарб срібних прикрас із с. Городище Луцького району Волинської області
(фонди Волинського краєзнавчого музею)

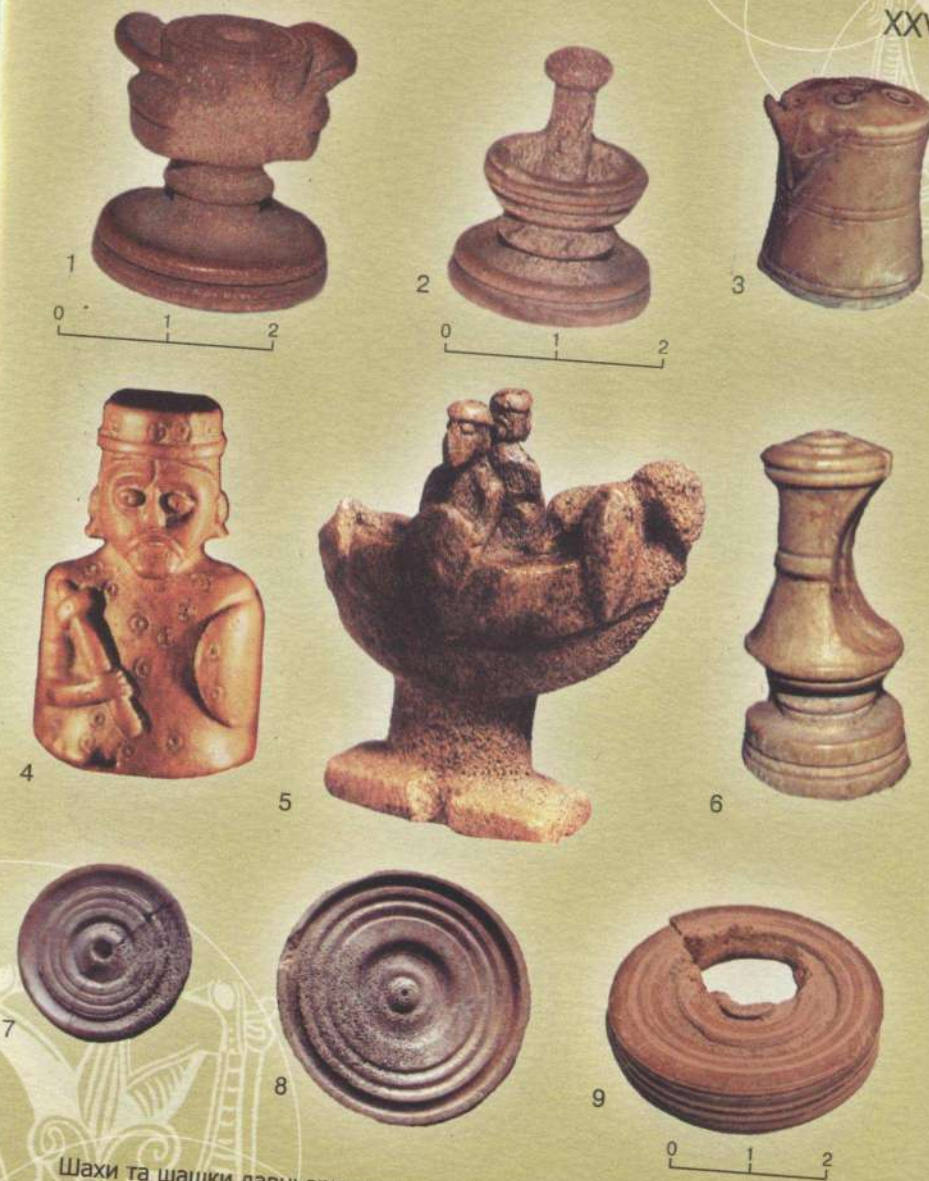
Давньоруські шийні гривни із скарбу
в с. Торговиця Млинівського району Рівненської області
(фонди Рівненського краєзнавчого музею)

XXVI

Писала-стилоси та книжні застібки давньоруського періоду
із Західної Волині

XXVII

Шахи та шашки давньоруського періоду із Західної Волині (1-3, 6-9)
та Берестейщини (4, 5)

Давньоруські вислі печаті із Західної Волині

Давньоруські вислі печаті із Західної Волині

Давньоруські булави із Західної Волині (1–6) та Галичини (7)

Давньоруські кистені та їх фрагменти із Західної Волині

Кресала давньоруського періоду із Західної Волині (2–7) та Люблінщини (1)

39	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (днв. ілюстр. VII: 2)	..	+	6 x 4,4			Лил. – Розп'яття			
40	Млинівський р-н, Рівненська обл. (днв. ілюстр. IV: 1a, 1б)	...	++	7,9x6,5	4	+	Лил. – Розп'яття; зв. – св. Миколай			
41	Волинська обл.	..	+	2,6x1,8		++	Хрест		–	В. Нечитайло, 2001, рис. 39
42	Луцьк, ВКМ	..	+	3x2,2		++	Хрест		смаль	
43	Володимир-Волинський, музей	..	+	4,6x4	3	+	Матір Божа		–	В. Нечитайло, 2001, рис. 89
44	Володимир-Волинський	..	+	4x3,5	4	+	Розп'яття		–	
45	Володимир-Волинський	...	++	2,5x1,7	–	+	Матір Божа	гравірування		В. Нечитайло, 2001, рис. 101
46	Володимир-Волинський	..	+	3,9x3,4	4	+	Розп'яття		–	
47	Луцьк, ВКМ	..	+	4,8x4,3	2	+	Розп'яття		смаль	
48	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (днв. ілюстр. VII: 3)	..	+	4,8x3,2		++	Лил. – Ісус Христос		чорна?	
49	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (днв. ілюстр. XVII: 1a, 1б)	..	++	3,6x2,5			Лил. – Розп'яття; зв. – Матір Божа «Оранта»			В. Нечитайло, 2001, рис. 106a

друга група (менші вироби)

50	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVII: 3а, 3б)	.	+	4x2,8	+	Лин. – Розп'яття; зв. – Матір Божа «Оранта»	В. Нечитайло, 2001, рис. 100а
51	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVII: 2)	.	+	4x2,8	+	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 101а
52	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVII: 6)	.	+	3,3x2,6	+	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 100а
53	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVIII: 1)	.	+	3,6x2,4	+	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 100а
54	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVIII: 2)	.	+	3,6x2,4	+	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 99б
55	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVII: 3)	..	+	3,5x2	+	Зв. – Матір Божа „Оранта”	В. Нечитайло, 2001, рис. 32а
56	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIII: 3а, 3б, 3в)	..	+	3,4x2,9	++	Лин. – Розп'яття; зв. – Матір Божа	В. Нечитайло, 2001, рис. 32а
57	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XV: 1а, 1б)	..	+	3,4x2,4	++	Лин. – Розп'яття; зв. – Матір Божа	В. Нечитайло, 2001, рис. 32а
58	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XV: 2)	..	+	3,5x2,2	++	Хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 42
59	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIV: 2)	.	+	3,4x2,5	++	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 108-109
60	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIII: 2)	..	+	4,9x2,9	++	Хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 40
61	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVI: 3а, 3б)	..	+	4,5x3,1	++	Хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 40
62	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVI: 1а, 1б)	..	+		++	Хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 40

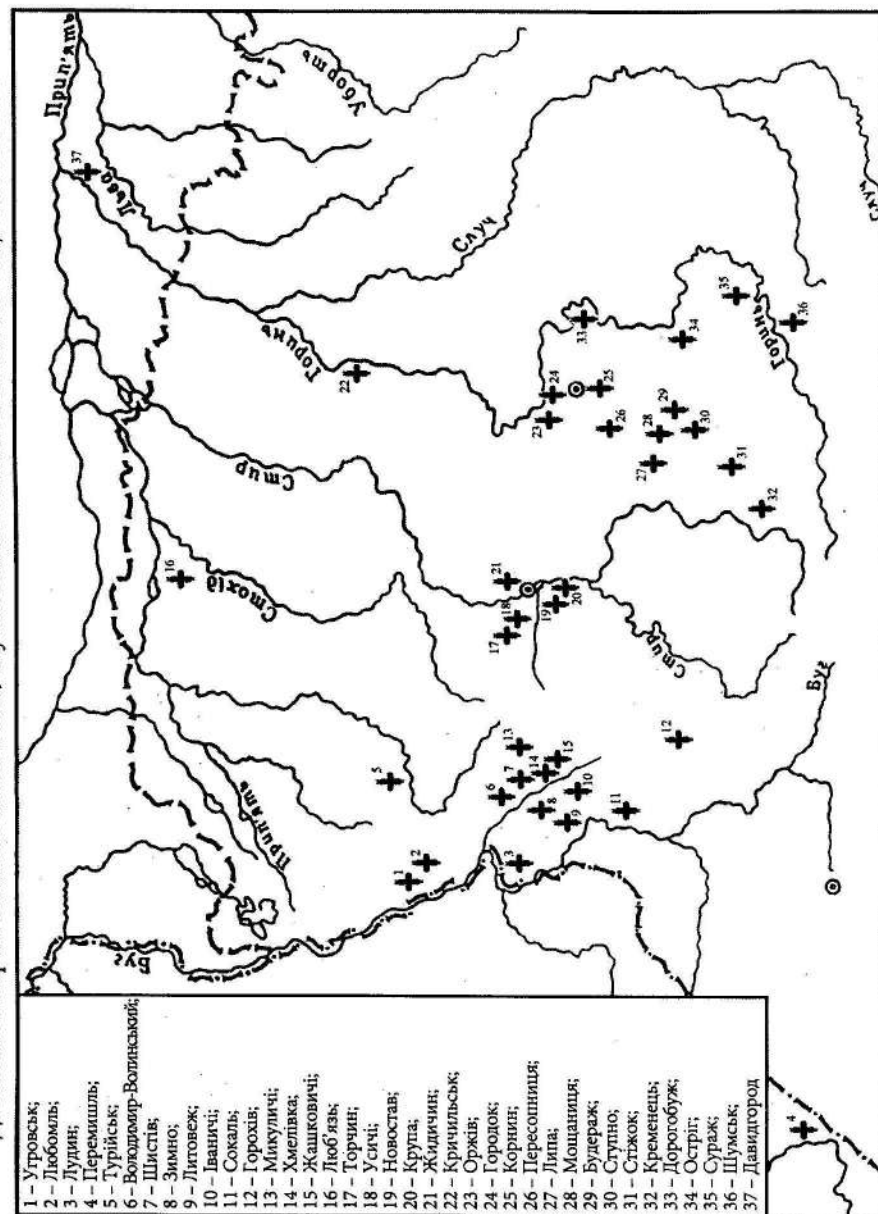
63	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVI: 5а, 5б)	..	+	4,4x3,6	++	Лин. – Розп'яття; зв. – хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 104б, 105б
64	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XVI: 2)	..	+		++	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 32б
65	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XV: 5а, 5б)	..	+	3,9x2,6	+	Лин. – хрест з перехрестям в центрі; зв. – хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 32б
66	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIV: 1а, 1б)	..	+	3,7x2,5	++	Лин. – Розп'яття; зв. – Матір Божа	В. Нечитайло, 2001, рис. 110а, 110б
67	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIII: 4а, 4б)	.	+	5x3,5	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі; зв. – ?	В. Нечитайло, 2001, рис. 32а
68	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XV: 3а, 3б)	.	+	3,5x2,5	++	Лин. – Розп'яття; зв. – хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 40
69	Околиці Луцька, в радіусі 30 км	..	+	2,2x1,5	++	Хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 32а
70	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XV: 2)	..	+	3,4x2,2	++	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 32а
71	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIV: 3а, 3б)	..	+	3,3x2,4	++	Лин. – Розп'яття; зв. – хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 35а
72	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XV: 1а, 1б)	..	+	3,9x2,5	++	Лин. – Розп'яття	В. Нечитайло, 2001, рис. 32 а, 32 б
73	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIV: 2)	..	+	3,3x2,2	++	Хрест з перехрестям в центрі	В. Нечитайло, 2001, рис. 42
74	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIV: 4)	..	+	2,3x1,8	++	Хрест	В. Нечитайло, 2001, рис. 40

75	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIII: 1а, 1б)	..	+		2,5x2	++	Хрест з перехрестям в центрі	чорнь	В. Нечитайло, 2001, рис. 43 – 44
76	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XIV: 5а, 5б)	..	+		2,3x1,8	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі	чорнь	В. Нечитайло, 2001, рис. 43 – 44
77	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XII: 1а, 1б)	..	+		2,3x1,9	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі	чорнь	В. Нечитайло, 2001, рис. 45
78	Околиці Луцька, в радіусі 30 км	..	+		2,3x2	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі	чорнь	В. Нечитайло, 2001, рис. 43 – 44
79	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XII: 4)	..	+		2,1x2,6	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі		В. Нечитайло, 2001, рис. 43 – 44
80	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XII: 2)	..	+		2,2x2,8	++	Хрест		В. Нечитайло, 2001, рис. 43 – 45
81	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XII: 3а, 3б)	..	+		2,4x1,9	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі; зв. – хрест з перехрестям в центрі		В. Нечитайло, 2001, рис. 43
82	Околиці Луцька, в радіусі 30 км	..	+		?	++	Лин. – хрест з перехрестям в центрі		В. Нечитайло, 2001, рис. 43
83	Околиці Луцька, в радіусі 30 км (див. ілюстр. XII: 5а, 5б)	..	+		2,3x1,8	++	Лин. – хрест		В. Нечитайло, 2001, рис. 43
84	Луцьк, БКМ	..	+		4,8x4,1	+	Розп'яття	-	-

85	Луцьк, БКМ	..	+		-	+	Розп'яття	-	
86	Антонівці, Крем'янецький повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 138
87	Бриків, Крем'янецький повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 140
88	Володимир, вул. Броварна								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 166
89	Володимир, Стара Катедра								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 164
90	Володимир, ур. Прокопівщина								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 168
91	Ворончин, Горохівський повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 170
92	Дітковичі, Рівненський повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 143
93	Дорогобуж, Рівненський повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 143
94	Жашковичі, Рівненський повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 144
95	Жухові, Крем'янецький повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 145
96	Іваничі, Володимирський повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 146
97	Каленичі Великі і Малі, Заславський повіт								Цинкаловський О. Стара Волинська і Волинське Полісся. – Т. I. – С. 478
98	Кути, Крем'янецький повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 147
99	Липа, Дубенський повіт								Сучкаловський А. Матеріал до прадziejów... – S. 150

100	Микучині, Володимирський повіт							Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – С. 91
101	Олераліа, Крем'янецький повіт							Супкаловські А. Матеріали до праць... – С. 156
102	Оржів, Рівненський повіт							Супкаловські А. Матеріали до праць... – С. 157
103	Оржів, Рівненський повіт							Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – С. 184
104	Підгірці, Золочівський повіт							Супкаловські А. Матеріали до праць... – С. 158
105	Ступино, Здолбунівський повіт							Супкаловські А. Матеріали до праць... – С. 161
106	Сураж, коло Шумська							Супкаловські А. Матеріали до праць... – С. 162
107	Туриць, Ковельський повіт							Супкаловські А. Матеріали до праць... – С. 163
108	Турійськ, Ковельський повіт							Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – С. 468
109	Шепель, Луцький повіт							Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – С. 537
110	Янів, ур. Монастир, Володимирський повіт							Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – С. 564
111	Яновичі, Володимирський повіт							Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – С. 565

Додаток 2. Карта знахідок енкаліптіонів, зафіксованих В. Антоновичем та О. Цинкаловським

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1991.
2. Алешковский М. Х. Русские глебо-борисовские энколпионы 1072–1159 годов // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972. – С. 104–125.
3. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве, 1899 г. – М., 1901.
4. Артюх В. Знахідка давньоруського енколпіона на Шацьких озерах // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. – Луцьк, 1997. – С. 83–84.
5. Артюх В. С. Отчет о работе археологического отряда экспедиции “Шельф” на территории Волынской области. – Львов, 1988.
6. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
7. Гнутова С. В. Кресты-энколпионы домонгольской Руси // Православие в древней Руси. – Л., 1989.
8. Дучыц Л. У. Крыжы-энкалпіёны // Мастацтва Беларусі. – 1983. – № 6.
9. Залесская В. К вопросу о датировке и происхождении некоторых групп т. п. “сирийских крестов” // Тезисы докладов VII Всесоюзной конференции византистов в Тбилиси в 1965 г. – Тбилиси, 1965. – С. 91–93.
10. Залесская В. Н. Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X–XII вв. // Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV–XVI вв. – Ленинград, 1988. – С. 93–104.
11. Зоценко В. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности степного Поднепровья. – К., 1981. – С. 113–124.
12. Івакін Г. Ю. Енколпійон-квадрифолій з Києва // Археологія. – 1999. – № 2.
13. Івакін Г., Пуцко В. Пам'ятки класичного мистецтва з розкопок Києва 1998–2001 рр. // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 94–107.
14. Історія культури давнього населення України. – К., 2001.
15. Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. – СПб., 1914. – Т. 1.
16. Конопля В., Петегрич В. Енколпійон з Млинова // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 231–232.
17. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003.
18. Кракало Й. Святі Борис і Гліб на давньоруському енколпійоні з Гродизька // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава, 1999.
19. Куницький В. А. Близькосхідні енколпійони на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 106–116.

РОЗДІЛ I

Язичництво та раннє християнство на Волині

20. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
21. Кучинко М. Християнізація Волинської землі в світлі археологічних джерел // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 2000. – № 3.
22. Лукомський Ю., Петегрич В. Рідкісний енколпійон XII століття із княжого Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Том CCXXXV. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 619–622.
23. Лукомський Ю. В., Петегрич В. М. Унікальний хрест-енколпійон із княжого Галича // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 128–131.
24. Мазурик Ю., Остапюк О. Хрест-енколпійон з літописного Угровська // Сакральне мистецтво Волині. – Луцьк, 2002. – С. 107–109.
25. Медынцева А. А. О датировке некоторых типов энколпионов // АС. – М., 1961. – С. 61–68.
26. Мисько Ю., Пивоваров С. Маловідомі хрести-енколпійони з території Північної Буковини // Буковина – мій рідний край: Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці: Візит-Інфо, 1997. – С. 12–14.
27. Охріменко Г., Кубицька Н., Остапюк О., Стемковський В. Давньоруські енколпійони у збірках волинських музеїв // Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнар. наук. конфер. – Львів: Логос, 2003. – Кн. II. – С. 656–662.
28. Охріменко Г., Остапюк О., Стемковський В. Волинські знахідки давньоруських енколпійонів // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Матеріали X міжнар. наук. конфер. – Луцьк, 2003. – Вип. 10. – С. 114–116.
29. Пачкова С. П., Орлов Р. С. Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 298–301.
30. Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпійони в збірці музею історії м. Києва // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 84–94.
31. Петегрич В. Хрести-енколпійони Галицько-Волинської землі XI–XIII ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I – на початку II тисячоліття н. е. Міжнародний історико-археологічний семінар. Чернівці, 2–24 вересня 1994 р. Тези доп. та повідомл. – Чернівці, 1994.
32. Пуцко В. Византийский художественный импорт в Древнем Киеве // Slavia Antiqua. – 1984. – Т. XXIX. – С. 137–139.
33. Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V Международной конференции славянской археологии. – М., 1987. – Т. III. – С. 62–65.

34. Рыбаков Б. А. Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI веков и южнорусских княжеств XII–XIII веков // История русского искусства. Том 1 / Под общ. ред. акад. И. Э. Грабаря, члена-корреспондента АН СССР В. Н. Лазарева и члена-корреспондента академии художеств СССР В. С. Кеменова. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 280.
35. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. – М., 1948.
36. Седов В. В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 63–66.
37. Стенчак Я. Збірка енколпіїв з фондів Львівського історичного музею // Львівський історичний музей: Наукові записки. Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 87–95.
38. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 108 с.
39. Тищенко О. Р. Дрібна пластика із зображенням Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – № 46. – С. 44–56.
40. Цинкаловський О. Хрести-енколпіїни // Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. – С. 237–243.
41. Шабаліна А. Іконки та енколпіїни з городища історичної Болохівської землі. – С. 344–351.
42. Dzieńkowski Tomasz. "Polskie" pogranicze kulturowe w XI–XIII wieku // Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim / Praca zbiorowa pod red. Ewy Banasiewicz-Szykuły. – Lublin, 2006. – S. 119–134.
43. Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołyniu i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
44. Gródek-Kciuk E. Enkolpiony znalezione na terenie Polski, próba klasyfikacji i datowania materiałów // Polska Archeologia, t. 36, 1989, s. 97–134.
45. Kokowscy E. i A. Dalsze wszesnośredniowieczne relikwiarze – enkolpiony i metalowe krzyżyki z Gródka nad Bugiem // Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 3, 1998, S. 300–301.
46. Kokowscy E. i A. Miniaturowe enkolpiony – relikwiarze z Gródka nad Bugiem // APŚ, t. 2, 1997, S. 287–289.
47. Sztuka Polska predromanska i romanska do schyłku XIII wieku. – Warszawa, 1968. – S. 293.
48. Wołoszyn M. Nowe dane archeologiczne do dziejów chrześcijaństwa w małopolsce północno-wschodniej // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – T. V. – S. 381–406.

Розділ II

РОЗВИТОК ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА ВОЛИНІ

§ 1. Речові скарби X–XIII століть в контексті дослідження художнього ремесла Волині

Цінним джерелом для дослідження історії художнього ремесла і вивчення парадного вбрання волинської міщанки давньоруського часу є речові скарби, знайдені на теренах історичної Волині.

Для давньоруського періоду характерними були скарби коштовних ювелірних виробів, переважно жіночих прикрас. Нагромадження речових скарбів, куди входили предмети, пов'язані з вбранням і особистими речами, відбувалося, найімовірніше, в результаті переходу коштовностей по лінії успадкування.

Спостереження показують, що хоча речі скарбу і нагромаджувалися впродовж півтора – двох століть, проте у датуванні окремих предметів великих інтервалів немає. Не зафіксовані скарби, в яких були б речі лише X і XII століть. Відсутність часових перерв між окремими предметами можна, очевидно, пояснити тим, що речовий скарб формувався не в результаті скупки різночасових прикрас, а внаслідок його систематичного поповнення рядом власників, які успадковували родинні коштовності. Про такий перехід сімейних реліквій по спадковості згадує Руський Літопис під 1288 роком, розповідаючи, як перед смертю Володимир Василькович, який княжив у Володимирі-Волинському, роздавав убогим своє майно: “золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібні, і своє, що після отця свого придбав був... І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні... і намиста великі золоті баби своєї [Анни], і матері своєї [Олени], – все перелив...” [Літопис Руський..., 1989, с. 457].

Часто в скарбах старі речі переважають кількісно над новими, а буває і навпаки, коли основну частину скарбу складають нові предмети. Переважна більшість речових скарбів домонгольського часу складається, майже виключно, з жіночих прикрас, хоча трапляються і змішані монетно-речові скарби.

Цікавим є досить великий монетно-речовий скарб, виявлений 1883 року за невідомих обставин в с. Борщівка Здолбунівського району Рівненської області. До його складу входили сорок два срібних злитки, які були грошовими гривнями, а також жіночі прикраси. Серед них дві великі срібні півмісяцеподібні підвіски, так звані лунниці, оздоблені напаяними срібними кульками, тобто зерню, та вісім срібних сережок волинського типу у формі виноградного грона (рис. 1). Крім того, в складі скарбу було аж сім дротяних нашийних обручів – гривен. Серед них – дві великі виті гривни, у однієї з яких кінці зав'язані. Одна гривна меншого розміру також була звита з дротів і ще дві, теж виті, дійшли до нас у фрагментах. Шостою є плетена з срібних дротів гривна, яка має закінчення у вигляді замка, що складався з гачка і петлі. Найсамкінець, сьома нашійна гривна була тонка, плетена з срібних дротів. Кінці її були зав'язані. Зважаючи на склад і особливості предметів, що входили до скарбу, він був заритий у землю в другій половині X або на рубежі X–XI століть [Корзухина, 1954, с. 83, 85].

Найбільш ранні, датовані XI століттям, волинські скарби містять велику кількість нашийних срібних плетених обручів-гривен з пластинчастими замками, оздобленими орнаментом у вигляді комбінації з кружечків, трикутників і крапок. Трапляються також і плетені браслети. В окремих скарбах складовими частинами збірок є виключно гривни та браслети.

Серед волинських скарбів періоду Київської Русі, які є цінним джерелом для вивчення художнього ремесла, можна назвати такі, як Бегеньський, Збаразький, Торговицький, Козлинський, Жорнівський та Городищенський. Відповідно до часової послідовності виявлення скарбів спочатку охарактеризуємо перший із названих. Скарб був виораний селянином навесні 1890 року на власному полі поблизу с. Бегень Рівненського району Рівненської області. До його складу входило

п'ять дротяних обручів-гривен. Серед них три срібні нашійні, одна з яких була ціла, а дві у фрагментах. Самі гривни звиті з трьох пар скручених дротів. Кінці виробів сплюснені і завершуються двома гачками чи петелькою і гачком, що властиве раннім екземплярам цієї категорії прикрас. Крім того, у скарбі містилися дві бронзові нашійні гривни, кожна з яких була звита з чотирьох пар дротів, та два фрагменти інших гривен. Цікаво, що бронзові прикраси, хоч і були дешевими, виготовлені таким же способом, як і срібні. Кінці цих прикрас також сплюснені і завершуються двома гачками. Цінну знахідку придбав відомий шанувальник волинських старожитностей барон Ф. Штейнгель для своєї колекції у створеному ним Городоцькому музеї поблизу м. Рівне. Судячи з особливості предметів, скарб був закопаний у землю на рубежі XI–XII століть [Корзухина, 1954, с. 90–95].

Ще один подібний скарб було виявлено навесні 1933 року в північній околиці с. Козлин Рівненського району Рівненської області. На нього зовсім випадково натрапили місцеві селяни при розчистці каналу, призначеної для стоку води в ріку Горинь, буквально за два метри від правого берега її старого русла і десяти метрів від мосту. Як згодом стало відомо, кілька дрібних речей, на думку землекопів, не вартих уваги, було викинуто в ріку. Ще якусь річ, як повідомляли очевидці, було розламане на шматки, щоб довідатися, з якого металу вона зроблена, і теж викинуто. За свідченнями селян, речі начебто знаходилися на певній відстані одні від одних. Збереглися чотири срібні нашійні гривни та дві срібні намистини. Восени того ж року в кількох метрах від місця знахідки скарбу була знайдена ще одна, четверта срібна гривна. Не виключено, що деякі дрібні речі могли і не потрапити на очі землекопів і загубитися. Всі знахідки передані в Державний археологічний музей м. Рівне, тому їх можна охарактеризувати докладніше. Це предмети мистецтва, які мають характерні особливості. Дві гривни звиті кожна з п'яти пар скручених одного з одним срібних дротів. Наконечники замків пластинчасті, згорнуті в трубочки, з дірочками на кінцях. Пластинки орнаментовані геометричним узором у вигляді наколів гострим знаряддям. Дві інші срібні гривни, звиті з трьох пар, скручених один з одним дротів. Наконечники гривен порожні всередині, круглі, з зам-

ком у вигляді двох гачків на кінцях, за допомогою яких прикраса кріпилася на шиї людини.

Серед речей були також дві срібні намистини. Одна з них, овальної форми, виготовлена способом тиснення, а на кінцях обмотана сканним тоненьким дротом. Вона оздоблена зерненими поздовжніми поясами, які розділяють її поверхню на три поля. Між поясами розміщено по два ряди зернених трикутників. Інша намистина – срібна, також виготовлена способом тиснення, дещо складнішого профілювання. Її центральну частину становить кулька, до якої з обох боків припаяні по дві сплюснуті кульки менших розмірів, а на кінцях – два конуси. Сама намистина не орнаментована [Jakimowicz, 1933–1934, s. 83–90, rys. 1–5.]. З викладеного вище випливає, що у Козлинському скарбі містилися високомистецькі прикраси, які були сховані в XI – на початку XII століть.

Цікавий скарб срібних прикрас цього ж часу був знайдений у Старому Збаражі Збараського району Тернопільської області при реконструкції середньовічного замку. Він складався з трьох плетених зі срібного дроту нашійних гривен, семи порожнистих намистин кулястої форми, браслету, зробленого із товстої срібної пластини, орнаментованої поперечними заглибленими лініями, шести перснів, скручених із срібного дроту та двох срібних підвісок. Скарб датується XI–XII століттями [Siwekówna, 1939–1948, s. 357–362].

Викликає інтерес великий срібний скарб, який має всі ознаки прикрас, об'єднаних нами в ранню групу. Він був випадково виявлений учнями місцевої школи поблизу с. Торговиця Млинівського району Рівненської області [Никольченко, 1972, с. 385–386]. Скарб знаходився на території давньоруського городища, розташованого на правому березі р. Ікви – притоки Стиру, в урочищі Замок. Завдяки сприянню вчителя історії, речі були передані у Рівненський краєзнавчий музей. До збірки входили сім витих гривен різних розмірів (рис. 2), які мали пластинчасті наконечники зі скрученими в трубочку кінцями, три плетені браслети із мигдалеподібними закінченнями, три виті персні, п'ять сережок волинського типу із підвісками у вигляді виноградного грона, три есокінечні скроневі кільця і одна підвіска-лунниця. Серед

речей знаходилися також дві грошові гривни новгородського типу – за формою продовгуваті, паличкоподібні, найбільш поширені в кінці XI – на початку XII століть. Цим же часом датуються лунниці, скроневі кільця у вигляді латинської літери “S”, гривни і браслети.

До групи ранніх можна зарахувати і Жорнівський скарб (рис. 3), який був випадково виявлений бульдозеристом на давньоруському городищі, розташованому за 200 метрів на схід від с. Жорнів Дубнівського району Рівненської області, над р. Стублою. Тут були сховані такі прикраси: срібна плетена нашійна гривна з пластинчастими, орнаментованими зигзагоподібним візерунком кінцями, які закручені в спіральки; витий перстень із гострими кінцями, що заходять один за другий; дванадцять срібних циліндричної й овальної форми намистин, оздоблених зерню, а також підвіска у вигляді такої ж намистини, прикріпленої на кільці. Скарб датується X–XII століттями [Чайка, Зварич, 1979, с. 419].

На відміну від вище названих скарбів, які потрапили до рук людей випадково, під час господарських робіт, Городищенський скарб було знайдено експедицією Луцького педінституту (нині Волинський національний університет) імені Лесі Українки в с. Городище Друге Луцького району Волинської області влітку 1983 року, яка проводила дослідження під керівництвом одного з авторів цієї книги.

Скарб складався з п'яти срібних нашійних обручів-гривен, трьох наручних браслетів, шести цілих і шести намистин у фрагментах, оздоблених зерню (рис. 7). Подаючи мистецьку характеристику, передусім, гривен, слід зауважити, що одна з них порожниста, плетена з двох скручених разом дротів, товстого і тонкого. Останній складено з двох тоненьких дротиків, тобто “скані”. Наконечники чотиригранні. Замок складається з двох гачків, закручених у спіраль на кінцях, якими гривна замикалася на шиї. Ще дві гривни сплетені з двох товстих скручених разом дротів (рис. 4:2). В одній з них через товсті дроти перепущений тонкий “сканий” (з двох тонких дротів). Зовні гривна додатково обплетена таким же “сканим” дротом, що створює враження легкості й ажурності прикрас, не зважаючи на їх масивність. Вага гривни коливається в межах 340 грамів. Наконечники цих гривен сплюснені, де-

коровані пунсонним орнаментом (кільцями по краях у поєднанні з хрестиками і крапками в колі) і закручені на кінцях у трубочки. П'ята гривна сплетена з тонких, скручених попарно дротиків (рис. 4:1). Наконечники її плоскі, закручені на кінцях у трубочки. Перша з охарактеризованих гривен, закріплювалася на шиї двома гачками, а чотири інших – замком із трубочок, що мали додатково пробиті на кінцях дірочки для кріплення за допомогою шнурка.

Іншим видом прикрас є браслети. Один з них, діаметром 8,3 см, порожнистий, плетений з товстого дроту. Плетення переходить у масивні, круглі в перетині і загострені на кінцях конусоподібні наконечники. Другий наруч такого ж діаметру, порожнистий, плетений з товстого дроту, але його наконечники інші. Вони мигдалеподібної форми, з рубчиком по краю та трьома напівкульками і мотивом вписаних одна в одну краплеподібних фігур (рис. 5). Виступаючі деталі і візерунок на наконечниках помітно потерті, що є свідченням довгого або частого використання прикраси. Третій браслет досить-таки подібний до попереднього, тобто плетений з товстого дроту, має мигдалеподібні наконечники з рубчиками по краю і трьома напівкульками із кружечками. На відміну від попередніх наручних прикрас, на останньому браслеті наявний гравірований мотив напівкрини, який ще називається пагінцем лози. Особливістю другого і третього браслетів є додаткове заповнення черню гравірованих заглиблень на наконечниках. Ці прикраси – шедеври ювелірного мистецтва давньоруського часу, і разом з гривнами і намистинами є окрасою колекції Волинського краєзнавчого музею.

Намистини зі скарбу, завбільшки з середніх розмірів сливу, виготовлені за однією схемою: з двох тонких ледве видовжених сфер, покритих зерню – на кожній від 240 до 400 напаяних кульок (рис. 6). Різняться вони способом підвішування: в одних нитка протягалась крізь намистину, а в інших – крізь трубочку, яка була припаяна до однієї з напівсфер. З протилежного боку припаювалася штампована імітація виноградного гроно з кульок. Зернені намистини, на нашу думку, варто розглядати в комплексі з іншими зерненими прикрасами волинської традиції: підвісками у вигляді виноградного гроно, лунницями, перснями. Цікаво, що на південь від р. Прип'ять зернені намистини набувають характерних волинських рис. Так, у них з'являється вушко

або трубочка для підвішування на гроно з п'яти кульок в такій послідовності зверху вниз: три, дві й одна кулька. Немає сумніву в тому, що зернені прикраси слід зарахувати до місцевих типів, проте в XI–XII століттях модними вони були на всій Правобережній Україні.

Загальна вага Городищенського скарбу сягала 1 кілограма і майже 400 грамів. Склад речей, що входили до нього, окремі риси їхнього декору, форма замків гривен свідчать, що він був захований на самому рубежі XI–XII століття [Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 85].

До ранніх скарбів варто, мабуть, зарахувати і схованку двох срібних нашійних гривен, які було знайдено, за дуже лаконічною інформацією О. Цинкаловського, в розораному давньоруському похованні біля с. Кустинь Рівненського району Рівненської області. [Cynkałowski, 1961, s. 150]. Не виключено, що інші прикраси просто пропали, як це неодноразово траплялося. Можливо, це речі зі скарбу, який міг бути захований у кургані. На цьому й вичерпується інформація з відомих нам джерел про скарби Волині X–XI – початку XII століть, тобто періоду Київської Русі.

Наступний період охоплює скарби коштовних прикрас другої половини XII – першої половини XIII століть. Значна кількість срібних предметів за специфічними рисами може бути зарахована до ряду захованих між останніми десятиліттями XII століття і 1240–1241 роками.

На один з таких скарбів натрапили 1890 року в с. Городок Рівненського району Рівненської області. Сюди входили срібна монетна гривна підшестикутної ромбічної форми київського типу, дві срібні виті нашійні гривни і один витий срібний браслет. На превеликий жаль, подальша доля цього скарбу невідома [Корзухина, 1954, с. 135].

У фондах Львівського державного історичного музею зберігається невеликий, але оригінальний скарб, знайдений випадково в м. Сокаль Львівської області, на вул. Верхня Замкова, що на правому березі Західного Бугу. Він складався з давньоруських срібних прикрас, зокрема орнаментованого черню браслета-наручня, зробленого із широкої пластили, персня і чотирьох скроневих кілець [Свешніков, 1976, с. 75].

Як з історико-археологічного, так і з мистецького погляду дуже великий інтерес становлять срібні речі, виявлені у процесі археологічних досліджень безіменного (у сьогодинішньому розумінні) міста в с. Горо-

дище Шепетівського району Хмельницької області [Піскова, 1988, с. 16–35]. Упродовж 1957–1964 років під час розкопок пам'ятки під керівництвом М. Каргера було знайдено рекордну для Волині кількість скарбів, на одному пункті – аж шістнадцять! Практично, крім Києва, та ще, можливо, Канева, мало яке місто може похвалитися таким “уловом”. Щоправда, це слово тут не дуже доречне. Адже скарби з'явилися знову на світ не випадково, а завдяки кропіткій праці археологів.

Перш ніж розпочати характеристику скарбів, варто зауважити, що городище було знищене раптово під час монголо-татарської навали в 1240 році. За літописними даними, саме через цей район просувалися монголо-татари на захід. Разом із захисниками загинуло й місто. Археологічні дослідження засвідчили, що після нападу татар життя тут не відновлювалося. Після знищення міста ніхто й ніколи на цьому місці вже не селився, отож воно залишалося недоторканим понад 700 років, аж до розпочатих тут археологічних розкопок. Цим і пояснюється факт збереження на городищі всіх матеріалів такими, як вони були залишені сотні років тому, в тому числі і коштовних речей.

Цікаво, що майже всі городищенські скарби виявлені на незначній глибині – 40–60 сантиметрів, під шаром згарища. Можливо, вони й не були зариті, а просто поспіхом сховані в непомітному місці. Лише три з них закопані глибше – один на 1,6 метра, а два – на 1 метр.

Розглядаючи ці коштовності в ролі джерела для вивчення культури середньовічного населення краю, слід наголосити, що прикраси і побутові речі з кольорових металів представлені тут трьома сотнями срібних скроневих кілець, десятками сережок, колтів, кількома срібними колодками, перснями, браслетами, шийною гривною та хрестиками. Всі вони входили до складу скарбів, схованих, найбільш імовірно, в останні години існування міста.

Слід зауважити, що із 16 скарбів, виявлених на городищі, 8 складається виключно з дротяних скроневих кілець, що, до речі, характерно для коштовностей невеликих провінційних міст. Інші вісім – це речові скарби, кількісно нечисленні, дещо складніші, але загалом досить однорідні. До них увійшли переважно металеві предмети жіночого парадного вбрання місцевої знаті та дротяні скроневі кільця, більшість з яких виготовлена зі срібла низької проби. Скарби дуже одноманітні і їх докладна характеристика навряд чи зацікавить більшість читачів.

Доцільнішим буде короткий аналіз серійних прикрас, таких, як скроневі кільця, тринамистинні сережки київського типу і колти, а також індивідуальні знахідки.

Скроневі кільця кількісно переважають (рис. 8:10–20; 9:1–4, 9–17; 11:9, 10, 13, 14; 12:1–4; 13:7–10). Це – жіночі прикраси, характерні для племені волинян X–XII століть. У дещо зміненому вигляді, зокрема в появі такої риси, як загнутий кінець, вони стають прикрасою городянок. Скроневі кільця загнutoкінцевих форм проіснували аж до середини XIII століття. Другу категорію жіночих прикрас представляють тринамистинні кільця, названі в археологічній літературі сережками київського типу. Вони мають вигляд кільця, на якому симетрично розміщені і зафіксовані витками тонкого дроту три ажурні або суцільні срібні намистини (рис. 8:1, 2; 9:7, 8; 10:3, 4; 11:20; 12:9, 10; 13:6). До певної міри вони різняться між собою. Серед них є ажурні намистини з подвійним сканним обідком, чи каймою, навколо симетричних округлих отворів і зерню між ними. Є також намистини суцільні, оздоблені чотирипелюстковими квітами, а також відомі знахідки суцільних намистин з проколами в центрі кілець із напаяних сканних дротиків і зерні. Останні – це волинські прикраси, які наслідували київські зразки.

Найяскравішою категорією речей городищенських скарбів є колти (рис. 8:8, 9; 9:5, 6; 10:5; 11:11, 12, 15, 16; 12:6, 7; 13:5). За формально-типологічними ознаками їх можна поділити на дві групи: 1) великі, діаметром 6 сантиметрів, з каймою із порожнистих кульок; 2) маленькі, діаметром 3,6–4,6 сантиметра, з каймою із дротяних петель. Щитки колтів оздоблені зображенням фантастичних істот, тулуби яких утворюють плетінку. Простежується і зображення птахів та рослин, що виконані гравіруванням по сріблу. Колти виготовлялися місцевими майстрами, про що свідчать знайдені на городищі матриці-штампи для їх тиснення. Невід'ємною частиною колтів є зафіксовані в одному зі скарбів дві срібні колодочки із трикутними стилізованими закінченнями і замочками-кільцями зверху для підвішування до ремінця на голові жінки (рис. 10:1, 2), та муфтами знизу для фіксації колтів.

Вивчення скарбового матеріалу дозволило з'ясувати таку досить цікаву закономірність: пара колтів, поряд з парою тринамистинних сережок київського типу і комплектом дротяних скроневих кілець,

як правило, були обов'язковим елементом парадного убору заможної жінки цього міста.

До складу одного зі скарбів входив срібний браслет, сплетений із кількох дротів (рис. 11:8) з гравірованими звіриними голівками на кінцях. Знайдена також нашійна гривна, виготовлена з шести переплетених попарно дротів, сплюснені кінці якої орнаментовані гравіруванням і скручені в трубочки для протягування шнурка. Цікавими є срібні персні з круглим гравірованим щитком (рис. 11:5, 6). В одному зі скарбів був хрестик-складень, обидві стулки якого декоровані перегородчастою емаллю, а основний мотив орнаменту становили, так звані "городки" (рис. 15:2). Серед речей одного зі скарбів, в якому була знайдена і згадана вище гривна, виявлено свинцеві княжі печатки із зображенням неперсоніфікованого святого воїна зі списом та Архистратига Михаїла, які датуються XII–XIII століттям (рис. 11:2–4). Наявність печаток у скарбі дозволяє зробити припущення, що власник його виконував важливі адміністративні функції.

Перелік предметів із городищенських коштовностей демонструє комплекс руських срібних прикрас, характерних для знатної городянки другої половини XII – першої половини XIII століть. Варто зауважити, що наявність значної кількості типових для племені волинян скроневих кілець поряд із такими виробами міського ремесла, як колти і сережки, свідчить, що й тутешня знать походила із місцевого волинського середовища.

Скарбові матеріали у вигляді численних прикрас різних категорій, на жаль, поки що не знайшли свого відображення в строго наукових чи популярних працях, присвячених давньоукраїнському мистецтву. Проте вони є цінним джерелом для дослідження історії мистецтва і вивчення парадного вбрання волинської городянки княжої доби України-Руси. Разом з тим, ці матеріали дають підстави зробити конкретні висновки про рівень розвитку художнього ремесла Волині у XII–XIII століттях.

Цікаві коштовні речі того періоду знайдені під час археологічних досліджень 1975 року в с. Дорогобуж Гошанського району Рівненської області. Вони виявлені на глибині 2,4 м від сучасної поверхні, і були, очевидно, заховані просто в ямі, бо решток якоїсь тари не знайдено. У Дорогобужському скарбі містилися коштовні срібні жіночі прикраси.

Серед них, передусім, дві підвіски з порожнистими конічними верхами, оздоблені зерню (рис. 16:2, 3). На вершині кожного конуса є вушко, в яке протягнуто дротяне кільце, очевидно, для підвішування прикраси, а до основи конуса на кільцях прикріплені сім дротяних ажурних ланцюжків завдовжки 10 сантиметрів. До складу речей входив також колт, обвитий дротом, нанизаний пустотілими кульками (рис. 16:4). Щиток колта має опуклу центральну частину і широкі плоскі поля навколо неї. В центрі щиток орнаментований "плетінкою". У верхній частині колта є чотири петельки для кріплення дротяної дужки. Знайдено також обнизку з тринадцяти кульок, прикріплених на дріт, яка була частиною іншого колта (рис. 16:5). Тут же були й два ланцюжки, завдовжки 20 сантиметрів, кожен з яких складався з дев'яти порожнистих напівсфер, з'єднаних шарнірами (рис. 16:1, 6). До них припаяні тоненькі ажурні ланцюжки з великим кільцем на кінці. Серед коштовностей виявлені також дві сережки київського типу, кожна з трьома ажурними, оздобленими зерню і сканню намистинами, нанизаними на роз'єднане кільце (рис. 16:7, 9). І насамкінець, слід назвати масивний пластинчастий перстень з розширеною середньою частиною, кінці якого загнуті у півтора витка (рис. 16:8).

Всі речі скарбу виготовлені з металу однієї проби, найбільш правдоподібно, на замовлення якоїсь багатой особи. Прикраси виконані в техніці, характерній для парадного металевого убору кінця XII – 40-х років XIII століття і свідчать, що скарб був захований у зв'язку з монголо-татарським погромом міста взимку 1240–1241 років [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 97–99].

З проведеного вище аналізу випливає, що речовий склад групи скарбів першої половини XIII ст. суттєво відрізняється від попередньої. Якщо в попередній групі (XI, рубежу XI–XII ст.) переважали нашійні гривни і наручні браслети, то в останній – це вже нові прикраси, зокрема різноманітні підвіски, сережки, пластинчасті браслети і колти. Останні різноманітних обрисів. Серед них є срібні колти з ажурною каймою і вставними щитками, орнаментованими черню і зображенням птахів або візерунком у вигляді плетінки; колти з каймою з порожнистих кульок і щитка із різним орнаментом, а також без кайми, орнаментовані черню.

У цих скарбах трапляється чимало дротяних скроневих кілець різної конфігурації, тринамистинні сережки київського та мінського типів, підвіски-“рясни” з конічним верхом і довгими звисаючими ланцюжками; браслети-наручі з пластин, декорованих складними узорами, виконаними черню; персні-печатки та інші речі, про що було вже сказано вище, під час аналізу окремих скарбів.

Отже, якщо в XI ст. було чимало простих прикрас, зроблених із дроту, а саме: гривен, браслетів, перснів тощо, то, починаючи з другої половини XII–XIII ст., вони посідають другорядне місце, а парадними стають нові типи ювелірних виробів. Саме вони й складають основу скарбів з Городища біля Шепетівки, Дорогобужа, Сокаля, де, як ми вже зауважували, домінують сережки, колти, рясна, браслети. Разом з тим, тут є і деякі спрощені типи прикрас, зокрема дротяні скроневі кільця, які продовжують давні традиції племені волинян.

Аналіз скарбових джерел дозволяє з'ясувати певні зміни в розвитку художньої культури волинян. З короткого переліку жіночих прикрас видно, наскільки різноманітнішим був пізній набір оздоб у порівнянні з раннім. Ті незначні прикраси, які перейшли в XII–XIII ст. з раннього часу: нашийні виті гривни і браслети, скроневі кільця буквально губляться у великій кількості нових типів коштовних виробів: колтів, браслетів-наручів, тринамистинних сережок, підвісок тощо, оздоблених сканню і черню.

Разом з тим, варто зауважити, що гривни із замком у вигляді двох трубочок на кінцях пластинчастих наконечників, крізь які пронизувався скріплюючий гривну шнурок, на рубежі XI–XII ст. тільки почали входити в моду. Загалом же цей тип гривни – витий з кількох попарно скручених дротів з замком описаної форми – став найбільш поширеним на Русі, в тому числі і на Волині, саме у XII–XIII ст. і проіснував до татаро-монгольської навали. До речі, у другій половині XI ст. виник також і найбільш поширений у XII–XIII століттях тип браслетів – витих, з мигдалеподібними наконечниками, оздобленими черню. Браслети того часу, щоправда, відрізняються від ранніх (XI ст.), наприклад, городищенських, які були масивнішими, з товстішими наконечниками, з рубчиками по краях. Пізніші браслети характеризуються вже більшою витонченістю, ажурністю і легкістю. Це була вже абсолютно нова мода, що свідчила про вищий ступінь у розвитку культури.

Рис. 1. Срібні сережки волинського типу зі скарбу в с. Борицівка
Здолбунівського району Рівненської області

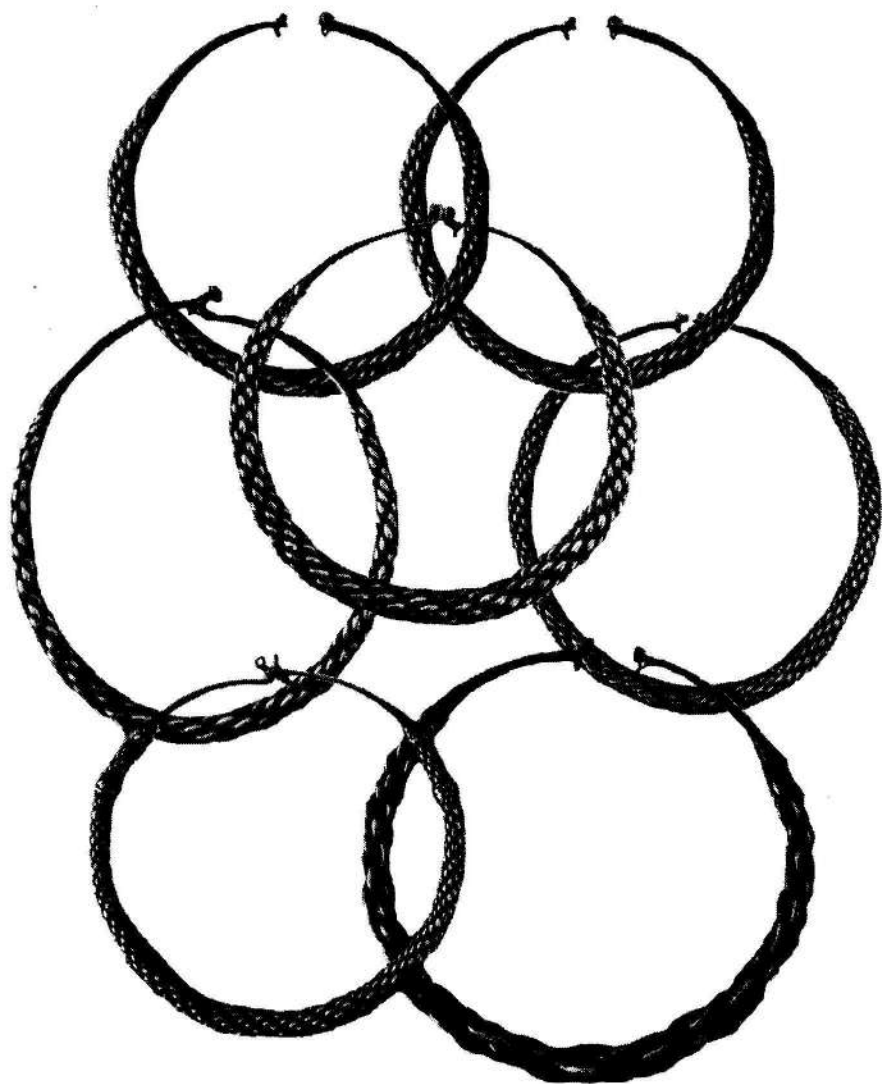

Рис. 2. Давньоруські шийні гривни із скарбу
в с. Торговиця Млинівського району Рівненської області
(фонди Рівненського краєзнавчого музею)

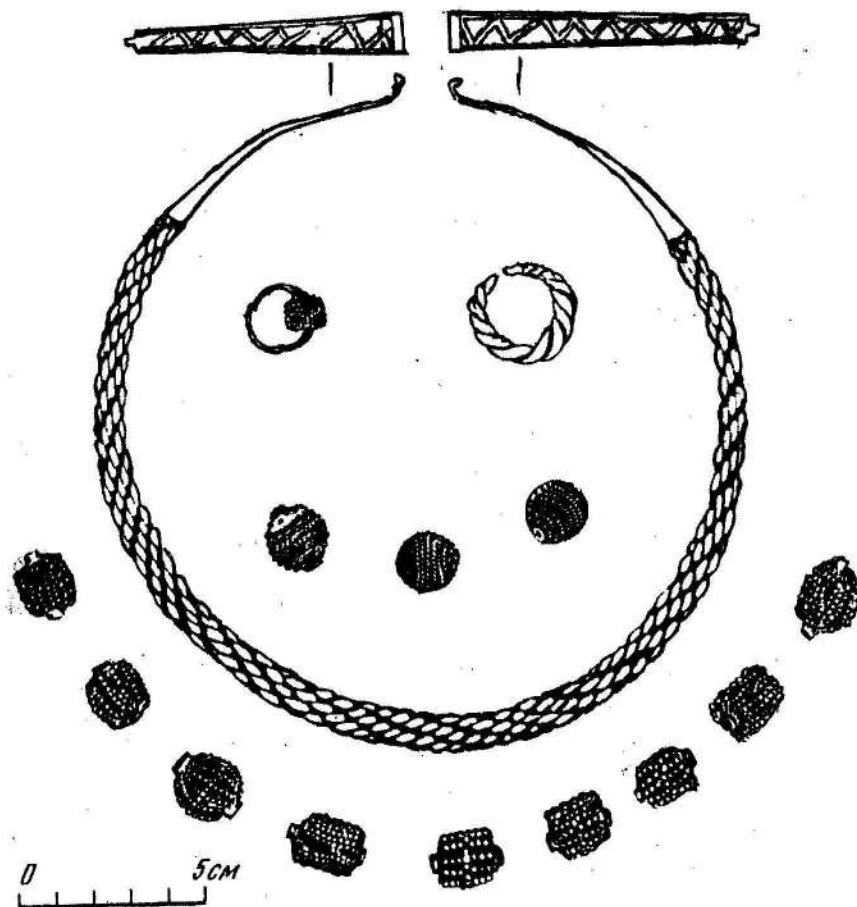
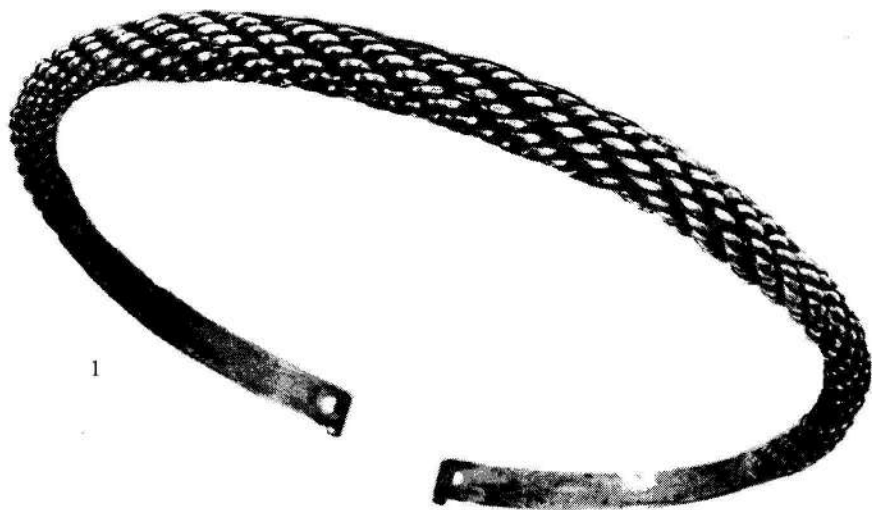

Рис. 3. Скарб срібних прикрас
із с. Жорнів Дубнівського району Рівненської області

1

2

Рис. 4. Срібні гривни із Городищенського скарбу

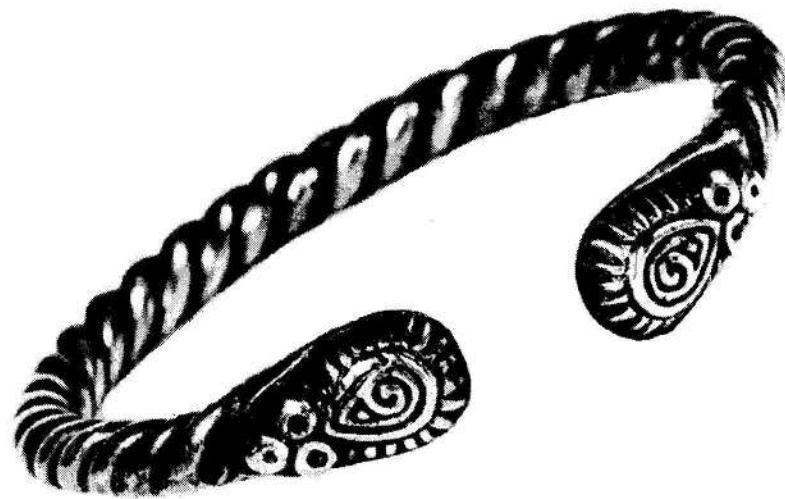

Рис. 5. Срібний браслет із Городищенського скарбу

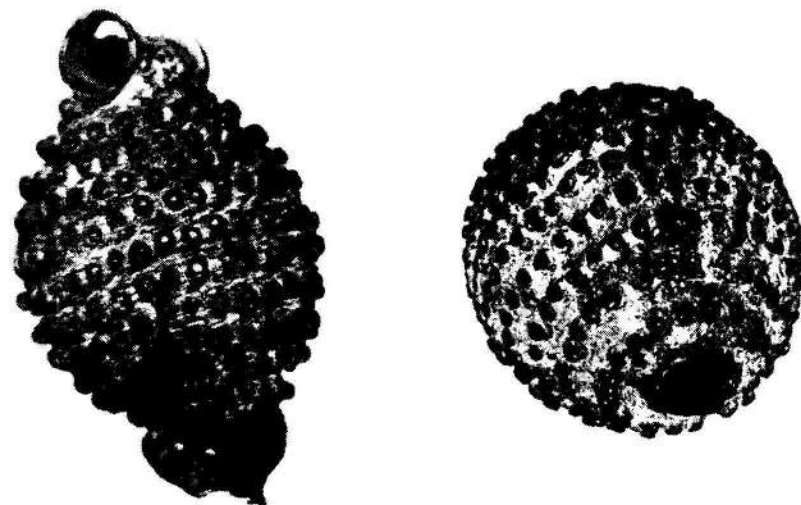

Рис. 6. Срібні намистини із Городищенського скарбу

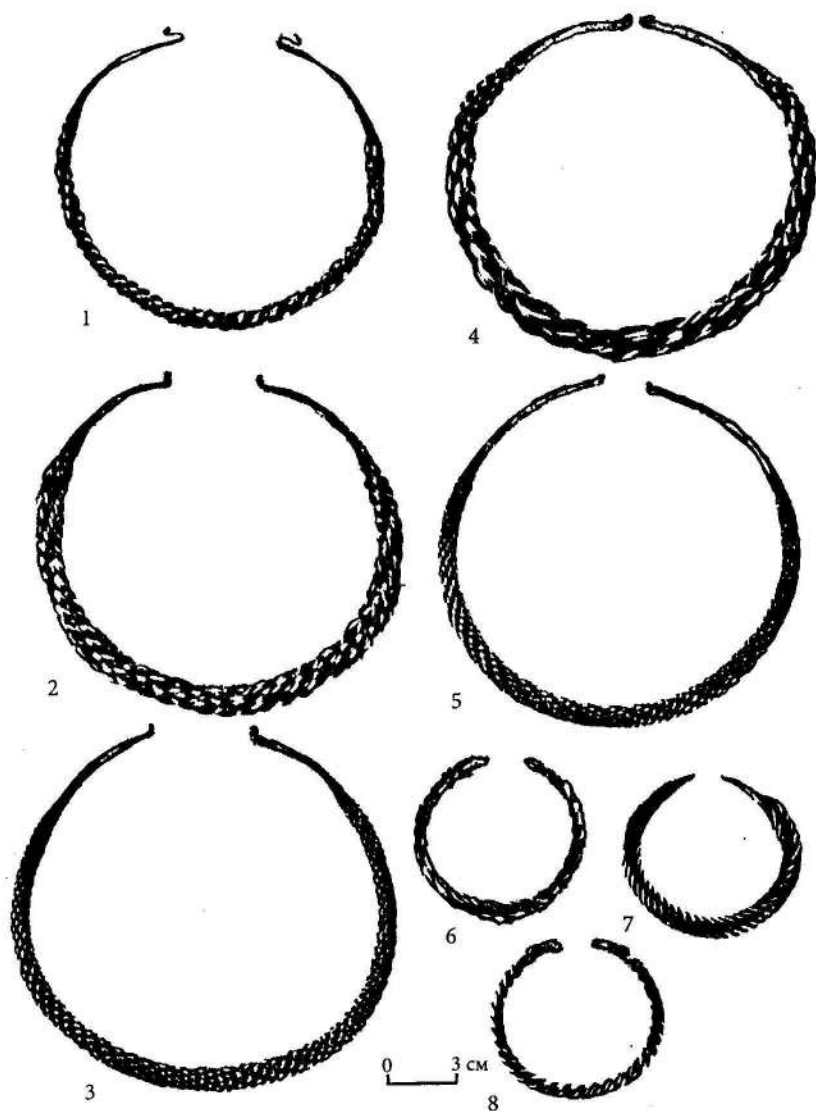

Рис. 7. Скарб срібних прикрас
із с. Городище Друге Луцького району Волинської області:
1-5 – гривни; 6-8 – браслети
(фонди Волинського краєзнавчого музею)

Рис. 8. Скарб жіночих прикрас із с. Городище Шепетівського району
Хмельницької області: 1, 2 – сережки київського типу; 3, 4 – кришталеві
підвіски в срібній оправі; 5 – перстень срібний із порожнистим щитком;
6, 7 – срібні кручені персні; 8, 9 – колти; 10-20 – дротяні скроневі кільця

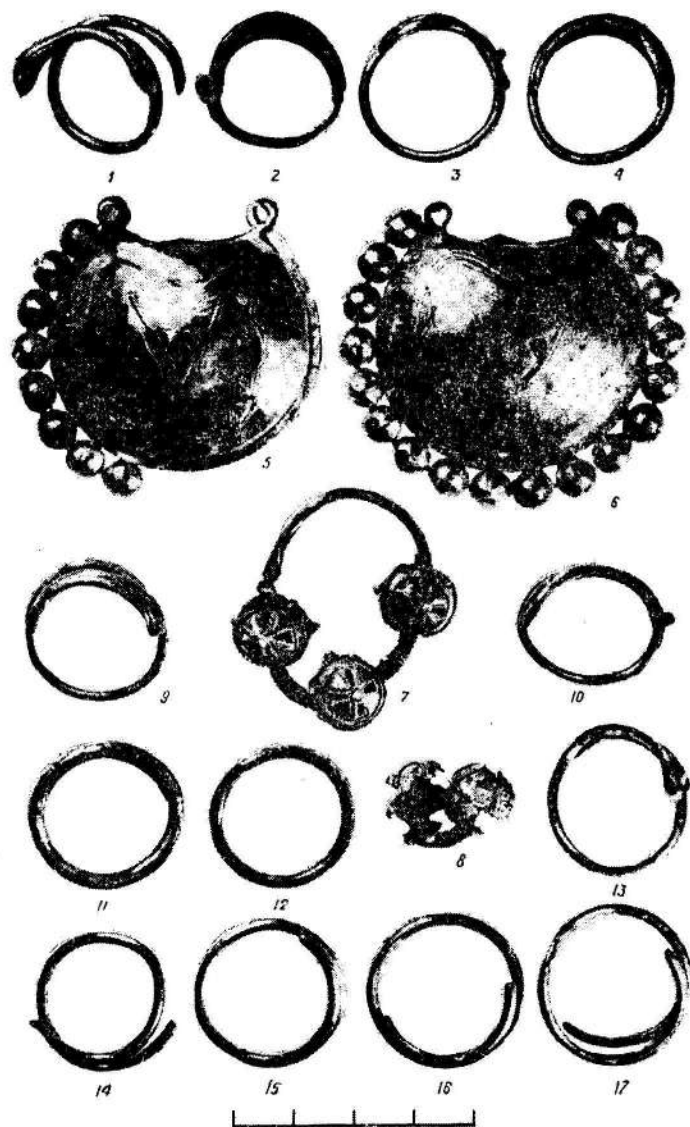

Рис. 9. Скарб срібних прикрас із с. Городище біля Шепетівки:
1-4, 9-17 – дротяні скроневі кільця; 5, 6 – колоти;
7, 8 – сережки київського типу

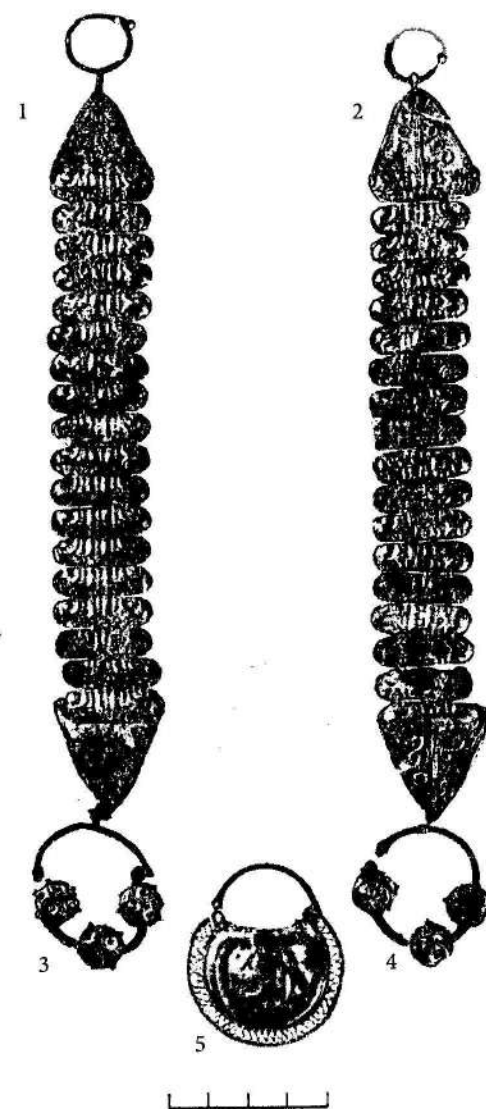

Рис. 10. Скарб із с. Городище біля Шепетівки: 1, 2 – срібні колодочки;
3, 4 – сережки київського типу; 5 – колт

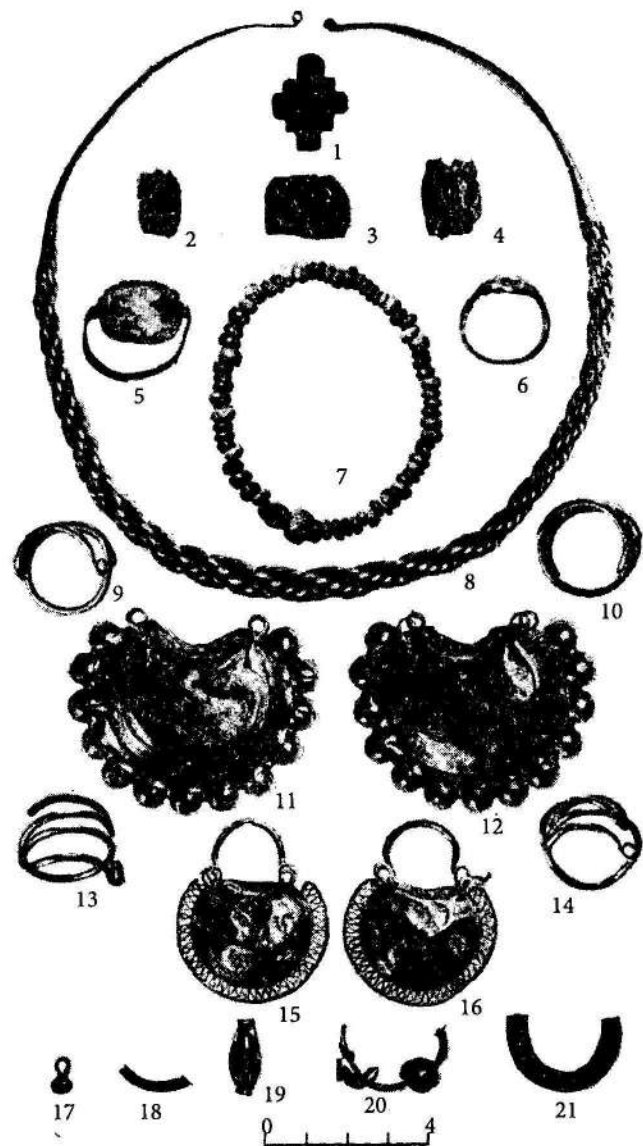

Рис. 11. Скарб із с. Городище Шепетівського району на Хмельниччині:
1 – янтарний хрестик; 2–4 – печатки і пломби; 5, 6 – персні; 7 – намисто;
8 – шийна гривна; 9, 10, 13, 14 – дротяні скроневі кільця; 11, 12, 15, 16 – колти; 17
– гудзик; 18 – фрагмент браслета; 19 – намистина; 20 фрагмент сережки;
21 – фрагмент пряжки

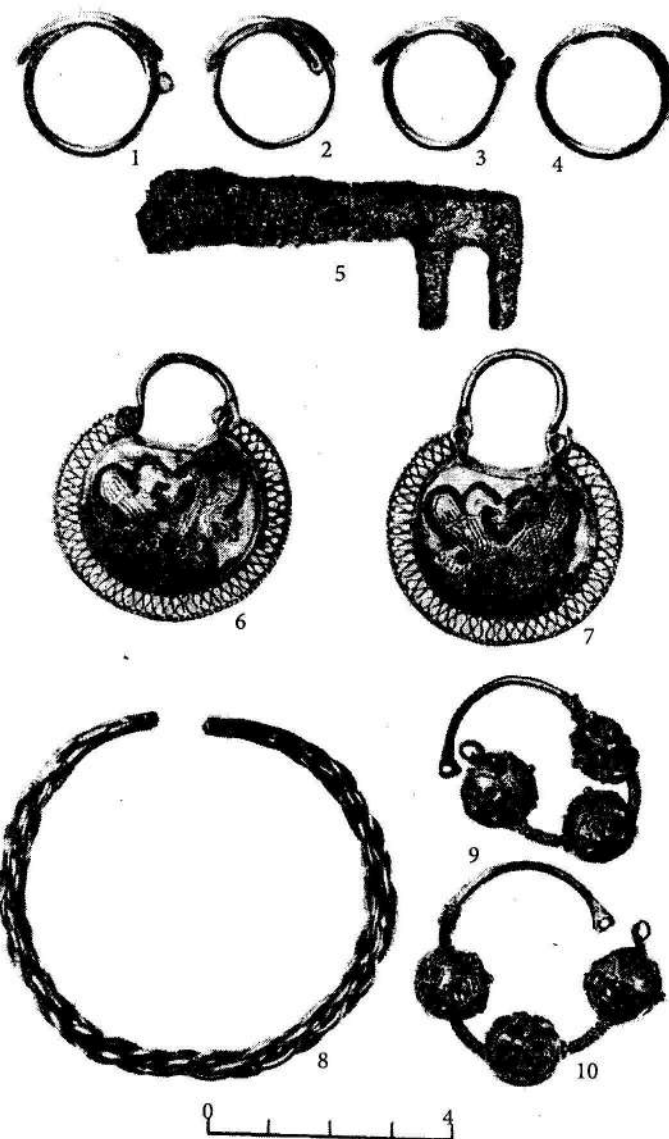

Рис. 12. Скарб із с. Городище біля Шепетівки: 1–4 – дротяні скроневі кільця;
5 – ключ залізний; 6, 7 – колти; 8 – браслет; 9, 10 – сережки київського типу

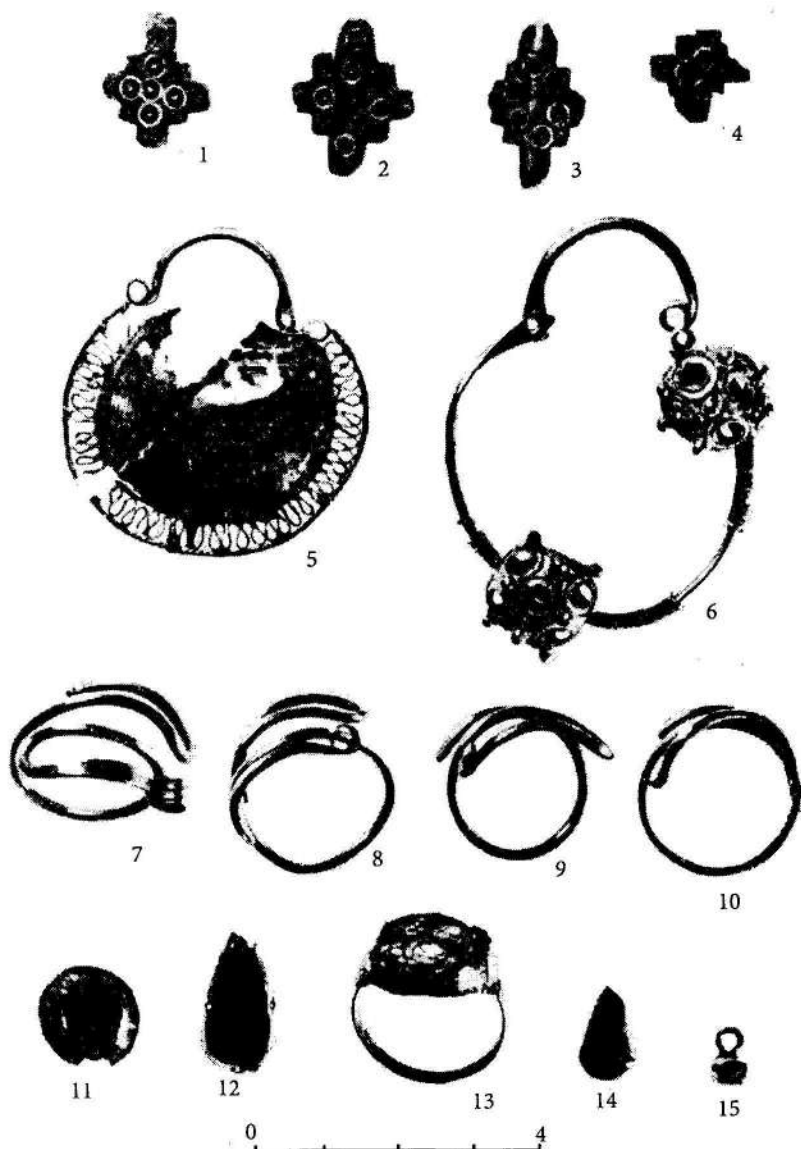

Рис. 13. Скарб срібних прикрас із с. Городище біля Шепетівки: 1-4 – янтарні хрестики; 5 – колт; 6 – сережки київського типу; 7-10 – дротяні скроневі кільця; 11 – від персня; 12 – вставка кам'яна в оправі; 13 – перстень срібний з порожнистим щитком; 14 – камінь з підвіски; 15 – гудзик

Рис. 14. Парадне вбрання знатної жінки XII-XIII століть

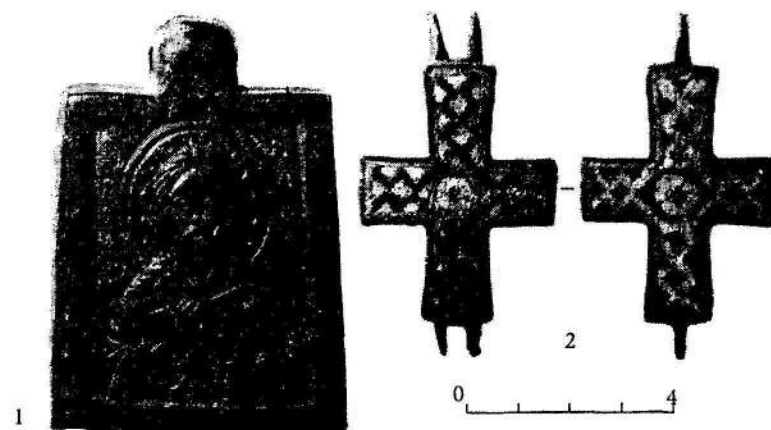

Рис. 15. Кам'яна іконка (1) та бронзовий енкалпійон (2) зі скарбу в с. Городище на Хмельниччині

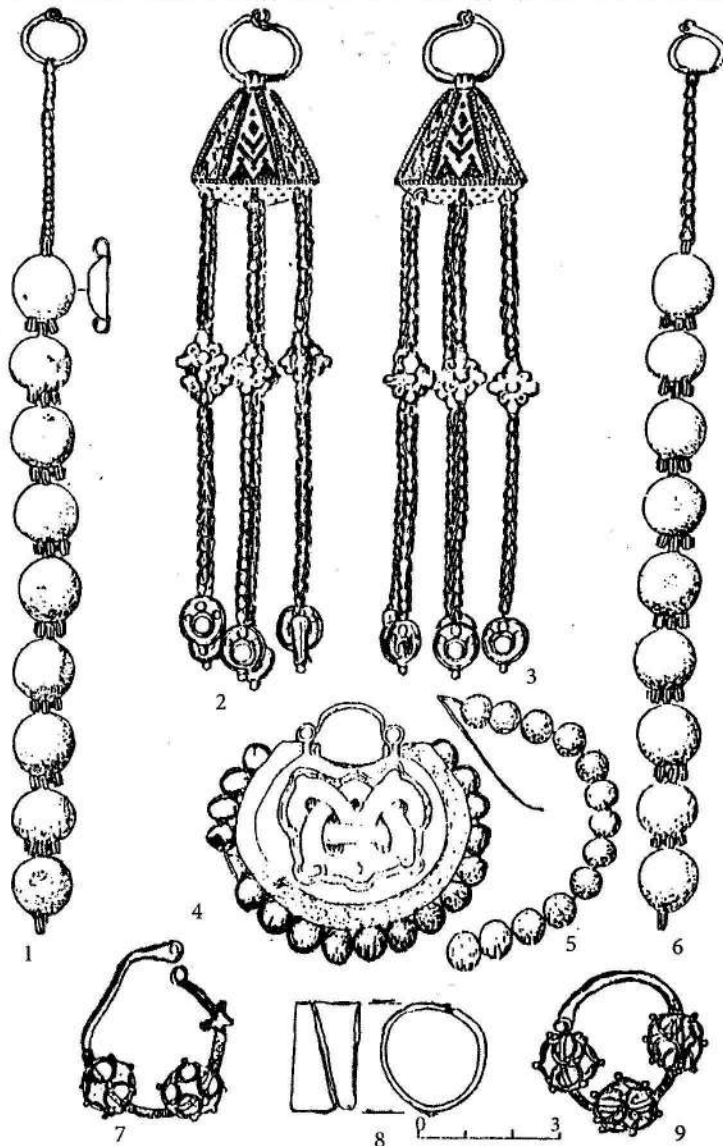

Рис. 16. Скарб срібних прикрас із с. Дорогобуж Гоцанського району Рівненської області: 1, 6 – ланцюжки з напівсфер; 2, 3 – підвіски; 4 – колт; 5 – обнизка від колта; 7, 9 – сережки київського типу; 8 – пластинчастий перстень

ЛІТЕРАТУРА

1. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М., Л., 1954.
2. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк, 2007.
3. Літопис Руський. За Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець. – К., 1989.
4. Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица // Археологические открытия 1971 года. – М., 1972. – С. 385–386.
5. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
6. Прищепа Б. А., Никольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996.
7. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976.
8. Чайка Р. М., Зварич В. В. Работы Воыно-Днестровской экспедиции // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С. 419.
9. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
10. Jakimowicz R. Skarb srebrny z Kozlina na Wołyniu // Przegląd Archeologiczny. – Poznań, 1933–1934. – S. 83–90.
11. Siwekówna I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. Zbarskim // Wiadomości Archeologiczne. – 1939. – 1948. – T. XVI. – S. 357–362.

§ 2. Давньоруські кистені та булави, як предмети мистецтва

Період давньої Русі на Волині позначився не лише господарчими успіхами, ростом населення, культури, а й ремесел. Молода могутня держава крім іншого славилася досконалою організацією військової справи, різноманітним озброєнням. Вироби давньоруських золотарів, зброярів цінувалися в різних віддалених країнах. Напевно, такі ремісничі майстерні були й на Волині в більших містах: Луцьк, Володимир, Любомль та ін. Проте докладних узагальнених даних про них поки що бракує. Але картографування ювелірних, сакральних знахідок (хрестики, іконки, енколпіони), специфічних престижних видів озброєння (таких як кистені, булави) вказує, що вони вироблялися саме тут місцевими вправними ремісниками. Такі вироби порівняно часто знаходяться на території Малополющі (датуються XI–XIII ст.) і справедливо пов'язуються з “староруською культурою” [Kotowicz, 2006, s. 18–47].

Кистені. На землях сходу сучасної Польщі такі вироби виявлені в с. Требча, пов. Санок, Пелпатиче, пов. Пшеворск, Тарнувка, пов. Білґорай, Чермно, пов. Томашів Любельський, Грудек, пов. Грубешів [Kotowicz, 2006, гус. 1]. В межах Волинської області подібні вироби знайдені поблизу Луцька та біля с. Липно Ківерцівського району в порушеному кар'єром давньоруському могильнику. Вони виготовлені з бронзи, а в середині заповнені свинцем (як це досягалося майстрами – не відомо). Таким є і кистень із Ступниці [Кобільник, 1933, табл. II, 5]. Подібним є грушеподібний кистень з Вербки на Подністров'ї [Rauhut, 1960, табл. XIX, 2]. Два подібні вироби походять з Галича. Ці типи кистенів зустрічаються на Заході України [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття..., 1990, с. 167]. Датують їх XII–XIII ст. [Кирпичников, 1966, с. 62]. Вироби з Вербки, Липно (знайдений між селами Липно та Майдан-Липно), безперечно, належать до високохудожніх зразків парадної зброї [Кучинко, Охріменко, 1978, с. 348]. Ще один з таких виробів не має точного місця прив'язки. Дослідники вважають, що ці вироби виготовлялися в Києві [Кирпичников, 1966, с. 62]. Проте на нашу дум-

РОЗДІЛ II

Розвиток декоративно-прикладного мистецтва Волині

ку, вони могли продукуватись і на Західній Волині. Про це свідчить і найбільша їх тут концентрація. З Галичини походять бронзові кистені кулястої форми. Елементи їх декору імітують техніку зерні та скані [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття..., 1990, с. 167].

Цей різновид ударної зброї запозичено від степовиків. Спочатку їх виготовляли з кістки. В давній Русі з заліза або бронзи. Окремі кістяні вироби відомі з Плісненська, Ступниці, Звенигорода, Червеня [Ратич, 1959, табл. II, с. 42–44]. Вони мають поздовжній отвір. Металева зброя – кистені – прив'язувалася до ременів, мотузок. Знайдений біля села Липно кистень прикріплювався до залізного ланцюга, а ручка була кістяна.

Бронзовий кистень, можливо, галицького походження, виявлено в Пересопниці в околиному городі [Терський, 2003, с. 152, рис. 39]. Отже, цей вид зброї виконувався з різних матеріалів, мав дещо видозмінену форму та розміри. Найбільшою досконалістю відзначаються вироби, умовно і гіпотетично виділеного нами, волинського типу (Луцьк, Липно та ін. з Луцького, Ківерцівського та Володимир-Волинського районів), що мають грушеподібну форму та прикрашені схематичним рослинним орнаментом з двох ширших боків [Крип'якевич, 1999, с. 172; Кучинко, 1994, с. 138, рис. 28:10].

Інша назва кистенів – басалики. Саме ж слово кистень виводять з тюрксько-татарського – кистен, що означає товкач, палка. Вважають, що ця зброя з'явилася в Європі разом з аварами [Gagam, 1998], використовувалася хозарами [Михеев, 1985, рис. 7, 12–14, 34, 9]. На західній Волині та Малополющі відомо ще по два кистені (в Грудку та Трепчи). Всього на території Польщі їх відомо 7. Взагалі виробів – кистенів з рогу та кістки – відомо є чимало – в Болгарії, Румунії, сході Польщі (Чермно, Пелпатиче). Два останні прикрашені зображеннями боярина, жінки-птаха, променями [Gutwa, Czerepiwki, 1965, 1968; Rokitowka, Woloszyn, 2001, s. 45–49, рис. 2:a, 3:a–6]. Подібні кістяні вироби походять з Белза, Підгірців (2a), Ступниці Львівської області [Кирпичников, 1966, № 14–16; Nowakowski, 1972, с. 108; Петегрич, 1990, с. 167]. На одному з виробів є зображення хреста [Терський, 1993, с. 74–75, рис. 6:8]. У Звенигороді на Львівщині виявлено майстерню по виготовленню рогових та кістяних предметів. Там знайдено заготовку для кистеня [Терський,

1993, с. 75, рис. 6:1]. Рогові кистені відомі також з Гродно та Бреста в Білорусі [Бектинев, 1993, с. 101, рис. 31:12–13]. Можна припустити, що і в Білорусі продукувалися подібні вироби, зокрема, і в Полоцькій землі [Kotowicz, 2006, s. 27]. Пошкоджений бронзовий кистень з Трепче прикрашений дрібними та горошкоподібними випуклостями, і є зразком “найвищого куншту руських ремісників” [Ginalski, Kotowicz, 2004, s. 197–199, tabl. II:1–2]. Так само мистецьким виробом є кистень з Грудека. Він прикрашений трикутниками та волютами, які утворюють композицію розквітлого хреста. Розміри його невеликі і тому припускають, що він був ознакою високого статусу власника (можливо, з боярської еліти) [Lawrynowicz, Strzyż, 2003, s. 258, 260, рис. 1:2]. Залізні кистені, покриті сріблом, відомі з Тернопільщини – Теремовлі, Зеленчі [Кирпичников, 1966, № 53, табл. XXXI:2; Петегирич, 1990, с. 167].

На думку П. Котовича, більшість відомих кистенів можна віднести до парадної зброї. Багата рослинна та зооморфна орнаментика, застосування різних технік оздоблення та виготовлення вказує на високу майстерність ремісників, що продукували зброю і працювали, імовірно, на місцеву аристократію.

Отже, кистень, це ударна зброя близького бою. Поширена в XII–XIII ст. (переважно бронзові, а в X–XI ст. – кістяні). На території Русі відомо їх 130 екземплярів. Вони знайдені на Україні, а також території Білорусі під час розкопок у Мінську, Бресті, Вовковиську, Рогачеві. На мінському кистені був знак рюриковичів – двозуб з хрестом, на брестському – зображення, подібне до літери “Д” [Археологія і нумізматыка Білорусі, 1993, с. 326–327].

Булави. Вважають, що вони походять від дерев’яних мачуг. Це, здебільшого, невеликі бронзові мистецькі вироби, підокруглі, або багатобічні, прикрашені в більшій чи в меншій мірі. У середині залишався отвір для держака. Генеза цих виробів (зброї і знаків влади) виводиться з Близького Сходу, Малої Азії [Zydulsky, 1964, s. 240–244]. На Русь подібна зброя потрапила під впливом кочівників. Слово “булава” походить з мови турецьких половців, а протозразки виробів з хозарського каганату [Michalak, 2005]. Вони були, як сказано, і зброєю і сим-

волами влади. Такі вироби відомі майже в усій Європі, але найбільше їх знаходять на Русі та Прикарпатті [Michalak, 2005].

На території Польщі відомо 10 таких виробів і три з них виявлені в Чермні [Gutwa, 1997, s. 65–67, рис. 1; Kuśnierz, 2003, 219, tabl. IV:33, 2005, s. 123, 125, tabl. IV:35], Радимно, Столп’є. Всього булав відомо 25, у т. ч. – дві з Дорогобужа [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 105, рис. 66:1–2], з Гумнища, Новоутрузька, Володимир-Волинського (дві) [Кучинко, 2005, с. 142, рис. 6; Кирпичников, 1966, №79; Мазурик, Панишко, Остап’юк, 1998, с. 181, рис. 5:3; Петегирич, 1990, с. 165], Урич-Тустані, Залозців Львівської обл., Городища Івано-Франківської обл. [Петегирич, 1990, с. 165], Шумська, Теремовлі, Зеленчі Тернопільської, Ужгорода Закарпатської обл., Василева Чернівецької обл. [Synkałowski, 1961, tabl. XXVII], Гродна (Білорусь), Одерадів Ківерцівського району (знахідка А. Потрапелюка). Зустрічаються подібні вироби в Румунії, Болгарії, Угорщині, рідко в Західній Європі. З Чермни походить залізна булава, яка датується XII–XIII століттями [Kuśnierz 2003, tabl. II: 31, 2005, 123, tabl. IV:34]. Дві подібні булави знайдено в Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 105, рис. 66:3], ще одна в м. Мостиськах Львівської обл. [Лавринович, Стриж, 2003, с. 261, рис. 1:3] та в Криму (під час розкопок Херсонеса) [Колесникова, 1975, с. 264–267, рис. 2:а]. Простіші залізні вироби були на озброєнні у рядових воїнів [Кирпичников, 1966, с. 48]. Відома ще булава з олова (походить з Чермни) [Kuśnierz, 2003, 219, tabl. IV:32]. Рогова булава виявлена М. Кучинком у Городищі Луцького району [Кучинко, 1996, с. 136, рис. 59:3]. За даними Новиковського біля сіл Хобултова та Воля Угурська теж знайдені булави [Nowakowski, 1972, s. 108].

Отже, булава, це холодна зброя близького бою, яка мала форму палиці довжиною 0,5–0,8 м з головкою різної конфігурації. З X–XI ст. вироблялися бронзові, свинцеві, залізні булави різної форми: кулеподібної, восьмидільної (Лукомль XII–XIII ст.), грибоподібної (Давид-Городок XII ст.), грушеподібної (Несвіж), бочкоподібної з пірамідальними шипами або виступами (Слущь, Гродно, Заслуччя X–XIII ст.), куба (Полоцьк XII–XIII ст.), куба з відсіченими кутами (Маскавічи XII–XIII ст.). Бронзові булави з свинцевою заливкою мали вагу 180–195 г [Археологія і нумізматыка Білорусі, 1993, с. 104–105].

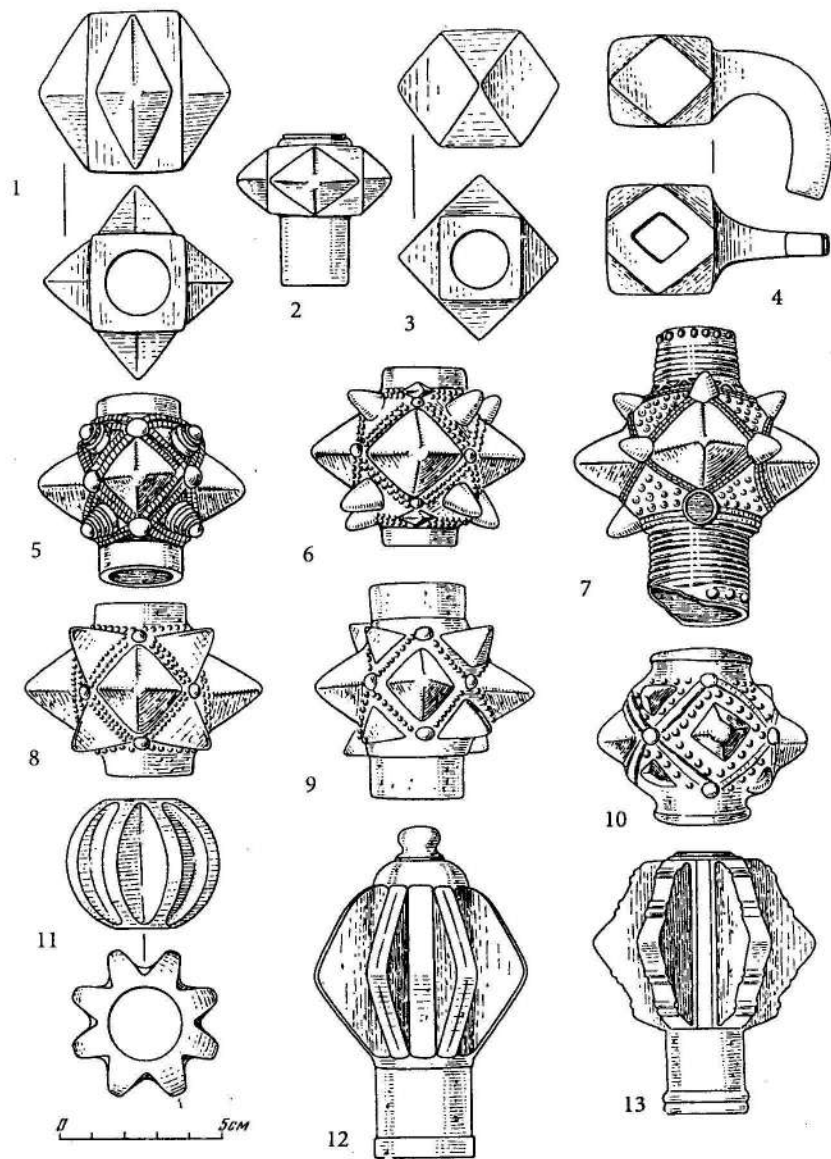

Рис. 1. Булави XI-XIII ст. із заліза (1-4, 11) та бронзи: (5-10, 12, 13) (за А. Кіпрічніковим)

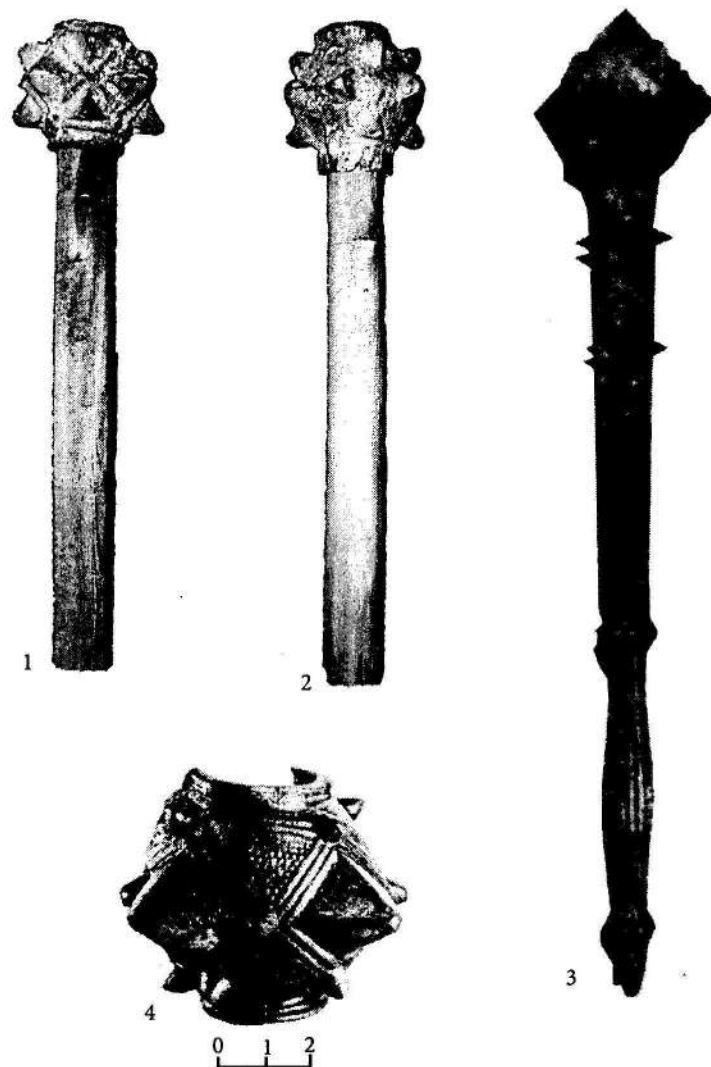

Рис. 2. Бронзові булави X-XIII ст.: 1, 2 – Дорогобуж (за Б. Прищепю); 3 – Гродно (за М. Ткачовим); 4 – Київ (за П. Толочком)

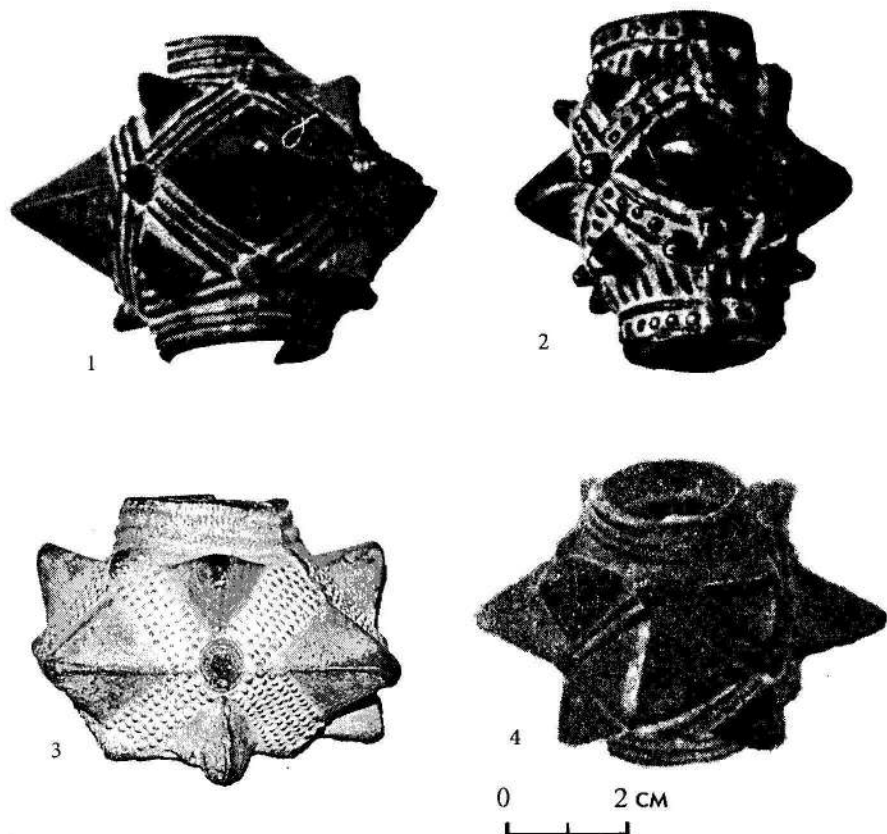

Рис. 3. Бронзові булави давньоруського періоду: 1–2 – Володимир-Волинський (Фонди Володимир-Волинського історичного музею); 3 – с. Хорлупи Ківерцівського району (Фонди Волинського краєзнавчого музею; знахідка А. Потрапелюка); 4 – Херсонес (за Л. Колесниковою)

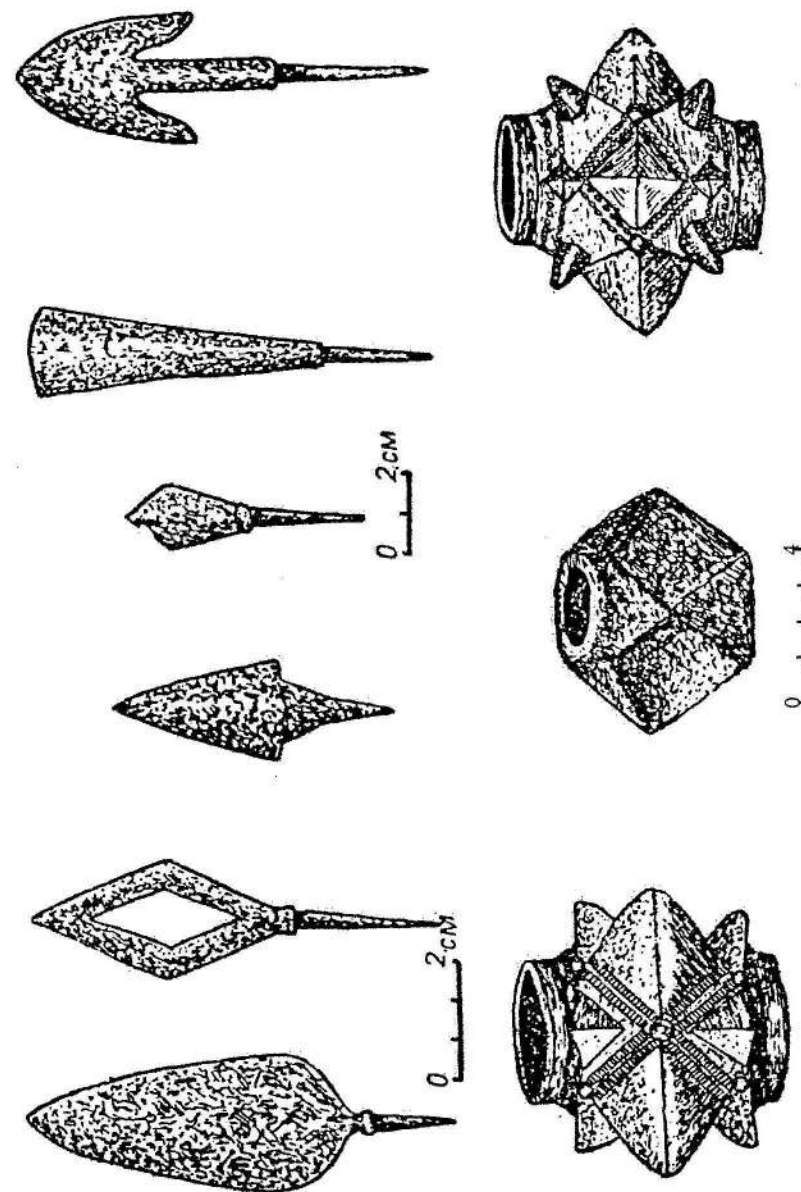

Рис. 4. Зброя з Колодяжинського городища (за О. Цинкаловським)

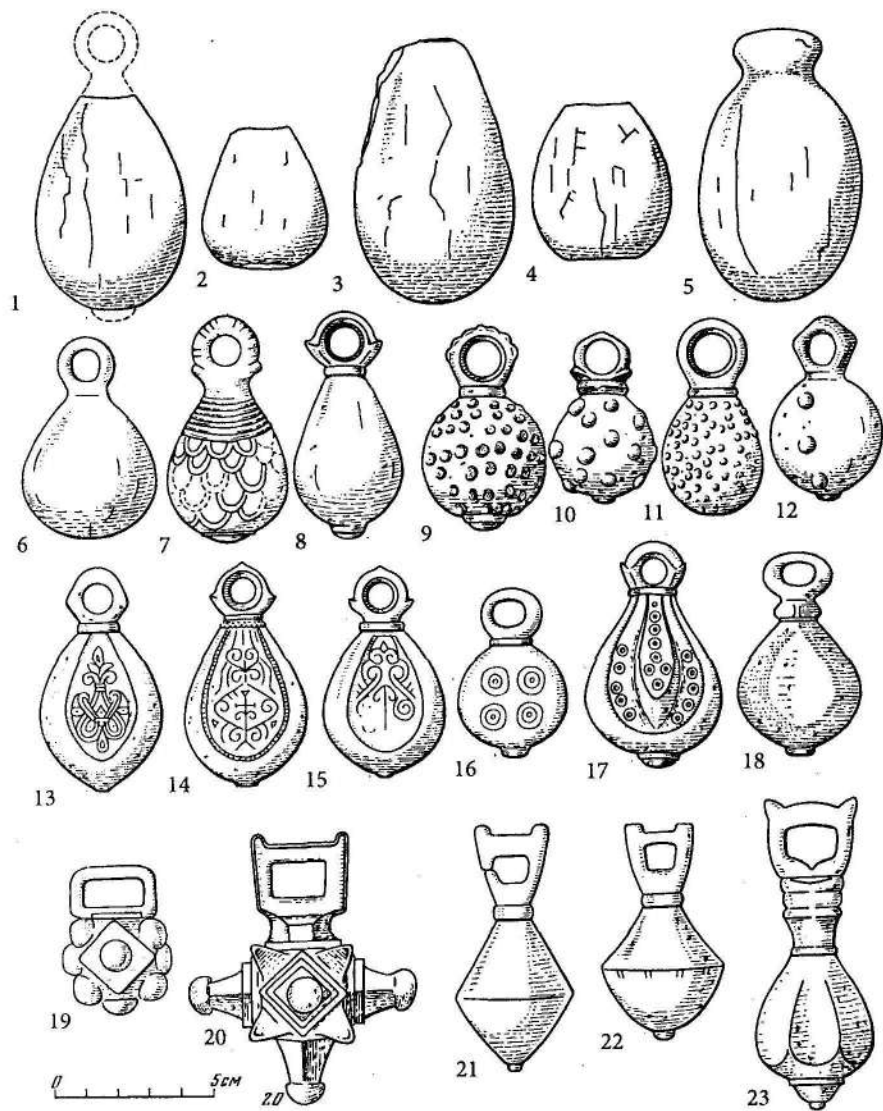

Рис. 5. Кистені X–XIII ст. із кістки (1–5), заліза (6, 7, 21, 22) бронзи (8 і наст.)
(за А. Кіпрічником)

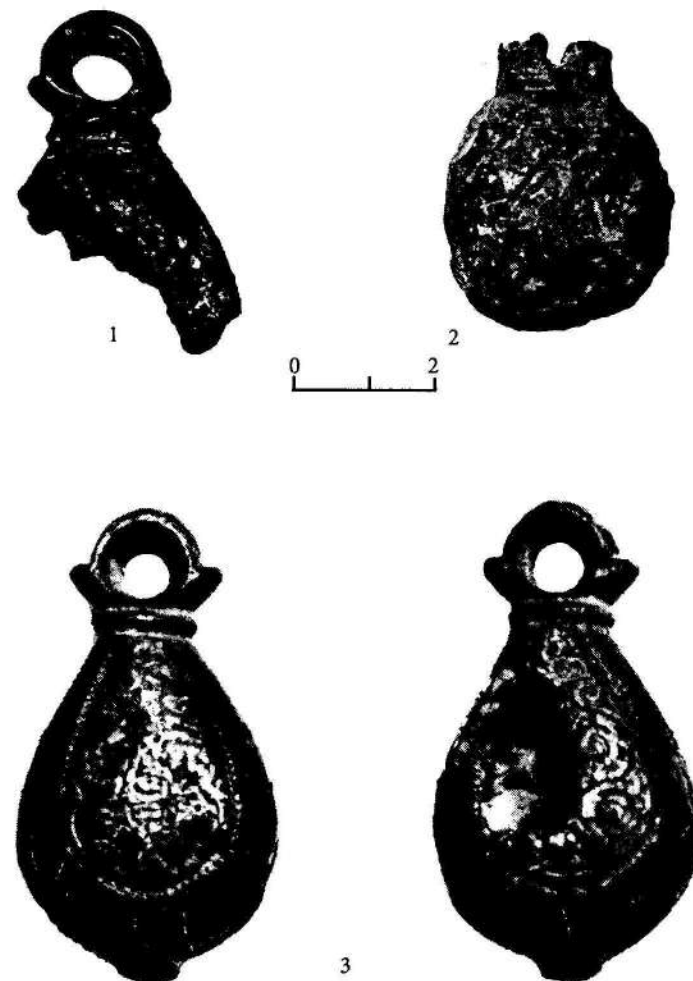
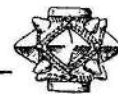

Рис. 6. Знахідки давньоруських кистенів та їх фрагментів на території Волині:
1, 3 – бронзові, 2 – свинцевий (за Г. Охріменком, В. Савицьким)

Рис. 7. Вершник з булавою в руці (за М. Семеновою)

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
2. Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990.
3. Древняя Русь. Город, замок, село / Под общ. ред. Рыбакова Б. А. – М., 1985.
4. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. // САИ. – М., Л., 1966. – Вып. Е 1–36.
5. Колесникова Л. Г. Погребение воина на некрополе Херсонеса // Советская археология. – 1975. – № 4.
6. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999.
7. Кучинко М. М. Археологія Волині. – Луцьк, 2005.
8. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996.
9. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк, 1994.
10. Кучинко М. М., Охрименко Г. В. Разведка в Волинском Полесье в 1977 г. – М., 1978.
11. Прищепя Б. А. Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996.
12. Ратич О. О. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицько-Волинської землі // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2.
13. Терський С. В. Пересопниця. – Рівне, 2003.
14. Kotowicz. P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanstwowym (VI – pol. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przyklady // Держава та армія. – Львів, 2006.

§ 3. Кресала — свідчення побутової культури волинян княжої доби

Одним із важливих речових матеріалів, які характеризують побут населення давньоруського часу, а також свідчать про рівень розвитку металообробного ремесла, є кресала – металеві знаряддя для висікання іскри з кременю. Серед археологічних матеріалів на території Русі такі предмети відомі з епохи залізного віку до XVIII ст. і є частими знахідками при розкопках курганів та середньовічних міст. Довжина кресал найчастіше 6–13 см, ширина – 2–2,5 см. За формою розрізняють не менше 5-ти типів кресал: калачеподібні (з язичком посеред ударного леза і без нього), дволезові овальні, дволезові прямокутні, санчатоподібні – у вигляді прямокутної пластинки з відігнутими вгору кінцями; існували також і індивідуальні форми. Носили кресала в мішечку разом з гнотом і кременем коло пояса з лівого боку [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 351].

Серед волинських знахідок виділяються калачеподібні однолезові кресала, завдовжки 8,5 см, завширшки 4–5 см і з товщиною леза 0,5 см (рис. 4:3) та дволезові, серед яких є прямокутні, довжиною від 6 до 9 см і з лезом завширшки 0,5 см (рис. 4:2) та овальні, завдовжки 8–12 см, інколи з кільцем для підвішування (рис. 4:1) [Кучинко, 2002, с. 83]. Калачеподібні кресала побутовали в X–XI ст., а дволезові прямокутні й овальні – у XII–XV столітті. Їх знахідки відомі з Городища біля Шепетівки, Чермна, Коршева [Кучинко, 2002, с. 83], Городища біля Луцька [Кучинко, 1996, с. 140], Пересопниці [Терський, 2003, с. 50] та ін. Отже, ці кресала є майже стандартні, поширені на значній території.

У 1989 р. під час розкопок у замку Любарта біля Стирової вежі на глибині близько 3 м при розчищенні нижчого входу Г. Охріменком та учнями шкіл м. Луцька було знайдене кресало особливого типу. Ця унікальна знахідка має бронзове руків'я. На ньому зображено двох міфологічних звірів, повернутих головами один до одного; в зубах вони утримують власні хвости (рис. 5:2). Ще один подібний виріб, але з зображенням лева (леопарда?), виявлено на Люблінщині, біля Хелма (рис. 5:1).

РОЗДІЛ II

Розвиток декоративно-прикладного мистецтва Волині

Інформація про подібні кресала докладно викладена в статті Л. Голубевої “Огнива с бронзовыми рукоятями” [Голубева, 1964, с. 115–132]. В ній авторка зауважує, що повсюдно поширені сталеві кресала, різнилися залежно від етнічного середовища. Наприкінці I тисячоліття н. е. кресалами з фігурними ручками у вигляді тварин, птахів та ін. користувались в Прикам'ї, Приладожжі, Фінляндії і Скандинавських країнах, тобто, вони були поширені на півночі – в зоні стику слов'янства та угро-фінів.

З середини XI ст. вище описані кресала зникають із ужитку майже так само раптово, як і з'явилися. Фінські дослідники Н. Клеве і Е. Ківіоскі відносили їх до характерних виробів епохи вікінгів і, визнаючи східне (“пермське”) походження, не виключали можливості інших центрів виробництва [Голубева, 1964, с. 115–132]. Широке проникнення цих предметів на Захід Н. Клеве і Е. Ківіоскі пов'язували з діяльністю загадкових варязьких торгових центрів “південніше Ладозького озера”, за посередництва яких такі кресала із області Ками доходили до Швеції, Норвегії і Східної Прибалтики.

За обрисами руків'я Н. Клеве розділив кресала на п'ять типів: а – людина між двома птахами; b – стилізоване зображення двох, обернених один до одного звірів; c – два вершники; d – цап, з повернутою назад головою; e – стилізоване зображення звіра. Дослідник відмітив, що за межами Росії трапляються кресала лише двох типів b і c.

За даними Л. Голубевої, на території колишнього СРСР кресал типу b було відомо не менше 20, а типу c – не менше 11. Я. Петерсен зазначає, що поширення кресал типів b і c в Північній Європі припадає на другу половину X століття [Голубева, 1964, с. 118]. Більш ранніх попередників названі кресала на Заході не мають. На території колишнього СРСР було відомо більше 80 кресал з бронзовими руків'ями. Нові матеріали, зокрема з Волині, що накопичилися з часу виходу у світ дослідження Н. Клеве, дозволили значно видозмінити і деталізувати запропоновану ним класифікацію кресал та розширити її хронологічні рамки.

Розглядаючи кресала в хронологічній послідовності, Л. Голубева за обрисами ручок поділила їх на декілька груп і типів.

I група. Реалістично передана фігура тварини чи частина його тіла.

Типи: 1 – руків'я з головою коня (рис. 2:1); 2 – крилатий кінь (рис. 2:4); 3 – гірський козел (тип d за Н. Клеве); 4 – барс (рис. 2:5); 5 – заєць; 6 – невиразне зображення звіра (тип e за Н. Клеве).

II група. Двоє звірів, обернених один до одного (тип b за Н. Клеве).

Типи: 1 – реалістично виконане зображення двох ведмедів, які стоять на задніх лапах (рис. 2:6); 2 – схематичне зображення двох ведмедів, що піднялися (рис. 2:7); 3 – ведмеді з піднятими передніми лапами в пів корпусу (рис. 2:8); 4 – схематичні фігури звірів у півоберта з ведмежими головами з боків двох кулястих прорізів (рис. 2:9–11); 5 – схематичне зображення двох звірячих (ведмежих) голів з розкритими пащами, проріз між якими має форму одного чи двох кіл або ромба (рис. 2:12, 13); 6 – схематичне зображення двох звірячих голів у вигляді трикутних виступів; 7 – птахи з боків дерева.

III група. Людина поміж двома птахами (тип a за Н. Клеве) (рис. 3).

IV група. Два вершники (тип c за Н. Клеве).

Кресала з бронзовими ручками починають виготовлятися в Прикам'ї наприкінці I тисячоліття. Вони з'являються майже одночасно в пам'ятках полемської і роданівської культур, а також в Середньому Заураллі в кінці IX – на початку X ст., що, безперечно, пов'язано з розвитком місцевої металургії, зокрема, бронзолivarної справи. Мистецьке оздоблення руків'їв ранніх кресал показують зразки пермського і західносибірського звірино-го стилю, що вже склався в мистецтві попередньої епохи. Приуральське бронзове лиття VIII–IX ст. чудово відобразило ці образи в скульптурних фігурках звірів (ведмеді, зайці, коні та ін.), в “коникових” підвісках, бронзових гребінцях і пряжках. Відомі вони і на кістяних гребенях.

В ранніх зразках кресал реалістичні риси звірів виступають виразно, в пізніших, перетворюються в орнаментальну схему. Трактують деяких образів (гірський цап) бере початок у скіфському мистецтві або ж відображає сильний східний вплив (крилатий кінь), іноді – дуже віддалені сюжетні запозичення (людина поміж двома птахами).

Ранні типи кресал були поширені переважно в Прикам'ї. Тут же відбувався відбір і стандартизація зразків, що пізніше стали предметами масового виготовлення. Стандарні пізні типи кресал у другій половині X – на початку XI ст. вивозилися далеко за межі Прикам'я, досягаючи Скандинавського півострова (рис. 1) [Голубева, 1964, с. 118].

Отже, як бачимо, кресала з бронзовими руків'ями поширювалися в основному на території з угро-фінським населенням; лише три екземпляри були знайдені в слов'янському середовищі – у Новгороді, Гнездово та Києві. Відоме також одне кресало, знайдене південніше Києва в матеріалах салтівської культури [Ляпушкин, 1958, рис. 2:1], можливо, місцевого походження, зважаючи на особливу форму руків'я.

У 1989 році перелік кресал поповнився згадуваною вище знахідкою з Луцького замку. За формою руків'я його можна віднести до II групи кресал, виділеної Л. Голубевою [Голубева, 1964, с. 118]. Щоправда, розглянувши типи кресал з цієї групи, приходимо до висновку, що луцьке кресало не належить до жодного з них. Отже, на підставі цього можна виділити ще один – 8 тип кресал II групи і зробити припущення: а) про його місцеве виготовлення; б) що його власник проживав на півночі в згаданій зоні; або в) що цей виріб потрапив на Волинь торговим шляхом.

Як зазначає Л. Голубева, кресала з бронзовими руків'ями займають самостійне місце серед археологічних пам'яток кінця I – початку II тисячоліття [Голубева, 1964, с. 131]. Вони не мають аналогів серед тогочасних виробів бронзолivarного виробництва слов'янських та інших європейських народів чи народів Сибіру. Як сказано вище, своєю появою на світ вони пов'язані з металургією Прикам'я, що досягла тоді високого розвитку. Найбільш ранні ручки кресал, які відливалися за восковою моделлю, являють собою велике розмаїття типів; нерідко вони є справжніми художніми витворами, зі складною композицією і сюжетом. Такі кресала виготовлялися на замовлення і в другій половині X століття. Однак найбільш характерним для бронзолivarної справи Прикам'я другої половини X–XI ст. було лиття в однобічних жорстких формах. Завдяки цьому прийому досягалася стандартність і масовість виробництва не лише ручок кресал, але й таких виробів,

як коникоподібні підвіски, арочні, умбоноподібні, очкоподібні та інші прикраси з прилаштованими шумними підвісками.

Весь цей докладний опис подано для того, щоб спростити пошуки аналогів на території Південно-Західної Русі. Слід зазначити, що луцьке кресало відлите у двобічній формі (судячи з наявності рельєфу з обох боків) і є справжнім витвором мистецтва. Час його виготовлення, швидше за все, припадає на другу половину X століття.

Найчастіше знахідки кресал з бронзовими руків'ями фіксуються в могильниках (Загарський, Мало-Аніківський та Різдяний могильник і городище [Голубева, 1964, с. 132]). Ймовірно, на поселеннях поблизу них існували ремісничі центри. Зокрема, в Різдяному городищі зафіксовано місцеве виробництво кресал. Характерно, що в цих могильниках виявлені багаті дружинні поховання з великою кількістю зброї та срібними поховальними масками. Пов'язані з цими некрополями знахідки монет і великих речових скарбів свідчать про значну майнову і суспільну диференціацію. Безсумнівно, порівняно високий рівень суспільного і культурного життя Верхнього Прикам'я в X–XI ст. значною мірою зумовлений розвитком бронзолivarної справи і широкими торговельними зв'язками, котрі були встановлені. Відповідно до цього припускаємо, що знахідка кресала з бронзовим (срібним ?) руків'ям з Луцька свідчить, найімовірніше, про широкі міжнародні контакти давньоруської Волині.

Час проникнення кресал з бронзовими ручками на захід та південний захід (друга половина X – початок XI ст.) Н. Клеве пов'язував з транзитною варязькою торгівлею. В цей час, як зазначає Л. Голубева, наплив східного срібла в Європу вже різко скоротився і транзитного шляху з Балтики на Схід практично не існувало. Однак саме в цю епоху спостерігається підйом металургійного виробництва в Прикам'ї і поширення стандартизованої продукції його бронзолivarних майстерень далеко за межі Камського басейну. Топографія знахідок прикамських виробів, монетних скарбів і монет X – першої половини XI ст. від Прикам'я до Приладожжя – землі весі – свідчить про розквіт внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Саме за посередництва весі ряд виробів прикамського походження, в тому числі і кресала, ставши об'ек-

том торгівлі вікінгів, потрапляли на Захід: більше всього у Фінляндію, менше в Швецію і ще менше в Норвегію. Питання про те, яким чином згадуване нами кресало з бронзовим (срібним ?) руків'ям потрапило до Луцька, наразі залишається відкритим для дослідників.

З середини XI–XII ст. кресала з бронзовими ручками повсюдно змінюються сталевими кресалами калачеподібної та овальної форм, котрі, як ми вже згадували, побутували і на Волині. Поширення цих форм кресал йшло з Заходу.

Отже, на північному сході Київської Русі під впливом не встановлених зразків з'являється масове виробництво предметів ужиткового призначення – кресал. Вони склалися з двох частин: руків'я з кольорового металу – бронза, срібло та сталеві пластини. Виявлення подібних, мистецьки виготовлених виробів з зображенням барсів (леопардів), не виключено, свідчить про місцеве їх виробництво. Або, інший варіант, два рідкісні вироби (кресала з Луцька та Хелма) були занесені воїнами аж так далеко – на Західну Волинь.

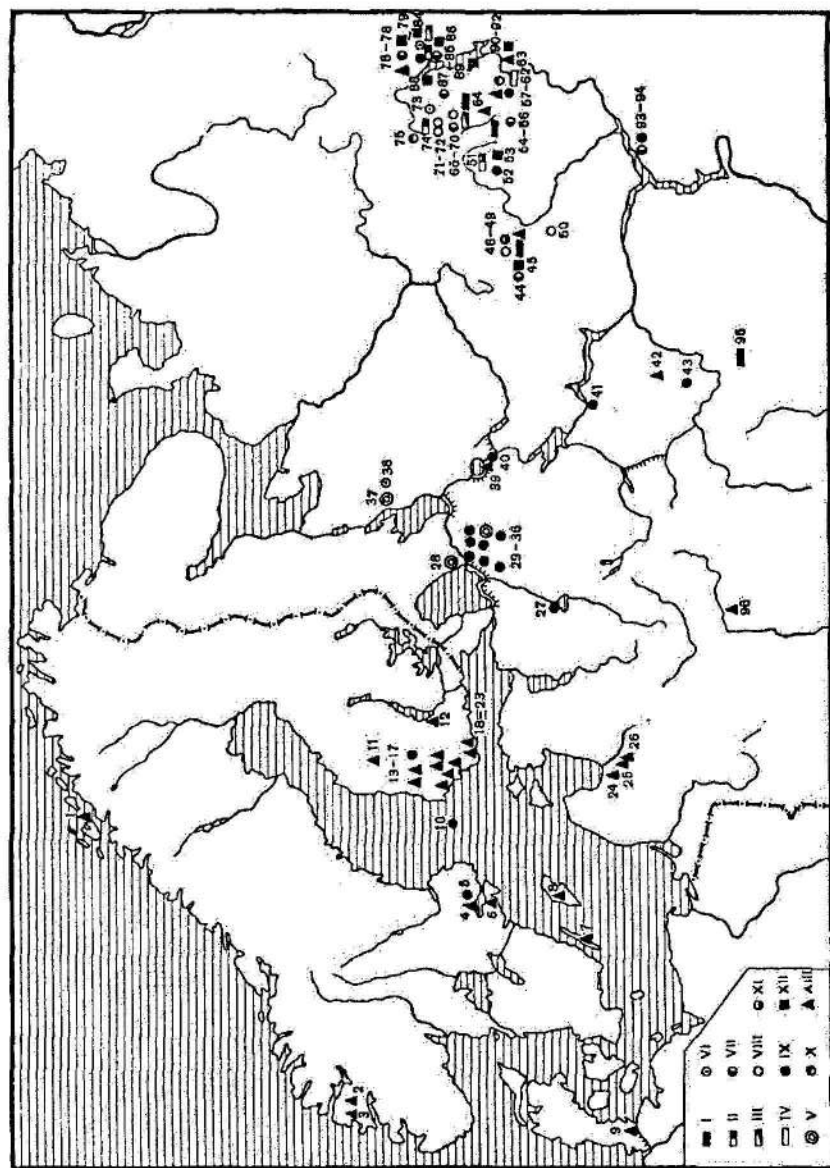

Рис. 1. Поширення кресал з бронзовими ручками наприкінці IX –
першій половині XI ст. (за Л. Голубевою)

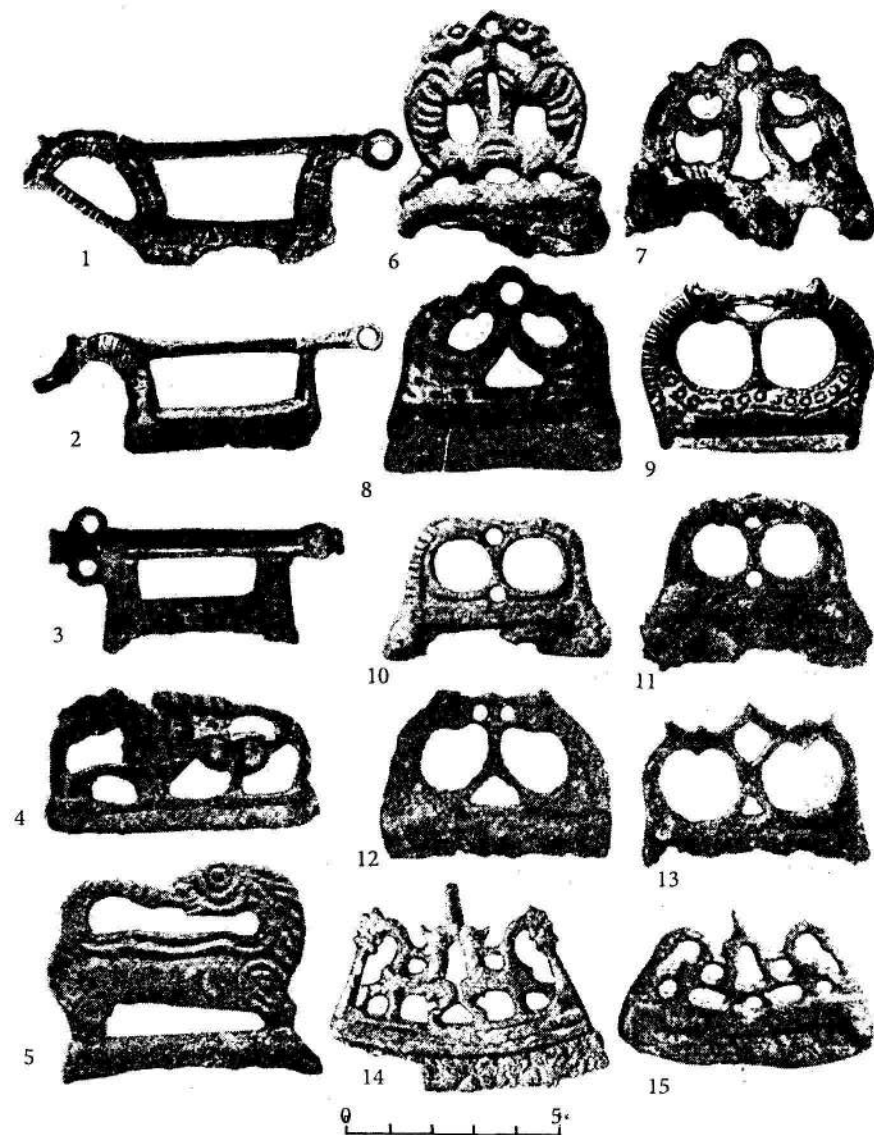

Рис. 2. Кресала I, II, IV груп (за Л. Голубевою)

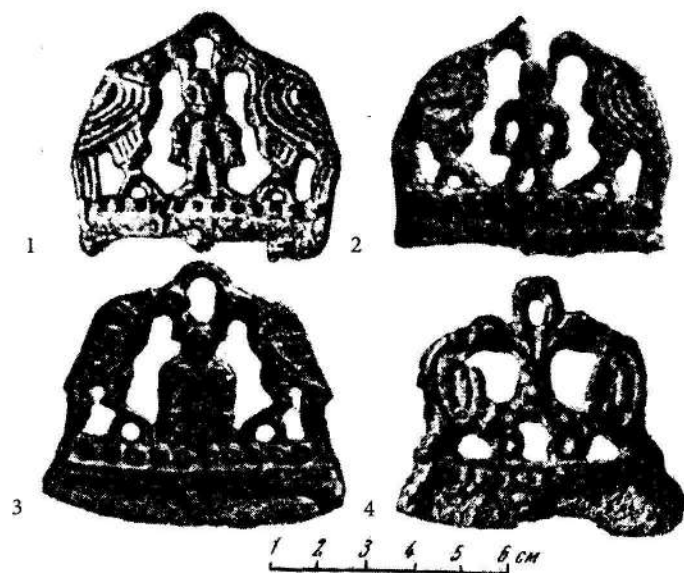

Рис. 3. Кресала III групи (за Л. Голубєвою)

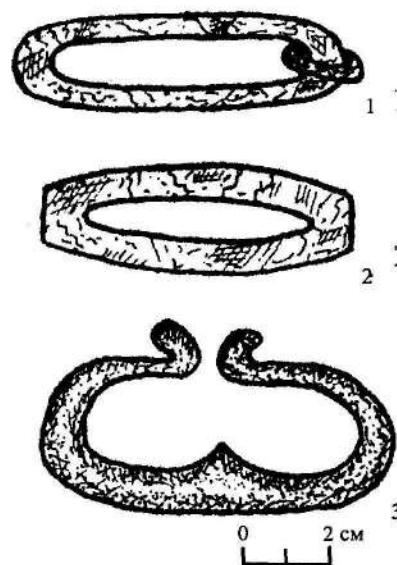

Рис. 4. Знахідки кресал на Волині. 1, 2 – Перемиль, 3 – Дорогобуж

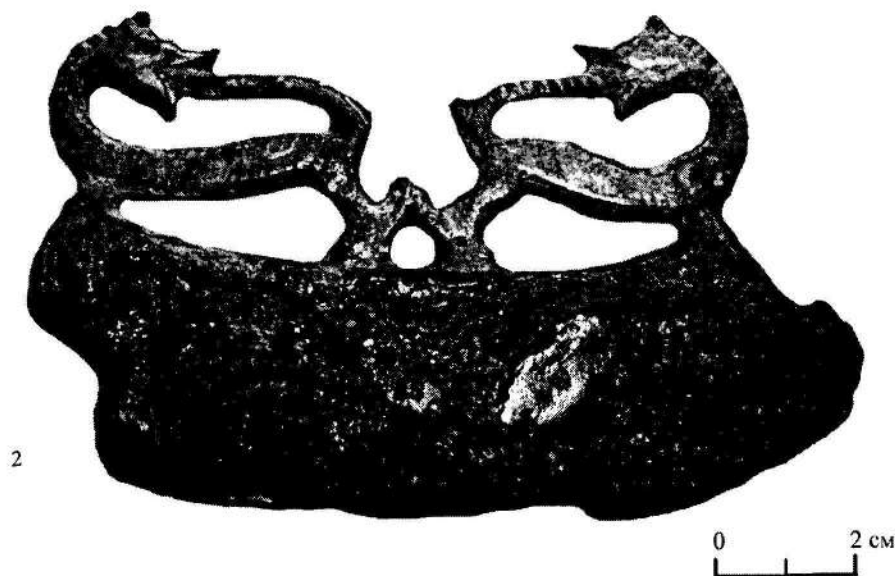
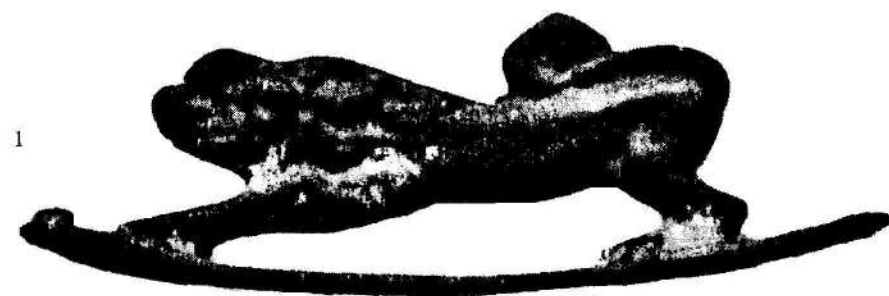

Рис. 5. Кресало з околиць Хелма (1) та із замку Любарта (2) (за Г. Охріменком)

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
2. Голубева Л. А. Огнива с бронзовыми рукоятями // Советская археология. – 1964. – № 3. – С. 115-132.
3. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
4. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк, 1996.
5. Терський С. В. Пересопниця. – Рівне, 2003.

РОЗДІЛ II

Розвиток декоративно-прикладного мистецтва Волині

§ 4. Шахи, шашки та гральні кості

Матеріальна культура давньої Русі завжди привертала увагу дослідників, тому нині ми маємо більш повну картину побуту і дозвілля предків. Проте, на жаль, існує коло питань, які ще потребують докладного опрацювання.

Серед археологічних знахідок давньоруського часу території Волині невивченими залишилися такі атрибути культурного дозвілля, як шахи, шашки, гра в кості. Узагальнювальних робіт із цієї теми мало, проте знахідки фігурок шахів і шашок на території Волині непоодинокі.

Для дозвілля дорослих слугували гральні бабки, так звані астрагали, кубики, шахи та шашки. Астрагали з однією-двома наскрізними дірками виявлено в шарах XI–XII ст. в Дорогичині, Дорогобужі, Пересопниці та ін. Варті уваги гральні рогові кубики з нанесеними на кожну площину крапками – від однієї до шести, знайдені в Дорогичині [Musianowicz, 1969, s. 7–237] та Бересті [Лысенко, 1983, с. 71–73]. Як астрагали, так і кубики використовувалися для “гри в кості”. На дитинці Луцька в шарі XII–XIII ст. трапилися шашки у вигляді виточених на токарному верстаті кружечків діаметром 2 см та шахові фігури. Крім Луцька [Кучинко, 2002, с. 98], подібні вироби відомі також з Берестя [Лысенко, 1983, с. 71–73].

Шашки – фігурки, що мають форму плоских круглих кружків, призначених для однойменної гри. На території Київської Русі вони з'явилися у X ст. і їх появу пов'язують із приходом на військову службу варязьких найманців. Основною сировиною для виробництва цих предметів слугували трубчасті кості та роги оленя; виготовляли їх також зі скла, каменю, бурштину, глини. Від XII до XVII–XVIII ст. вони являли собою плоский кружок діаметром ≈ 3 см і висотою 0,65 см із вертикальним отвором або невеликим виступом у центрі. Поверхню прикрашали кругами (у XIII–XV ст. з'являється т. зв. орнамент “у вогні”). Пізніше діаметр шашок збільшився до 3,4–3,7 см, висота зменшилася до 0,55 см або залишилася попередньою (0,65 см). Фігурки стали більш плоскими. Поверхню прикрашали вирізами у вигляді п'яти-

шести концентричних кіл різної глибини [Археологія... Беларусі, 1993, с. 653]. Більшість знахідок датуються X ст. і знаходяться вздовж водних сполучень – по Десні та по шляху “із варяг у греки”.

Майже завжди поряд з шашками трапляються гральні кубики (кості), які виготовлялися, як правило, з рогу, рідше – з дерева, і мали форму не куба, а паралелепіпеда. Очка наносилися циркулем. Кількість очок на гранях кості могла бути різною, але звичайно від 1 до 6. Кількість кубиків, потрібна для гри, невідома. Чому кості знаходимо завжди поряд з шашками, яке відношення вони мали до цієї гри, поки що не досліджено [Корзухина, 1963, с. 89].

Шахи належать до настільних ігор. Ця гра зародилася в Індії. Про неї є згадка в Махабхараті – староіндійському епосі, написаному у VI–V ст. до н.е. Шахи виникли як військова гра – розташування шахових фігур символізує шеренги війська. Значно розвинули цю гру народи Середньої Азії та Ірану, а у VIII–IX ст. її запозичили араби. На Русь шахи потрапили, швидше за все, волзьким шляхом – “з болгар”. За археологічними даними, на Русі вони відомі з XI століття. У письмових хроніках згадуються з 1262 року [Археологія... Беларусі, 1993, с. 652].

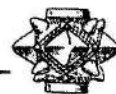
Важливим є питання про те, як же називали ці ігри на Русі. Давньоруські тексти XII–XV ст. називають “шахы”, “шахматы”, “лѣки”. Що за гра “лѣки”, поки що ми не знаємо. На наш погляд, вона була пов’язана з якимось рахунком, оскільки в польській мові слово *lik* означає “число, кількість”, а *liczyć* – “рахувати”; по-білоруськи слово рахунок звучить як “лік, лічення”; слід звернути увагу і на українське слово “лічити” – синонім до “рахувати”. Можна припустити, що ця назва має відношення до гри в кубики (кості).

Під час розкопок східнослов’янських міст виявлено понад 250 шахових гральних схематичних фігурок (лише в Новгороді більше 150), вирізаних з рогу, дерева або каменю. Схематизм фігурок пояснюється впливом ісламу, який забороняв зображати живих істот.

Дослідженнями 1964 р. нижнього замку у Вітебську виявлено кістяну шашку X століття [Штыхов, 1965], у 1983–1984 рр. – кістяну шашку XII століття (рис. 3) [Бубенко, 1984]. Коли у 1900 р. проводилися земляні роботи в Києві, в районі Золотих воріт, було відкрите похо-

РОЗДІЛ II

Розвиток декоративно-прикладного мистецтва Волині

вання воїна з конем, де знайдено чотири скляні шашки: 2 з чорного скла, одна (оббита) такого ж кольору, але з краплиною яскраво-жовтої барви, інша – прозора, відтінку морської води з пурпурно-червоною спіральною смугою.

У 1925–1926 рр., досліджуючи курганный могильник в Шестовиці біля Чернігова, П. Смоличев знайшов вісім скляних шашок і шахів: шість шашок (дві звичайні чорні і чотири світлого голубувато-зеленого кольору) і два королі, тобто антропоморфні фігурки (один з них – із світло-синього скла з темно-синіми смугами, а другий – із світло-зеленого скла без смуг). У 1946 році в одному з курганів цього ж Шестовицького могильника Я. Станкевич помітила набір із 26 скляних шашок та шахів (рис. 6:1). Серед них було два “королі” (один король вилитий зі скла кольору морської води і обмотаний жгутиком зі скла пурпурно-червоного кольору, другий – не зберігся) і 24 круглі шашки двох кольорів – кольору морської води і темно-жовті. Тоді ж Я. Станкевич виявила ще одну велику шашку з добре виробленої й обпаленої глини [Корзухина, 1963, с. 85].

Чудовий мистецький мініатюрний виріб – тура (давньоруське “ладья”) з Гродно (рис. 9:2) зроблена зі світло-жовтого каменю з зеленими відтінками у вигляді справжнього човна на підставці з круглими отворами для весел в бортах і 4 фігурками воїнів (два біля бортів і по одному на носі та біля корми). Борти човна прикрашені трьома щитами “руських форм” [Археологія... Беларусі, 1993, с. 652]. Виріб датується XII–XIII століттям.

На території давньої Русі не знайдено жодної дошки для цих ігор, проте такі знахідки відомі в Ірландії, Швеції (рис. 7).

Цікавим є той факт, що церква засуджувала, навіть забороняла грати в шашки, шахи, “ліки”, особливо представникам духовенства: “лѣки и шахматы имети да ся останеши, ни конѣнаго уристанія не зри” (кінець XIII ст.); “тавиєм и шахы въ многих вас обретаемы суть, а книгъ ни въ кого же” (XIV–XV століття) [Линдер, 1975, с. 100].

Археологами встановлено, що під час розкопок на території давньоруських міст шахи трапляються в шарах XI–XII століть. В цей час у східних слов’ян були в ужитку не лише абстрактні, але і зображувальні (реалістичні) фігури, які мали місцеві назви. З цього Ісаак Линдер ро-

бить висновок, що ця гра поширилася тут у попередній період, тобто в IX–X століттях [Линдер, 1975, с. 55].

Постає наступне питання: звідки ці ігри потрапили на Русь? Як відомо, культурні і торгівельні зв'язки Русі у кінці першого тисячоліття з країнами Сходу були досить розвинутими. В їх "орбіту" входили арабські країни: Середня Азія, Закавказзя, Хозарський каганат, Волзька Болгарія, Іран. Найбільш імовірно, шахи потрапили на Русь з Ірану та Середньої Азії. Цей шлях міг пролягати через Урал, Середнє Поволжя, через Хозарський каганат. Сюди, в столицю Ітиль на Волзі, припливали купці із Середньої Азії, котрі разом з товарами та релігійними ідеями несли й ірано-мусульманську культуру [Артамонов, 1962, с. 38].

Про те, що в хозар побутувала ця гра, свідчать, зокрема, матеріали з розкопок городища Саркел (поблизу м. Біла Вежа на лівобережжі Дону), які проводилися М. Артамоновим у 1949–1951 роках. Тоді в шарі X ст. знайдено 18 фігурок шахів розмірами від 2 до 3,5 см, деякі з них орнаментовані. Подібні фігурки виявлені, за словами автора, під час розкопок в містах Галицько-Волинського князівства [Линдер, 1975, с. 64–66].

Знахідок шахових фігур під час розкопок спостерігається все більше. Вони виявлені в таких містах, як Київ, Вишгород, Брест, Волковиськ, Полоцьк, Гродно, Слонім, Туров, Луцьк, Острог та ін., і датуються переважно XI–XIII століттями. Ймовірно, цією грою на Русі захоплювалися віддавна і скрізь.

Відомо, що перед нашествям монголів на Русі нараховувалося до 400 міст і містечок. Понад 100 з них досліджувалися археологами. Показово, що шахи XII–XIII ст. виявлено більше, ніж у 20 містах.

З території м. Києва походить 9 фігурок шахів (станом на 1975 р.), котрі знайдені на Старокиївській горі, Киселівці (фігурка коня з розкопок 1932 р.), та в місцях, де розміщувалися майстерні з виготовлення кістяних виробів. Зберігаються вони у фондах Національного історичного музею. Фігурки виточені з кістки на токарному станку, всі вони належать до абстрактного типу. У розташованому неподалік від Києва місті княгині Ольги – Вишгороді (у "Повісті врем'яних літ" згадується під 946 р.) працювали майстри по дереву, косторізи, ковалі, ювеліри.

У напівземлянковому житлі XII ст. (розкопки В. Гончарова 1936 р.) знайдено абстрактну шахову фігурку тури (давньоруське "ладья"). [Шовкопляс, 1973, с. 120, рис. 5:3; Довженко, 1950, с. 87, табл. VII, рис. 4]. Це дає підстави припустити, що грали в шахи не лише елітні верстви суспільства, але й ремісники, купці.

Подібна за стилем виконання абстрактна фігурка коня виявлена в м. Турові, що знаходилося на шляху з Києва до берегів Балтики. Місто було значним центром ремісничого виробництва. Високим мистецтвом відзначалися кістяні гребені, ручки ножів, шахи та інше. Згадана фігурка виявлена в шарі XIII ст. під час розкопок 1961 р., проведених М. Полубояриною [Линдер, 1975, с. 70–71].

З Бреста (давнє Берестье – згадується в літописі за 1019 р.) походить шахова фігурка короля, виявлена у 1973 році в шарі, що перекривав найбільш глибокий із відкритих шести ярусів вуличної мостової. Ця унікальна знахідка – справжній шедевр зображувального мистецтва. Під час розкопок городища тут знайдено і дерев'яну шахову фігуру тури ("ладья") східного типу.

Шахові фігури знайдено і в інших давньоруських містах сучасної Білорусі. П'ять фігур-пішаків походить з Друцька, тура та пішак з Вовковиська, тура абстрактного типу з Вітебська, ферзь з Лукомля (рис. 1:3), тура і пішак з Конися, слон із Полоцька. Шахового коня виявлено на місці князівської садиби у Новогрудку, кістяну шахову фігурку – у Ніколо-Лінивці (верхів'я Оки) [Линдер, 1975, с. 72–74], а також у Слонімі, Мстиславлі, Рогачові.

Фігурка ферзя, знайдена у Києві, датується приблизно XI ст. і являє собою циліндричний кістяний виріб з верхнім півсферичним зрізом. З боків поверхня оздоблена "очковим" орнаментом – кружечком з крапкою всередині, а в нижній частині – двома паралельними лініями. Її висота – 3,8 см. Така форма типова для арабських шахів VIII–IX століть. Таким же орнаментом прикрашені й фігурки з Сандомира (Польща).

Тура (давньоруське "ладья") – типова кістяна фігура східного типу, прямокутна в основі, з двома виступами у верхній частині. Посередині

має характерний виріз. Довжина шахового човна, знайденого в Конисі, становить 4,5 см, ширина – 2 см, висота – 3,8 см.

Фігурки коня представлені трьома знахідками – з Києва (XI–XII ст.), Новогрудка (перша половина XII ст.) і Турова (XIII століття). Вони зроблені з кістки і мають форму циліндрів з верхнім виступом. На виробі з Турова циліндр переходить в імітацію кінської гриви.

Пішаки мали вигляд усіченого конуса із півсферичним верхом. Висота одного виробу – 2,6 см, іншого – 1,8 см. Пішаки з Друцька виготовлені з кістки. І. Ліндер пише, що перші фігури шахів, відомі на Русі, імітували східні. Крім того, були нефарбованими, а фігури суперників відрізнялися лише розмірами. Іншою розрізнявальною особливістю міг бути орнамент та його розміщення [Ліндер, 1975, с. 77–80]. Такий висновок автор зробив, ознайомившись зі знахідками майже повного комплексу (без двох пішаків) Польської Академії наук, виявлених 1962 р. у звичайній півземлянковій споруді в Сандомирі. Це фігури жовтуватого кольору, виготовлені з рогу оленя, вони мають висоту 2,5 см, пішаки – 1,2 см. Головні фігури супротивників відрізняються орнаментом, а пішаки – розмірами. За словами керівника експедиції проф. Є. Гонсовської, “знайомство з грою могло прийти до нас ... із сусідньої Русі” [Gaśowska, 1964, s. 167]. Це припущення узгоджується із загальновизнаним фактом активних русько-польських торгових, політичних, культурних зв’язків в XI–XII століттях [Burzyński, 1962, s. 923–925].

Знахідки простих дерев’яних виробів шахових фігур із Бреста, Мінська, Мстиславля, Новгорода є підтвердженням того, що гра в шахи на Русі мала народний характер. Вони належать до XII ст. і відображають “народну модифікацію абстрактних шахів східного типу” [Ліндер, 1975, с. 80–82].

Окремою галуззю на Русі було косторізне ремесло. Про це свідчать спеціалізовані майстерні, виявлені в багатьох містах. Майстри-косторізи використовували різні види матеріалу: трубчасті кістки тварин, ікла моржа, роги оленя тощо. Виготовляючи шахові фігури, вони працювали ножом, пилкою, різцем.

Праця майстрів значно полегшилася з появою токарного станка. Всім фігурам надавалася округла основа, на якій виточувалася основна частина зображення. У культурних шарах XI–XIII ст. трапляються переважно абстрактні фігури шахів, вирізані з цілого фрагмента кістки. На токарному станку виготовлені тури (“ладь”), знайдені в Києві, Вишгороді, Вітебську. Висота виробу з Києва – 3 см, діаметр основи – 2 см, із Вишгорода – 2,5 x 2 см. Фігурки відзначаються бездоганно витриманими пропорціями, виточена основа орнаментована лінійними декором. Це зразки тонкої косторізної майстерності.

Фігурка слона відома з Острога Рівненської області (знахідка О. Бондарчука, О. Позіховського). Подібні вироби виявлено в Ніколо-Лінивці, Полоцьку [Ліндер, 1975, с. 85–86]. Ймовірно, вони належать до XII–XIII століть.

Поряд із простими виробами в стилі східної символіки, вирізьблених вручну або на токарному станку, для еліти суспільства виготовлялися фігурки “з обличчями” – справжні шедеври прикладного давньоруського ремесла. За визначенням Б. Рибаківа, це мистецтво “боярсько-князівських кіл” [Рибаків, 1977, с. 26–27]. Саме до таких виробів належить згадувана вище фігура короля, виявлена в Бресті. Її висота 4,6 см, ширина в основі – 2,5 см. За описом археолога П. Лисенка, котрий її знайшов, виріб – “вирізнана з кістки поясна фігура шахового короля зі щитом в лівій руці і жезлом (булавою? скіпетром?) у правій” [Ліндер, 1975, с. 91].

Оригінальну шахову фігуру ферзя знайдено під час розкопок Лукомля. Реалістично передано зображення чоловіка, котрий сидить в позі лотоса зі схрещеними руками, на правій руці видно браслет. Висота статуетки 4,7 см, овальна основа, характерна для шахів, має розміри – 2,5 x 2,2 см. Вона вирізьблена зі світлої кістки, датується XII століттям [Ліндер, 1975, с. 92–93].

Фігурки тури XII ст. виявлені в Гродно і Вовковиську. Перша – кам’яна, на ніжці з прямокутною підставкою, розмірами 5,5 x 1,5 см, на бортах – округлі отвори для весел. Подібного типу човни (“насади”) відомі з середини XII ст. Вони згадуються в Лаврентіївському літописі під 1151 роком в оповіді про міжусобицю київського князя Ізяслава із

володимиро-суздальським князем Юрієм: "Бе бо исхитрил Изяслав лодье дивно: Беша бо в них гребьцы гребут невидимо, токмо весла видети, ... бяхут бо борци стояще горе во бронях и стреляюще, а кормника два беста, один на корме, а другой на носе". Дуже подібна до кам'яної, але кістяна тура виявлена в шарах XI–XII ст. під час розкопок Вовковиська. На думку В. Маркевича, обидві могли бути виготовлені одним майстром.

Кістяна фігурка коня XIII ст. виявлена в Новгороді. Вона закріплена на продовгуватій підставці, розмірами 4,5х 2,3 см. Його висота 3,4 см. Кінь зображений під сідлом, але без вершника. За майстерністю виконання – це справжній витвір прикладного мистецтва.

Добре збережена фігурка пішака (висотою 2,5 см) виявлена під час розкопок Вовковиська, неподалік від місця знахідки тури ("ладь"). Пішака показано в образі барабанника з грубуватими рисами обличчя, у характерному одязі – підперезана сорочка, на голові шапочка (рис. 1:2). Це піший воїн княжої дружини. І. Ліндер справедливо зауважує, що знахідки фігурок шахів багато розповідають сучасному історику-дослідникові про культуру і побут Давньої Русі. Передані на реалістичних фігурах зброя, одяг, судна та інші деталі дають можливість відтворити історичні реалії того часу [Ліндер, 1975, с. 96–97].

Звертає на себе увагу той факт, що в писемних джерелах майже ніде не згадується про гру в шахи, а гра в кості взагалі засуджується. Виявляється, що ці ігри були заборонені Вселенським собором, який відбувся у Вальсамоне (XII століття). Цієї заборони суворо дотримувалися у Візантії. Вона поширювалася і на Русь, де ігнорувалася, незважаючи на колосальний вплив візантійської культури. Відомо, що після прийняття християнства на Русі з'явилося безліч творів візантійської літератури. Сюди ж прибували візантійські церковники, ремісники, архітектори, співаки, художники. Така експансія сприяла розвитку освіти, культури, християнської свідомості, проте не варто перебільшувати значення цих впливів. Змінити схильний до язичницьких веселощів, азартності, романтизму менталітет слов'ян не вдалося. Протягом всіх наступних століть обидві культури – привнесена і споконвічна – співіснують. Шахи, шашки, гра в кості, всупереч заборонам, залишалися улюбленими розвагами різних верств населення Русі.

РОЗДІЛ II

Розвиток декоративно-прикладного мистецтва Волині

Отже, гра в шахи, зображення фігур і значною мірою термінологія – все це перейнялося зі сходу. Шахи були широковідомі в різних частинах Русі, а виготовляли їх переважно місцеві умільці, котрі виробили власний, дещо своєрідний стиль. Найбільше цих знахідок походить з Києва, Новгорода, Чернігова, Берестя, Турова та ін., у т. ч. з Волині (Луцьк, Пересопниця).

Дослідники шахів давньої Русі відзначають побутування і символічних (абстрактних), і реалістичних фігур. Шахи XI–XIII ст. реалістичного типу є чудовими зразками каменерізного, косторізного мистецтва. Проте легкість виготовлення, простота виробів обумовили переважання шахів абстрактного типу.

Давньоруські різьблені кістяні речі здобули широке міжнародне визнання. Особливо славилися скриньки, образки, руків'я ножів, дзеркал, ложки, шахові та шашкові фігурки.

Вироби художнього ремесла давньої Русі відзначалися високим рівнем технічного й естетичного виконання. Продукція майстрів Києва, Галича, Чернігова, Новгорода, Луцька та інших давньоруських міст відома з археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

1

3

2

Рис. 1. 1 – Шахова фігурка короля з Берестя (XIII ст.), 2 – шахова фігурка “барабаничника” з Вовковиська (XII ст.), 3 – ферзь з давньоруського городища Лукомль

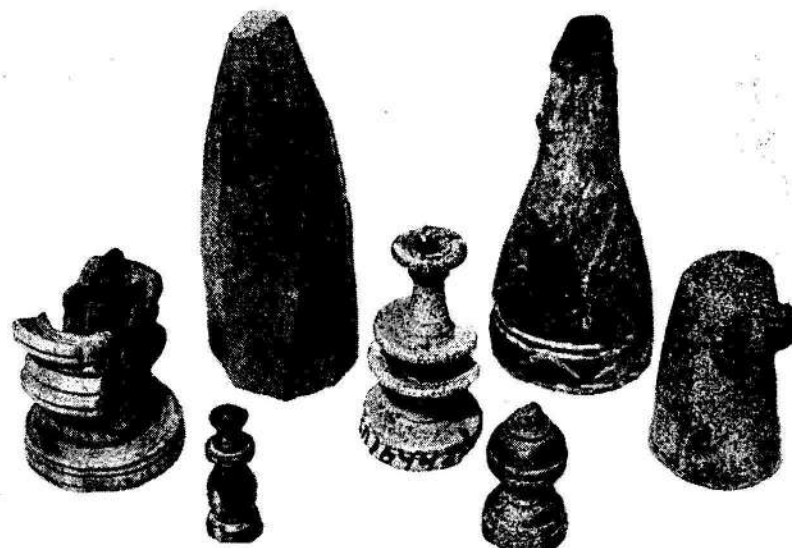

Рис. 2. Кістяні шахи з Вітебська (XIII–XIV ст.)

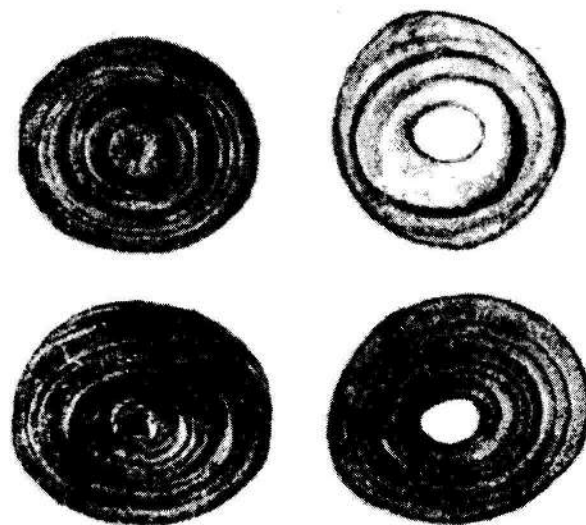

Рис. 3. Шашки з нижнього замку Вітебська (XIII–XVII ст.)

Рис. 4. Гральні предмети: 1-4 – Луцьк, 5 – Пересопниця

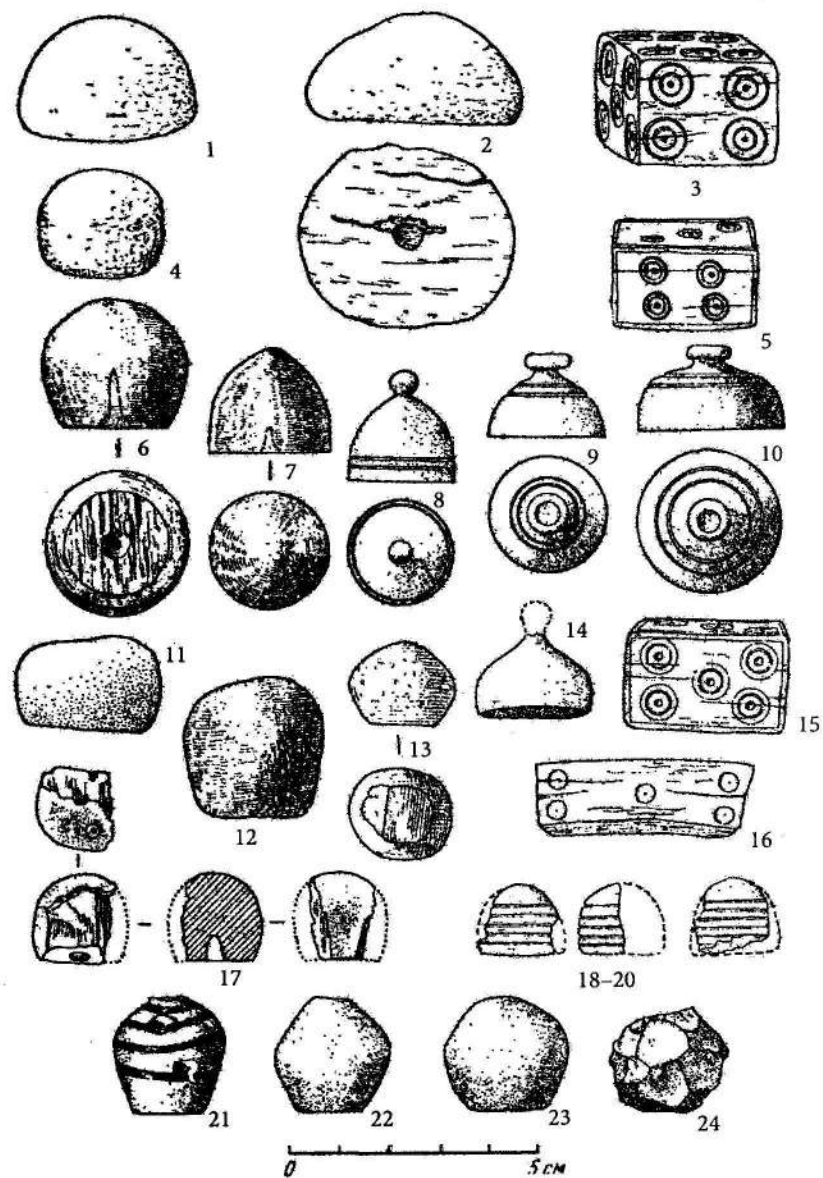
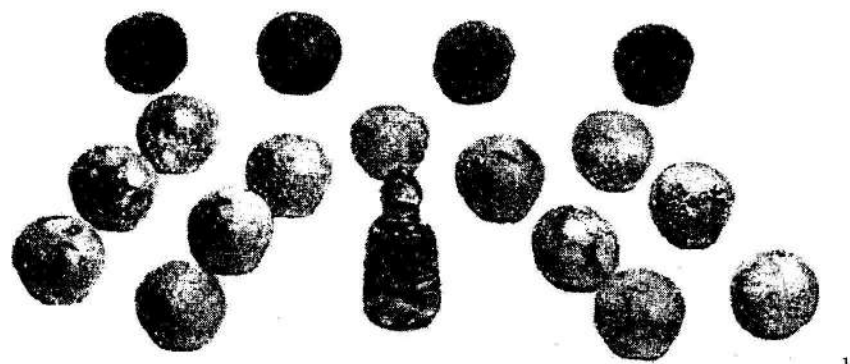
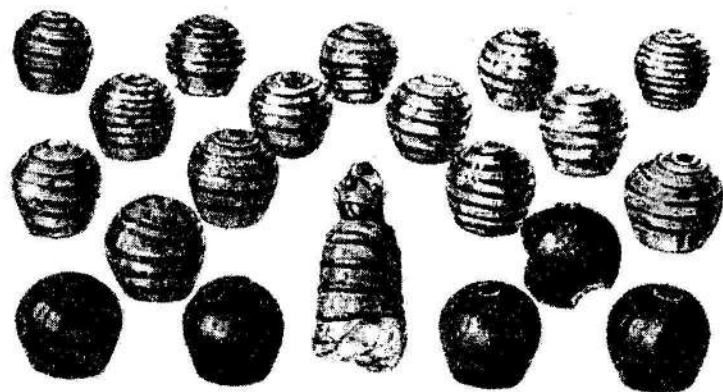

Рис. 5. Шашки та кості VII ст. (1, 2) і X ст. (3-24)

1

2

Рис. 6. Скляні шашки X ст.: 1 – Шестовиця, 2 – Швеція, Бірка

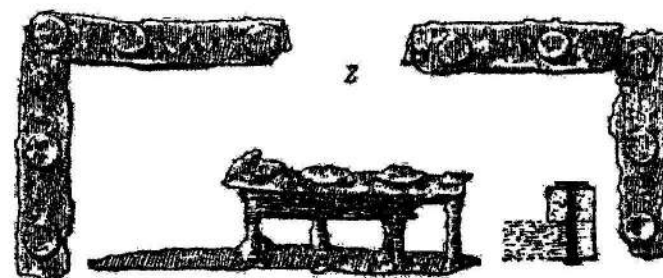
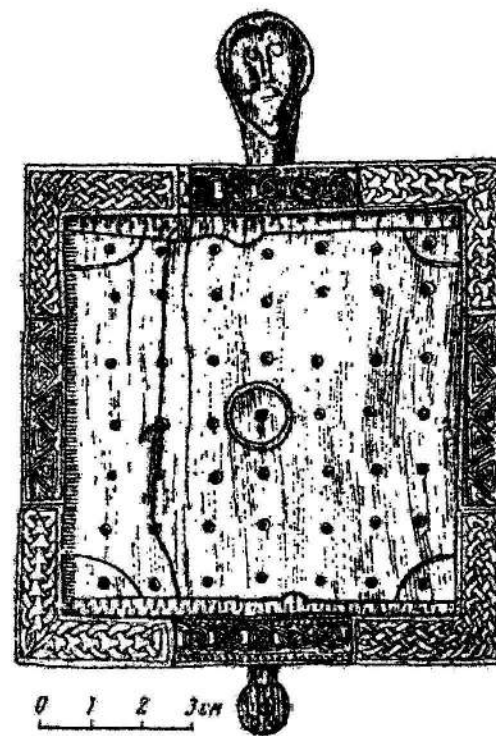

Рис. 7. Гральні дошки X ст.: 1 – Ірландія, Балліандеррі, 2 – Швеція, Бірка

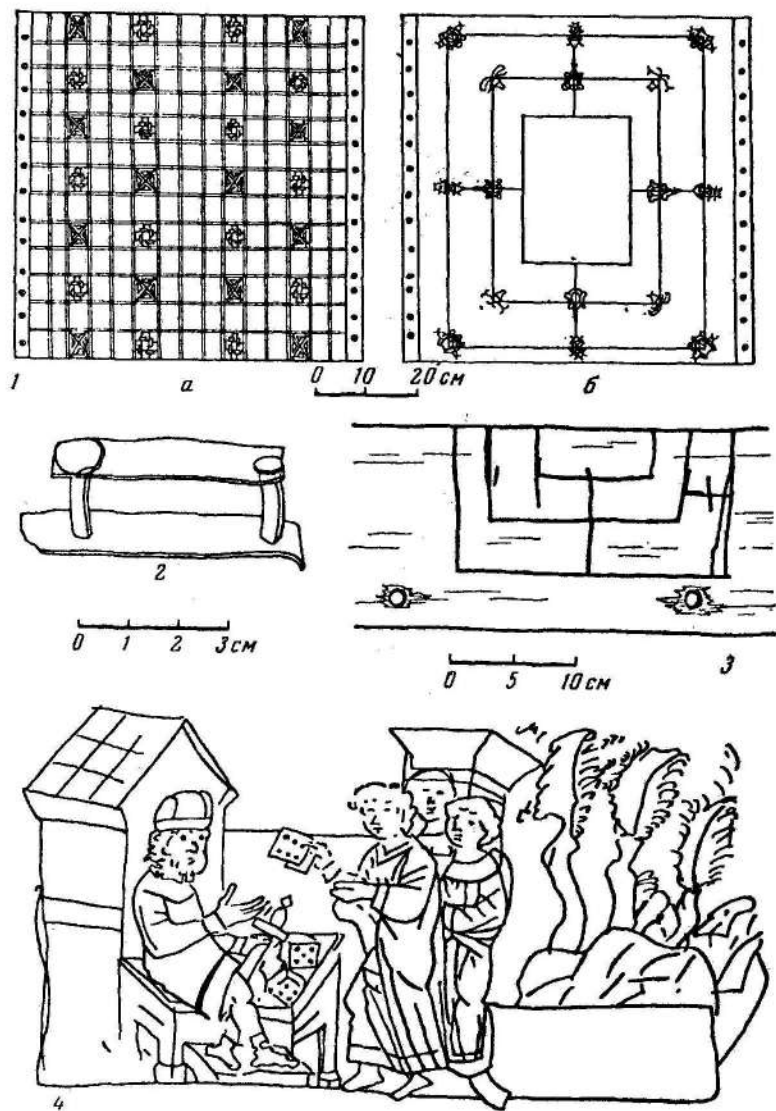

Рис. 8. 1 – гральна дошка X ст. з Норвегії, 2 – залізна оковка гральної дошки X ст., Гнєздово, 3 – корабельна дошка з частиною “вітрила” (Ладого), X ст., 4 – мініатюра Кенігсберзького літопису, кидання жеребу

Рис. 9. Шахові фігурки: 1 – тура (“ладья”) з Вовковиська (XI–XII ст.), 2 – кам’яна фігурка – “ладья” з Гродно (XII–XIII ст.)

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
2. Бубенко Т., Колединський Л. Шахматы и шашки в средневековом Витебске // Шахматы, шашки БССР. – 1984. – Окт., дек.
3. Воронин Н. Древнее Гродно. – М., 1954. – С. 75–76.
4. Гуревич Ф. Д. Находки в Копыси // Шахматы в СССР. – 1971. – № 7.
5. Давня історія України: В трьох томах / За ред. П. П. Толочка., Д. Н. Козака та ін. – К., 1995. – Кн. 2.
6. Довженко В. Огляд археологічного вивчення Вишгорода за 1934–1937 роки // Археологія. – К., 1950. – Т. III.
7. Колчин Б.А. Новгородские древности: Резное дерево. – М., 1971.
8. Корзухина Т. Ф. История игр на Руси // Сов. археология. – 1963. – № 4.
9. Кучинко М. М. Волинська земля X – сер. XIV ст. – Луцьк, 2002. – 301 с.
10. Кучинко М. М. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
11. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вид-во Волин. ун-ту "Вежа", 1996. – 208 с.
12. Линдер И. Приближение к истине // Шахматное обозрение. – 1990. – № 22.
13. Линдер И. Царь из Лукомля // Шахматы в СССР. – 1968. – № 10.
14. Линдер И. М. Шахматы на Руси. 2-е изд. – М., 1975.
15. Лысенко П. Ф. Археологическое изучение древнего Берестя // Древнерусское государство и славяне. – Минск: Наука и техника, 1983. – С. 71–73.
16. Овсянников О. Монгазейские шахматы // Шахматы в СССР. – 1970. – № 7.
17. Прищепя Б., Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. – Рівне: Держ. ред-вида. підпр., 1996. – 248 с.
18. Рибакон Б. Русское прикладное искусство X–XIII веков. – Л., 1977.
19. Шовкопляс Г. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві // Середні віки на Україні. Вип. 2. – К., 1973.
20. Штыхов Т. В. Археологические раскопки в Витебске // Материалы XI конф. молодых ученых: Вопр. истории. – Минск, 1965.
21. Штыхов Т. В. Археологические раскопки в Орше и Логойске // Докл. к XI конф. молодых ученых Белорусской ССР. – Минск, 1967.
22. Burzyński R. Sensacja archeologiczna: szachy Piastowskie. – Kraków: "Przerój", 1962. – S. 923–925.
23. Gąssowska E. Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza // Archeologia Polski. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – Т. IX, zesz. I.
24. Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // MW. – 1969. – Т. 6. – S. 7–237.

Розділ III

ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ВОЛИНИ

§ 1. Найдавніші матеріали і знаряддя письма

На підставі різножанрових писемних джерел XI – початку XIV ст. (літописів, літературних творів, князівських грамот і заповітів, листів та ін.) можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності серед населення Волині того часу. Важливий додатковий матеріал для цього дають археологічні розкопки, під час яких виявляються численні вироби з написами. Це шиферні прясла, керамічний посуд, голосники, ливарні формочки, плінфа, графіті (церкви Іоанна Богослова в Луцьку) та ін. Написи на цих речах вже за своїм змістом можуть бути багатим історичним матеріалом. Вони засвідчують належність того чи іншого предмета певному власникові, дарування, пожертви на монастирі та містять цінні відомості про майстрів, що їх виготовляли. Такі написи є підтвердженням того, що писемність була поширена серед різних верств міського населення.

Берестяні грамоти. Важливими пам'ятками писемності є виявлені у ряді давньоруських міст берестяні грамоти. Перша така грамота була знайдена в 1951 р. під час розкопок у Новгороді. На сьогодні загальна кількість цих знахідок сягає там цифри 710. Згодом подібні листи були знайдені під час розкопок в інших містах колишньої Північної Русі: Смоленську, Пскові, Вітебську, Старій Русі, Твері, а в 1988 р. і в Москві. Хронологічний діапазон цих грамот доволі великий – від кінця XI до XV ст. включно [Свешніков, 1990, с. 127].

На відміну від досить дорогого пергаменту, березова кора була доступна практично всім. Тонко зрізана, виварена у воді, вона набувала еластичності і водостійкості та використовувалася як дешевий матеріал для письма. Тексти грамот дуже різні. Це судові й боргові справи,

переліки феодалних повинностей, заповіти, церковні поминання живих і померлих, листи до родичів і друзів, вправи школярів [Свешніков, 1990, с. 127].

У 1988–1989 рр. подібні знахідки були виявлені І. Свешніковим на території Південної Русі – в давньоруському місті Звенигороді. Це три берестяні грамоти, датовані першою половиною XII ст., які засвідчують листування жителів Південно-Західної Русі (рис. 12:1). Давні звенигородці не лише одержували листи на бересті, але й самі на ній писали і малювали.

Перша грамота збереглася фрагментарно. Вона складається з трьох уривків розмірами 2 x 12,2 x 8,5 та 1,8 x 3,2 см; її початок і закінчення відсутні. Напис на ній зроблений кирилицею чітко, вправною рукою; висота літер – від 0,7 до 1 см. Друга грамота являє собою платівку березової кори, розміром 6,5 x 30 см. Текст із п'яти рядків розміщений на зовнішній поверхні кори; він збережений повністю. Кириличні літери, як і в першому випадку, написані чітко, вправно, висотою від 0,7 до 1 см; над літерами горизонтальні відсічки, характерні для XII століття. Третя грамота є ще необробленим шматком березової кори видовженої форми з нерівними краями, завширшки 1,5–3,8 см та завдовжки 22,7 см. На внутрішньому її боці міститься напис літери “а” та мініатюрний рисунок погруддя людини 1,5 см заввишки [Свешніков, 1990, с. 128–131].

Звенигородські грамоти – це перші та найдавніші пам'ятки на території України, які значно розширюють можливості пізнання історії колишньої Південної Русі, побуту, взаємин, мови її жителів та містять цінні відомості про елементи південного діалекту, з якого формувалася українська мова.

Знахідок берестяних грамот безпосередньо на території Волині поки що не траплялось, але численні фрагменти спеціально заготовленої березової кори, що зібрані неподалік від Стирової вежі (замку Любарта), дають підстави сподіватися на ймовірність виявлення таких грамот у майбутньому [Терський, 2006, с. 54].

Писала-стилоси. Під час археологічних розкопок відкрито не лише грамоти і написи, але й численні знаряддя, за допомогою яких

РОЗДІЛ III

Пам'ятки писемності середньовічної Волині

писалися (процарапувалися) згадувані вище пам'ятки давньоруського письма.

Більше, ніж у 30 давньоруських містах і міських поселеннях було знайдено понад 100 подібних залізних, бронзових і кістяних інструментів для писання на бересті та на спеціальних навощених дощечках. У Новгороді під час розкопок знайдено 12 таких дощечок (рис. 6; 7; 13:1) [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 638]. Інструменти для писання по навощених дощечках мають вигляд загостреного стержня з лопаточкою на протилежному кінці (рис. 1)

В античний період у Греції та Римі подібні знаряддя письма були широко розповсюдженими і називались стилосами (stilos – грец. і stilus – лат.). На Русі їхніми відповідниками були писала (одн. – писало).

У X ст. писала в основному виготовлялися з кістки, а з XI ст. їх починають виготовляти із заліза чи бронзи [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 501]. Гострим кінцем стержня писали по навощеній дощечці, а лопаточкою розгладжували шар воску чи стирали написане. Судячи з характеру написів, стилоси-писала широко використовувались і для писання на бересті, камені та штукатурці. Це був своєрідний давньоруський олівець, котрий необхідно було час від часу заточувати [Медведев, 1960, с. 72].

Подібні стилоси, окрім давньої Русі, де вони стали широко розповсюдженими вже в XI ст., відомі з території Польщі (виявлені в Познані і Гнезно) [Медведев, 1960, с. 72].

Писці та грамотні міщани носили писала у вузьких шкіряних чохлах, що підвішувалися до пояса. Залізні писала покривали (лудили) цинком або міддю. Лопатки мали форму кубка (ранні), п'ятикутника чи овала зі зрізаним верхом, перевернутого трикутника (пізніші). Майже завжди писала оздоблювали орнаментом. Біля основи лопаточки стержень мав кулясте потовщення (“яблуко”) або ряд валиків. Іноді лопатка мала декор у вигляді зубців з боків, а деякі інкрустувались узорами зі срібла чи прикрашались фігурним різьбленням, прорізами і т. ін. Верхню частину писал із кістки часом оздоблювали зображенням тварини або фантастичної істоти (рис. 13:2, 3) [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 501].

У 1960 році радянський вчений А. Медведев у статті “Давньоруські писала X–XI ст.” класифікував їх за формою лопатки, виділивши 15

основних типів. Автор зазначив, що форма лопатки писал була сталою і характерною для певного історичного періоду і має датуючі ознаки. За основу класифікації дослідник взяв колекцію писал із Новгорода, оскільки новгородська стратиграфія дозволяє датувати шари з точністю до чверті століття. А. Медведев відмітив, що час побутування стилосів із інших центрів давньої Русі, де їх дата добре визначається, повністю збігається з періодом їх застосування в Новгороді [Медведев, 1960, с. 73].

Чимало знахідок писал-стилосів траплялося також і на території Волині. Зокрема, вони виявлені під час розкопок у Луцьку, Белзі, Бересті, Грудку-Надбужному, Дорогобужі, Пересопниці та ін. [Кучинко, 2002, с. 141]. Слід відмітити, що волинські знахідки вписуються в загальнооруську типологічну схему і датуються XI–XIII століттями.

У Пересопниці знайдено три залізних стилоси (рис. 10:2–4). Два з них походять з наземної будівлі середини – другої пол. XIII ст., дослідженої у 1975 році. В обох писал лопатки дзвоноподібної форми, загострені, стрижні округлі, трохи деформовані. Менше писало довжиною 11,7 см, ширина лопатки – 1,5 см, мало перевитий стержень (рис. 10:4); більше писало довжиною корпусу 14,3 см, ширина лопатки – 2 см, при основі лопатка має кулясте потовщення – т. зв. яблуко (рис. 10:3). Близькі за формою залізні та бронзові писала відомі з розкопок княжих міст на території Білорусі: Мінська, Друцька, Браслава, Новогрудка, Вовковиська [Терський, 2003, с. 63].

Третє писало виявлене у 1994 р. під час дослідження великої наземної житлової будівлі дружинного кварталу. Його довжина 10 см, квадратний в перетині (0,55 x 0,55 см) стержень при основі лопатки орнаментований трьома врізними паралельними лініями. Січкоподібна лопатка, шириною 2,4 см, має увігнуті краї, які з тильного боку завершуються місяцеподібними виступами, а корпус по паралельній лезу осі має симетричний жолоб-виїмку з обох сторін (рис. 10:2). Бронзове писало цього типу відоме на Західному Поділлі [Терський, 2003, с. 63].

У Белзі виявлені писала, виготовлені із кістки і металу. Серед металевих виробів особливий інтерес являє бронзове писало XII–XIII ст. із зооморфним зображенням на лопаточці. Як зазначив львівський археолог В. Петегірич, воно було відлите в тій же формі, що й писала із го-

родища Городниці у Подністров'ї і давнього Новогрудка [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття..., 1990, с. 129].

У Луцьку, в ур. Пристань, знайдено залізне писало. Його довжина становить 11,5 см, ширина лопатки – 1 см. Виготовлене воно у вигляді круглого стержня, розклепаного на кінці [Терський, 1990, рис. 11].

Особливий інтерес викликає бронзове писало з хрестоподібним прорізом на фігурній лопаточці (рис. 8:1), знайдене також в Луцьку [Кучинко, 2002, с. 141]. Ця знахідка належить до типу № 5 за класифікацією Медведева. На момент розроблення цієї класифікації було відомо всього чотири подібні писала двох варіантів. Усі вони відлиті з бронзи. До першого варіанту автор відніс два писала: з Новгорода (межа XI і XII ст.) і з Вишгорода Рязанського (рис. 5:1). Другий варіант був представлений також двома екземплярами: із Витичева і Звенигорода Львівської області (рис. 5:7). Їх Медведев датує XII – першою половиною XIII століть [Медведев, 1960, с. 76]. Пізніше перелік писал цього варіанту поповнився ще трьома знахідками із Бреста (рис. 12:2) [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 99], Вовковиська та Львова [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття..., 1990, с. 91]. Писало з Луцька за формою і розміром аналогічне до п'ятих останніх. На цій підставі можна припустити, що усі шість писал були відлиті в одній ливарній формі. Не виключено також, що на Берестейську і Звенигородську землі, а також на територію Верхнього Понімання (Вовковиськ) вони потрапили саме з території Волині, адже ще з давніх часів відоме зображення хреста на волинських земельних гербах [Бондаренко, 1997, с. 130–131, табл. L II, L III]. Цікавими у зв'язку зі знахідкою писала з Вовковиська є повідомлення в Іпатієвському літописі про військовий похід галицько-волинських князів Данила та Василька Романовичів у 1252 р. на землі Верхнього Понімання, про новогрудське князіння (з 1254 р.) князя Романа (сина Данила Галицького) і його одруження з дочкою вовковиського князя Гліба у 1260 р. [Археологія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 118].

Нещодавно перелік волинських знахідок писал-стилосів поповнився ще двома екземплярами, що походять з околиць Луцька (рис. 8:3, 4). Вони виготовлені з бронзи, мають лопатки дзвоноподібної форми. Біля основи лопаток розміщено кілька рядів валиків.

На лопатці одного з писал прослідковується срібне покриття (рис. 8:4). У іншого писала вигнутий стержень, значна його частина обломана (рис. 8:3). Дані знахідки можна віднести до типу № 7 за класифікацією Медведева. Це найбільш поширений тип давньоруського писала XII – першої половини XIII століть [Медведев, 1960, с. 76].

Описані вище стилоси на Русі називалися писалами, що етимологічно точно відповідає знаряддю письма. Найдавніші згадки цих знарядь належать до середини XI століття. Про писало, як інструмент запису, маємо відомості з рукопису Упира Лихого 1047 року. В іншому рукописі XI ст. йдеться про писало в поєднанні з дошкою, що цілком відповідає їх реальному взаємозв'язку [Медведев, 1960, с. 79].

Згадки про писала маємо і з більш пізніх писемних джерел, зокрема з “Житія Єфросина Псковського”, початкова редакція якого відноситься до самого кінця XVI ст. і була складена в одному із Новгородських монастирів. В цьому “житії” відображені всі обставини, пов'язані з процесом писання. Писець був ченцем і працював у своїй келії при світлі лампади чи світильника. Писало бралось в праву руку, а хартія (матеріал для писання) – в ліву. “Сице же и въспріахъ писало в десницю мою и хартию в шуйцу мою и множицею покушахся поставити в ряду слово...” (Писця хилило до сну і він не міг поставити в ряді слово”) [Медведев, 1960, с. 80].

Автор статті “Давньоруські писала X–XV ст.” А. Медведев відмітив, що всі згадки про знаряддя письма, котрі дійшли до нас під цією назвою (“писало”) пов'язані з Новгородом. Не виключено, що писало – це місцева назва знаряддя писання на навощених дощечках і на бересті. В Новгороді це знаряддя, як показали археологічні розкопки, було досить поширеним уже з початку XI століття. Питання про те, яку ж назву мали ці знаряддя на Волині, поки що залишається відкритим для дослідників.

Дошки для письма. В статті А. Маневського “К вопросу о древнерусском добуковенном письме”, на основі порівняльного мовознавства показано, що дієслово “писати” у багатьох індоєвропейських мовах спочатку мало значення: процарапувати, шкребти, прокреслювати, витискати, вирізати, висікати або, інакше кажучи, наносити знаки шля-

хом заглиблення на твердому або пластичному матеріалі (глині, воску). І лише згодом це дієслово набуло сучасного значення [Маневский, 1957, с. 42–43].

Найдоступнішим матеріалом для письма в давній Русі було, звичайно, дерево. Дошки і береста, придатні для цієї мети, могли виготовлятися в будь-якій кількості і будь-якому кутку величезної руської землі. Пергамент був доволі дорогим і тому малодоступним матеріалом для письма не лише в X ст., але і в усі наступні століття. Папір став поширюватися на Русі лише з XIV ст., але також був недоступним для широкого використання. Навіть в середині XVI ст. літописці часто скаржаться на дорожнечу паперу [Медведев, 1960, с. 81].

Про писання на дошках на Русі неодноразово згадується в літописах та інших документах. Іноді ці згадки опосередковані, алегоричні, але, без сумніву, є такими, що відображають реальні факти. Частіше за все, ці свідчення прямі і точно відповідають історичній дійсності. В XI ст. інколи писали і на свинцевих пластинках [Медведев, 1960, с. 81].

Більшість дослідників схильні ототожнювати “дошки” наших літописів із аналогічними за змістом берестяними грамотами. Підстави для цього є, але впевненості в повній відповідності “дошок” і грамот поки що немає.

Під час археологічних досліджень в ряді давньоруських міст виявлено чимало різноманітних написів на дерев'яних дошках, бирках, бочках, берестяних поплавках та інших предметах. Особливо багато написів на дошках виявлено в 50-х роках XX ст. в Новгороді, під час проведення розкопок експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом А. Арциховського. Усі написи або вирізані ножом, або ж процарапані (прокреслені) металевим вістря на зразок шила [Медведев, 1960, с. 82].

Цери. Крім згадуваних вище зразків письма на дошках і побутових предметах на Русі, очевидно, широко застосовувалися для писання спеціальні навощені дощечки – цери, подібні до тих, що були у використанні в античному світі – в Греції та Римі.

Цера (від лат. сега – віск) являє собою блок з двох чи більше дощечок (розмірами 8 x 14 x 0,8 – 1 см), сполучених між собою шкіряними

ремінцями. На Русі такі дощечки відомі з XI ст. з розкопок Новгорода, де всього, як ми вже згадували, їх знайдено 12 екземплярів. Вони вироблялися з ялини та сосни. Із внутрішнього боку робили поглиблення на 2–5 мм, яке заповнювали воском. По воску писали спеціальним приладдям – писалом. Зовні дощечки були гладкі або ж декоровані різьбленим орнаментом. На деяких вирізана азбука. Частина цери знайдена при розкопках Берестя в культурному шарі XIII століття. Ця дощечка з поглибленням посередині і отворами під шкіряні ремінці (рис. 12:2). В даний час експонується у павільйоні археологічного комплексу “Бяресе” [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 638].

Усі давньоруські дощечки для писання по воску цілком аналогічні за формою і розмірами до дощечок того ж призначення, що широко застосовувались в античному світі. Особливо були розповсюджені у давньому Римі двохстворчасті і трьохскладні дощечки (триптихи). Вони виготовлялись із ялини, клена, самшиту, смоківниці та інших порід дерева [Медведев, 1960, с. 86]. На території Русі трьохскладні дощечки поки що не виявлені.

Жорж Лайфе, основний дослідник античних стилосів і диптихів, пише, що давньоримські навощені дощечки використовувались не лише як прилади для навчання грамоти, але іноді і для складання громадянських документів (угоди, договори і т. ін.) [Медведев, 1960, с. 86].

На Русі дощечки призначалися, очевидно, виключно або майже виключно для навчання грамоти. Юридичні документи писались на більш надійному, більш міцному матеріалі – бересті або пергаменті.

Писання на навощених дощечках на Русі засвідчено не лише археологічно, але і в давньоруських письмових джерелах [Медведев, 1960, с. 86].

Розглянуті нами пам'ятки писемності відображають високий рівень розвитку культури давньої Волині і являють собою цінний матеріал для вивчення давньоруської історії. Аналіз цих джерел показує, що духовна культура Волинської землі розвивалась у тісному зв'язку з іншими руськими землями, а також зазнала певного впливу європейських традицій.

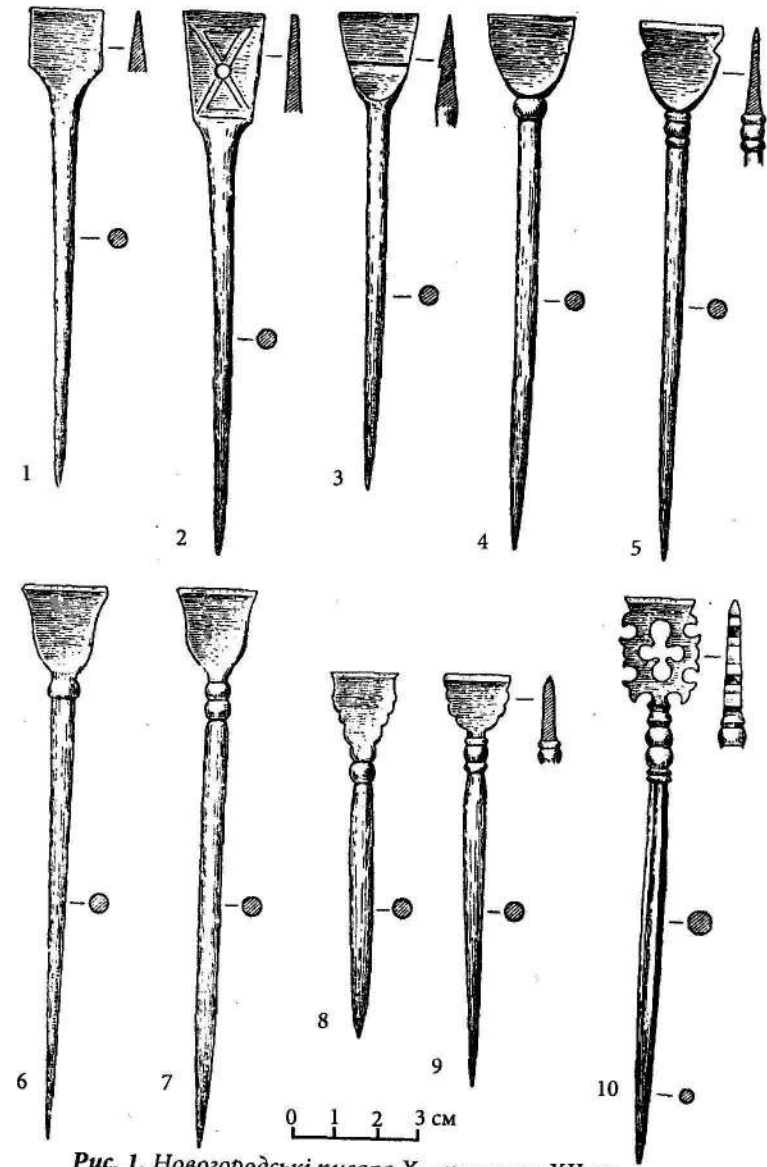

Рис. 1. Новгородські писала X – початку XII ст.
(за А. Медведевим)

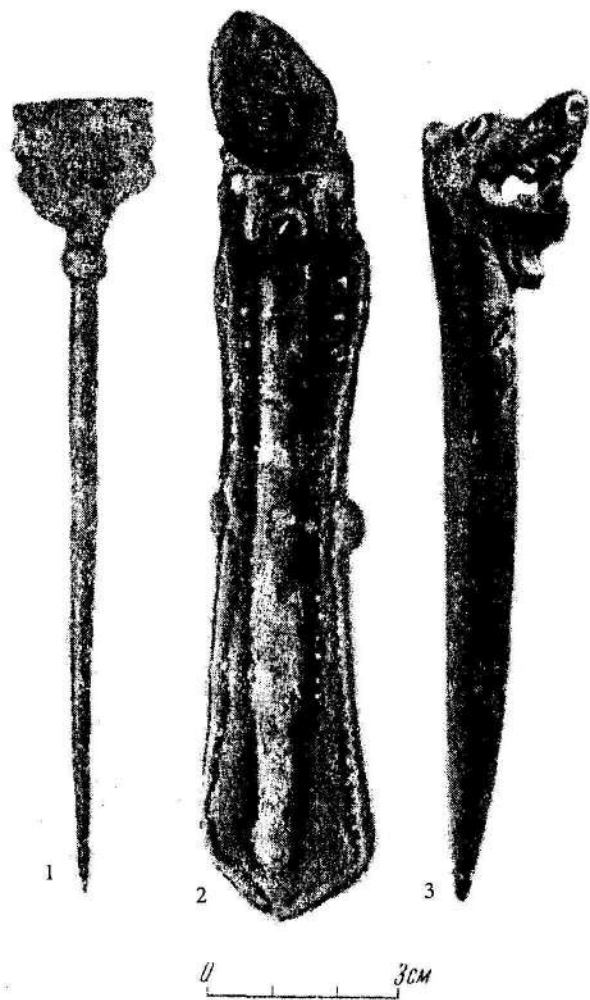

Рис. 2. Новгородські писала XII-XIII ст. (за А. Медведєвим):
1 – залізне; 2 – залізне з сріблястим покриттям (у шкіряному чохлі);
3 – кістяне з різьбленою головою дракона

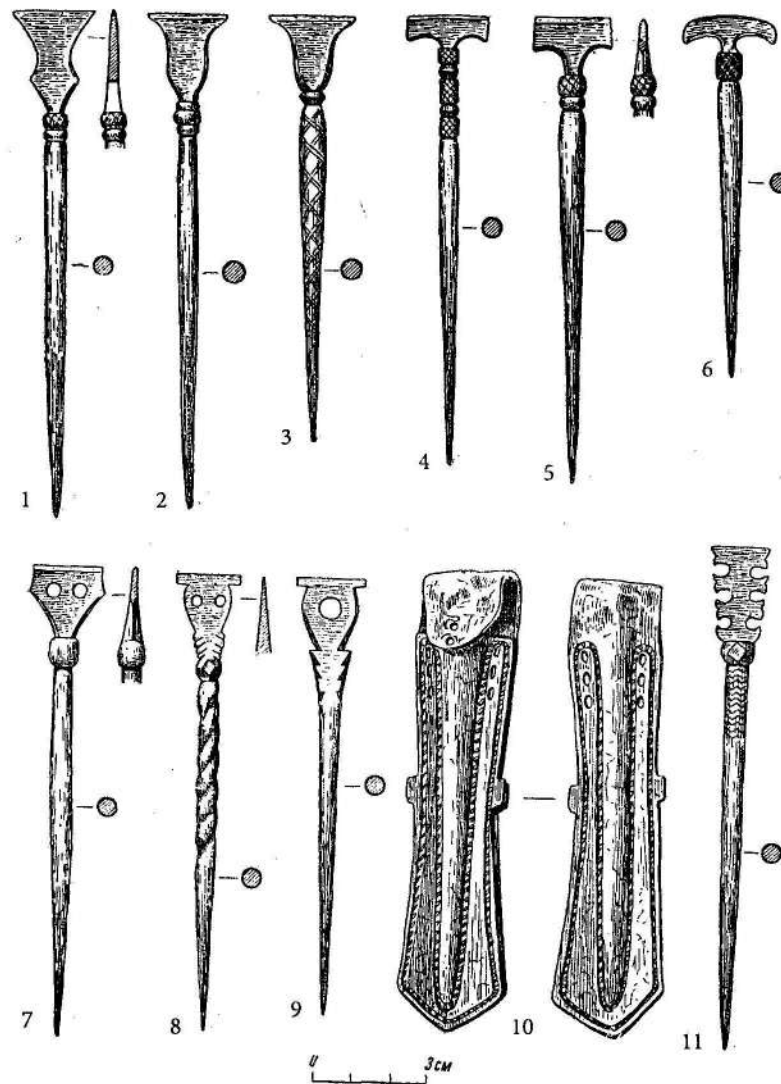

Рис. 3. Новгородські писала XII-XIII ст.
(за А. Медведєвим)

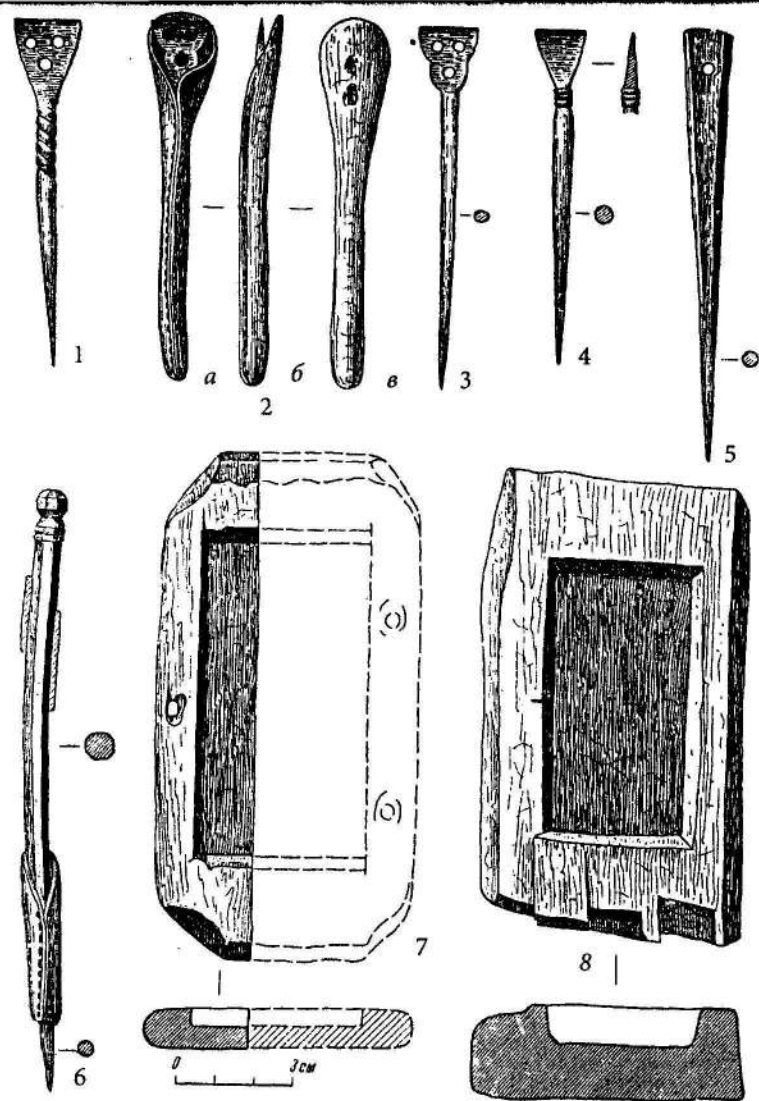

Рис. 4. Новгородські писала XIII–XIV ст. і дощечки для писання по воску (за А. Медведєвим)

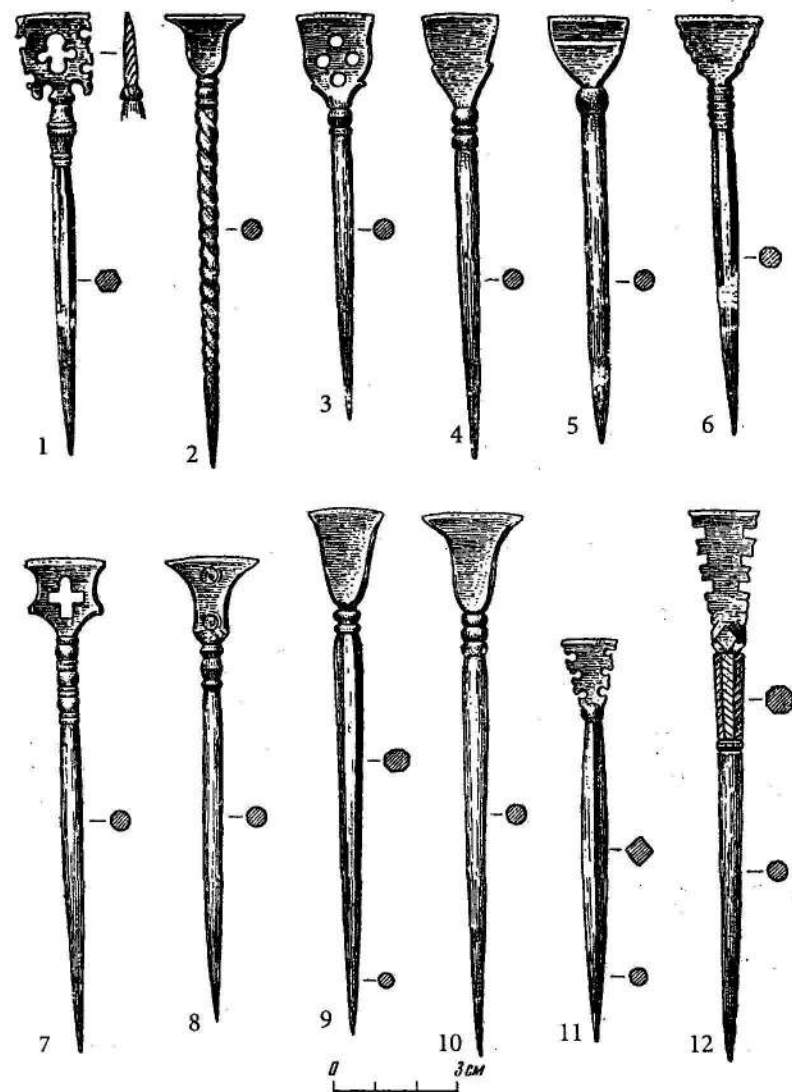

Рис. 5. Давньоруські писала XI–XII ст. (за А. Медведєвим)

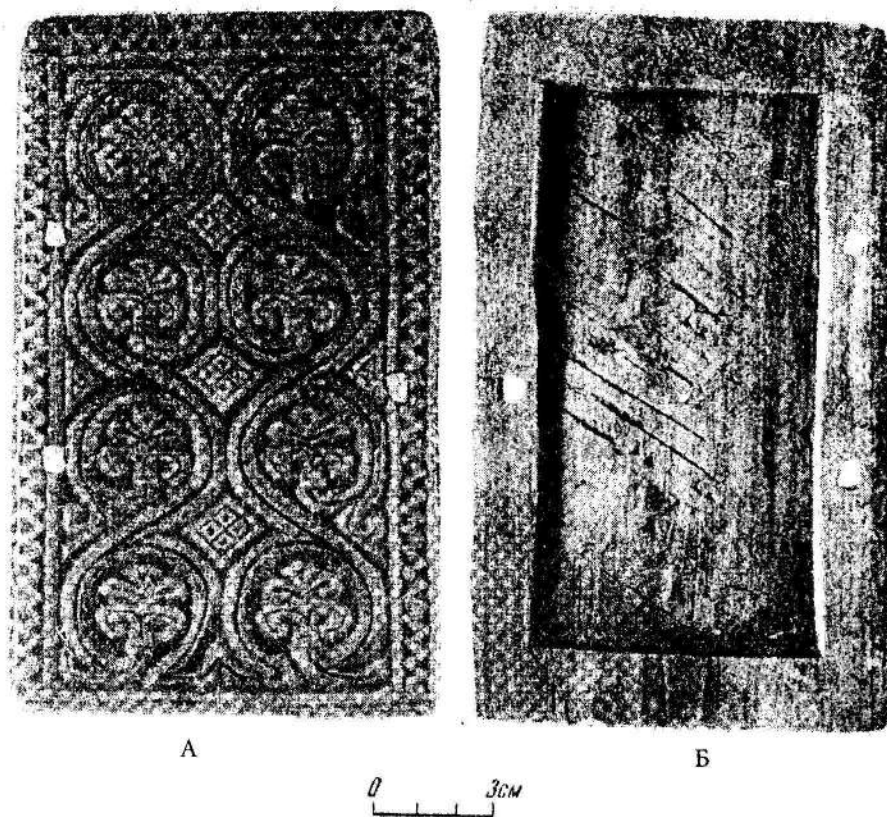

Рис. 6. Дощечка для писання по воску.
Новгород, друга половина XI ст.

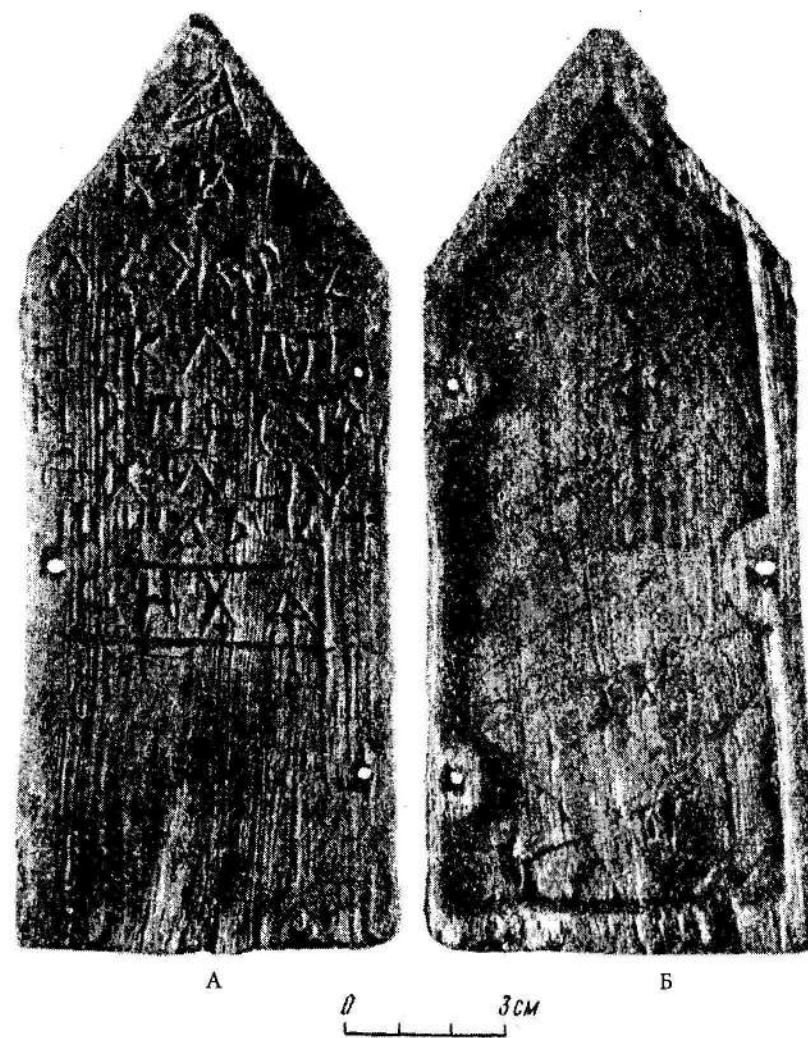

Рис. 7. Новгородська дощечка для писання по воску
з вирізаною азбукою. Рубіж XIII–XIV ст.

Рис. 8. Знахідки бронзових (1, 3–9) і кістяного (2) писал на території Західної України та Білорусі: 1 – Луцьк (за М. Кучинком); 2 – Острог (за О. Позіховським, О. Бондарчуком); 3, 4 – Луцький район (за Г. Охріменком, В. Савицьким); 5–7 – Браслав і Друцьк (за Л. Колядинським); 8, 9 – Чернівці (фонди Чернівецького краєзнавчого музею)

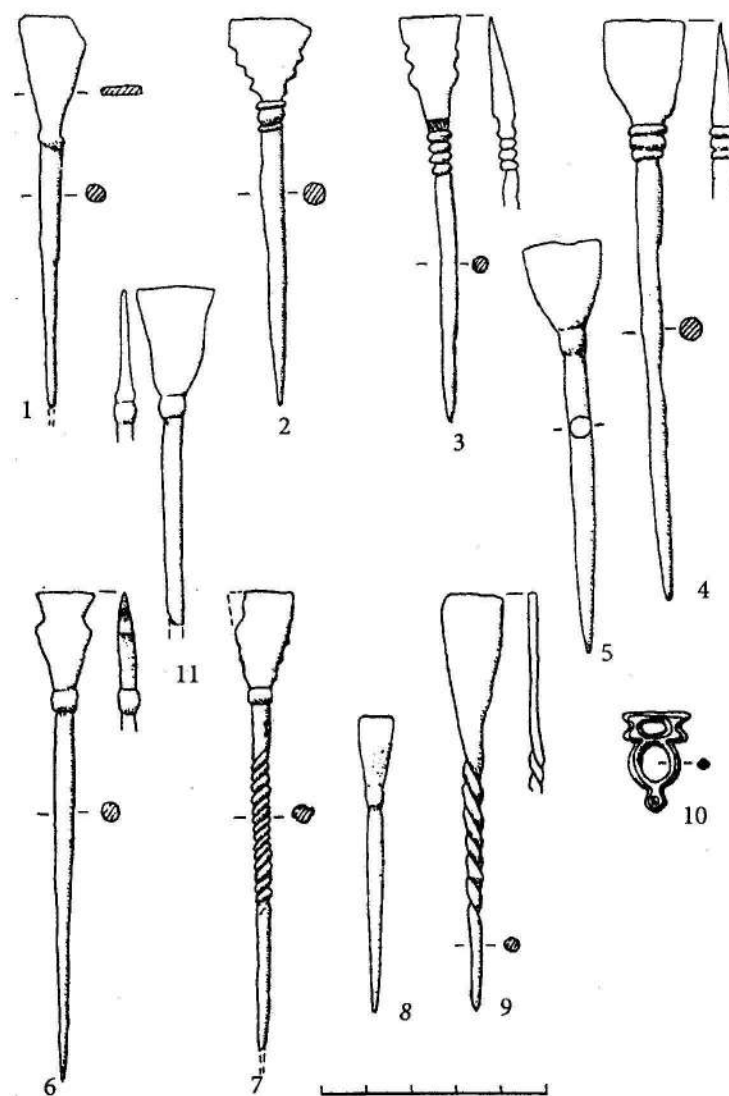

Рис. 9. Залісні писала (1–9, 11) і бронзова застібка від книги (10) (за Б. Прищепю, Ю. Нікольченком)

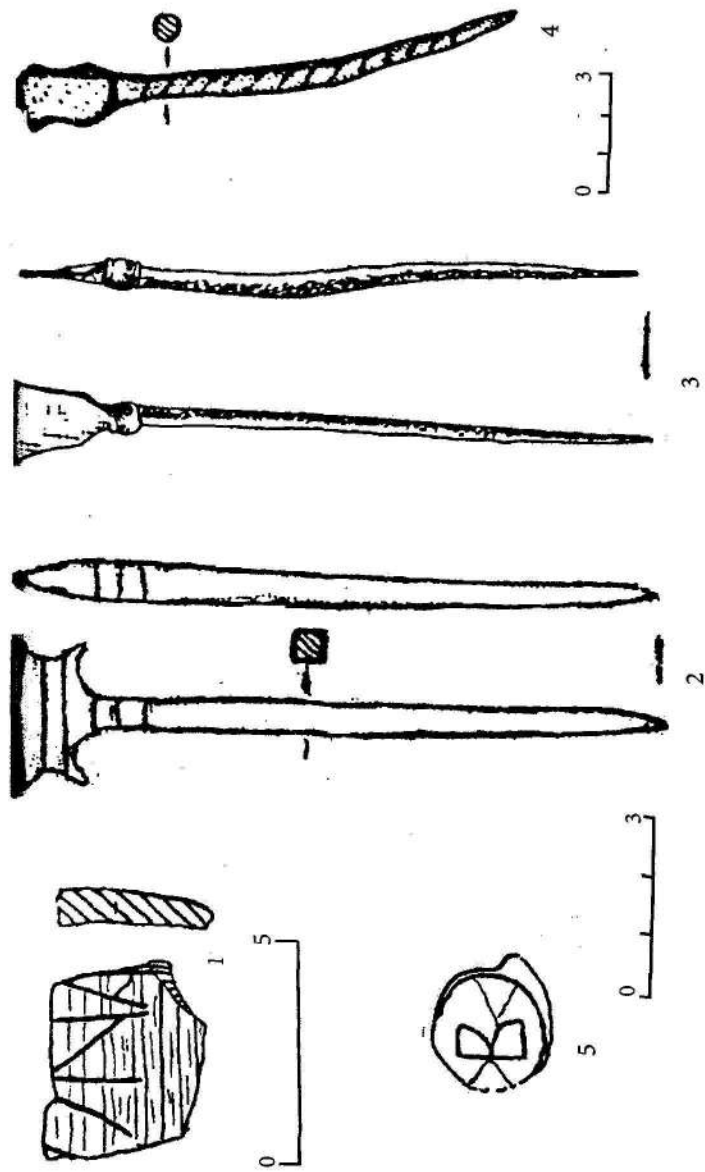

Рис. 10. Знахідки з Персопниці: 1 – стінка амфори; 2–4 – залізні писала;
5 – свинцева пломба (за С. Терським)

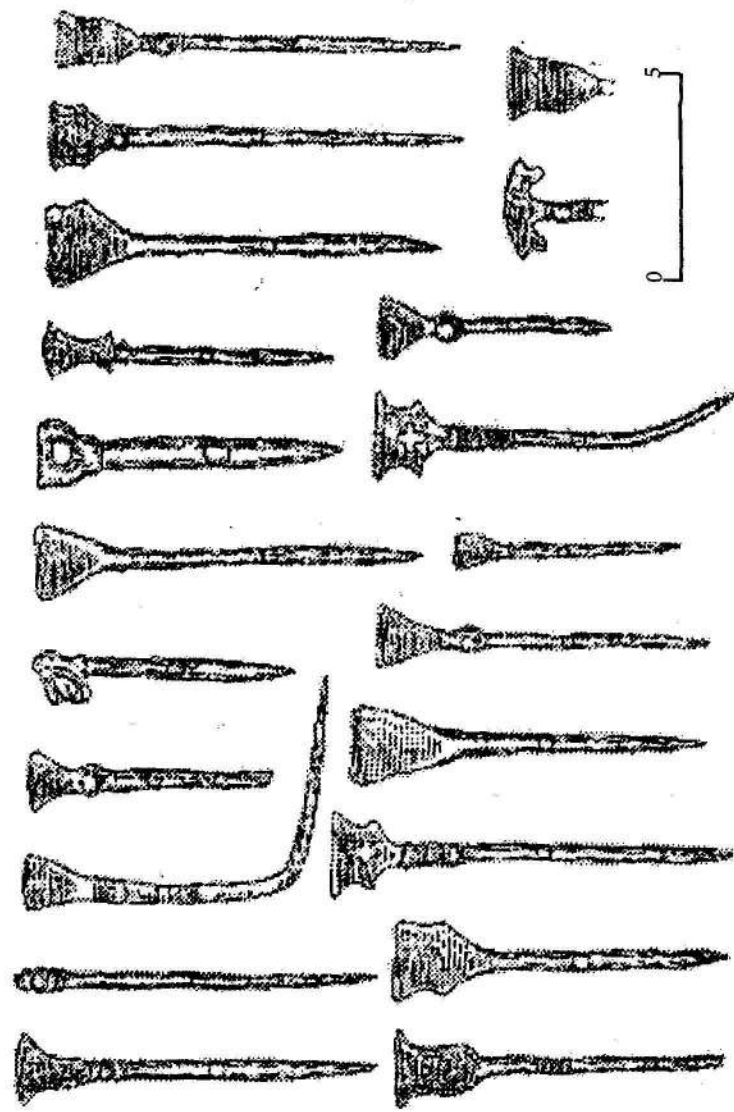

Рис. 11. Писала XI–XII ст. з Галицької землі
(за І. Кретькевичем)

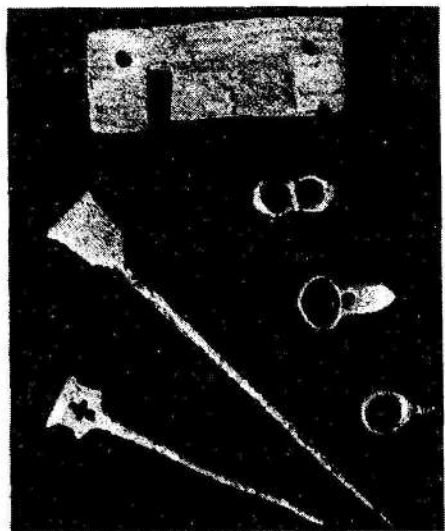
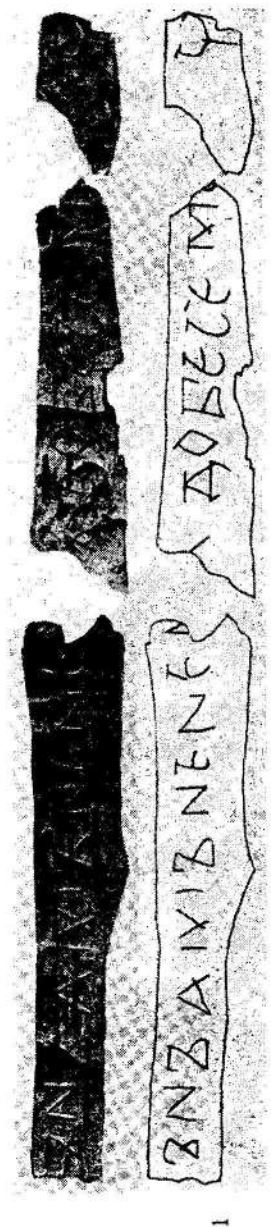

Рис. 12. 1 – берестяні грамоти XII ст. із Звенигорода;
2 – прилади для письма і книжні пряжки з розкопок Берестя

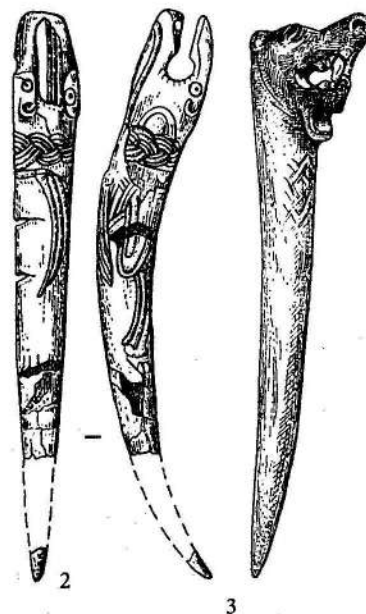
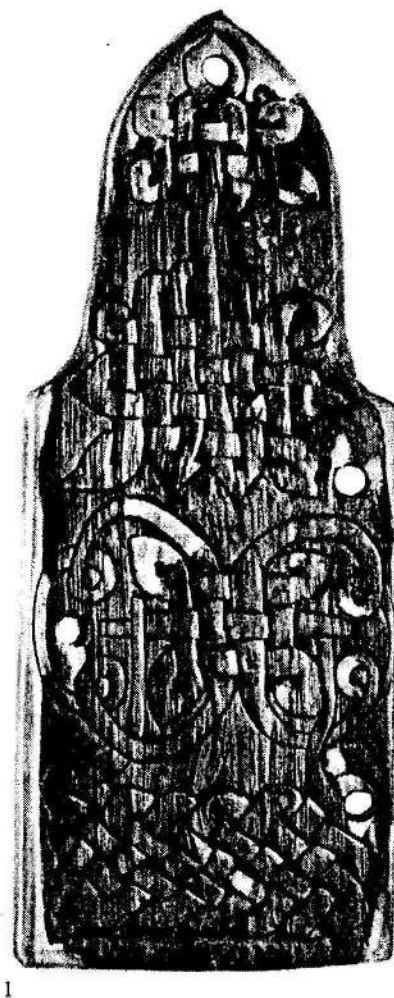
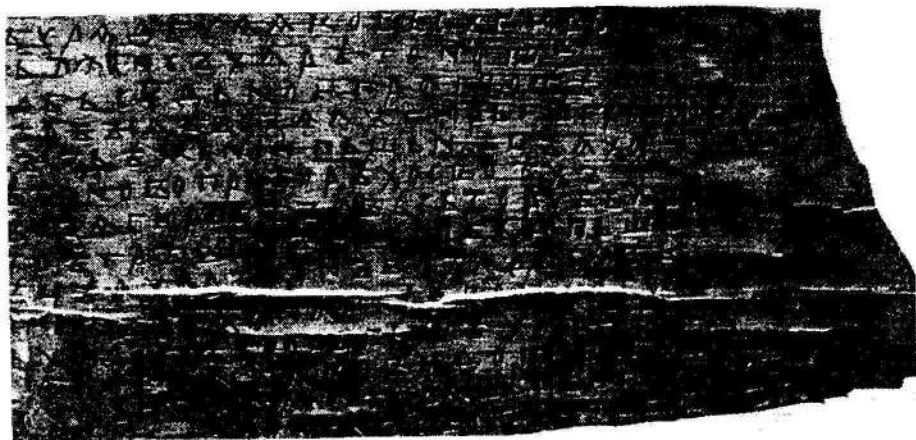

Рис. 13. 1 – Дощечка для писання по воску (цера).
Новгород. Середина XIII ст.; 2, 3 – Писала-стилоси із зображенням
фантастичних звірів. X-XI ст. (за В. Войтовичем)

1

2

Рис. 14. 1 – Берестяна книжка, Новгород, XIII ст.;
2 – Берестяна грамота, Новгород, XIV ст.

РОЗДІЛ III

Пам'ятки писемності середньовічної Волині

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993.
2. Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990.
3. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
4. Давня історія України. / Під ред. П. П. Толочка та ін. Т. III. – К., 2000.
5. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999.
6. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
7. Лысенко П. Ф. Археологическое изучение древнего Берестя // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 71–73.
8. Маневский А. Д. К вопросу о древнерусском добуквенном письме. // Вестник истории мировой культуры. – 1957. – № 6. – С. 37–54.
9. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. // Советская археология. – 1960. – № 2. – 63–88.
10. Прищепя Б. А. Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі – Рівне, 1996.
11. Свешніков І. К. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 127–131.
12. Терський С. В. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях. – Луцьк; Львів, 1990 // НАН ІА України. – № 23573.
13. Терський С. В. Лучеськ X – V ст. – Львів, 2006.
14. Терський С. В. Пересопниця. – Рівне, 2003.
15. Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996.

§ 2. Епіграфічні та літописні пам'ятки XI–XIII ст.

Разом із християнством на західних землях Київської Русі доби середньовіччя поширювалась і писемність. Так, уже 992 р. в новій столиці Волині – Володимирі при єпископській кафедрі була відкрита школа, в якій готувались майбутні духовні просвітителі. Цікаво, що російський історик XVIII ст. В. Татищев, спираючись на якісь невідомі нам джерела, твердив, нібито у Володимир приїздив літописець Нестор “смотрения ради училищ и наставления учителей” [Татищев, 1963, с. 115]. Сьогодні вже не сперечаються про широке розповсюдження грамотності на Русі. В цьому плані є чимало різноманітних даних і стосовно досліджуваної нами території в XI–XIV століттях.

Про рівень грамотності населення регіону говорять пам'ятки давньої писемності, представлені як археологічними знахідками, так і різножанровими джерелами. Передусім, торкнемося археологічних знахідок. Важливу їх категорію становлять писала-стилоси, знайдені в ряді давньоруських міст, зокрема, в Белзі, Бересті, Грудку Надбужному, Дорогобужі, Пересопниці та в ряді інших пунктів (про них ми розповідали у попередньому параграфі). Надписи окремих літер відомі на денцях керамічних горщиків з Коршівського городища (літери А, В, Д, Ж), Луцька (И, В), Перемиля (К), Городища Другого (Л), Чульчиців (літера П) (рис. 2:1–6). З північноволинського міста Берестя, нині – Брест в Білорусі, походить самшитовий гребінь, на якому вирізані букви кириличного алфавіту (А, Б, В, Г, Д, Е) і так до літери Л. Палеографічне вивчення цього алфавіту дозволяє датувати надпис кінцем XII – початком XIII століть [Лысенко, 1970 с. 73]. Серед інших знахідок варто згадати букви на цеглині з Володимира-Волинського, монетних гривнях з Луцька, Дорогобужа [Кучинко М., Кучинко З., 2007 с. 69]: на камені з Холма. На перший погляд, такі окремі літери практичного значення не мали, але, можливо, це не зовсім так. Деякі дослідники висловлюють припущення, що з черепків з буквами школярі вчилися утворювати склади, і вони виконували роль розрізної азбуки [Бабишин, 1973, с. 25].

На окремих пам'ятках зустрічаються і цілі надписи, що говорять про певний рівень грамотності місцевого населення. Одним з них є

напис “Мстиславля”, зроблений на амфорі-голоснику з Успенського собору середини XII ст. у Володимирі-Волинському. В. М. Петегирич висловив слушне, на наш погляд, припущення, що напис зробив хтось із будівників собору на честь його фундатора – Мстислава Ізяславича [Петегирич, 1982, с. 40–41]. Цікавою є кам'яна плита з написом, що була вмурована при вході у Василівську церкву-ротонду у Володимирі-Волинському. Досі вдалося прочитати лише перший рядок: “Помози Боже...” (рис. 1) [Бондаренко, 1997, с. 170]. Іншим свідченням писемності є знахідка в шарі XII ст. у Дорогичині [Musianowicz, 1969, с. 236] кістяного рук'я бойового ножа з кириличним написом такого змісту: “Ежиков нож, а иже иоу украдет, проклят Б/ог/ом” (рис. 2:7). Ніж, очевидно, належав якомусь городянинові, можливо, воїну, а це вказує на поширення грамотності серед простого люду.

Чималу групу становлять написи на хрестиках та іконках. Вони посередньо свідчать про писемність людей, що їх виготовили або принаймні тих, для кого вони призначались. З цього погляду цікавим є напис на бронзовому хрестикі з Дорогобужа [Прищепа, Никольченко, 1996, с. 97]. Текст поширеного типу: “Пресвятая Богородица помогай” був зворотній, бо майстер, що відливав хрестик, вирізав букви прямо на ливарній формі, а на готовому виробі вони вийшли негативними. Можливо, ювелір ще не до кінця засвоїв тонкощі ремесла, що не виключає його грамотності. З цього погляду цікавим є енкалпійон місцевого виробництва з Володимира-Волинського з написом на одному боці “Борис”, а на іншому – “Глеб” [Кучинко, 1994, с. 194]. На мідній іконці з Дорогобужа зроблений кириличний напис “Спаси Господи люди Твоя и благослови... победы князем нашим на...” [Synkałowski, 1961, s. 143]. Зустрічаються написи на печатках князів. Так, у Дорогичині, в Підляшші, знайдено печатку з написом “Днеслово”, яка належала Ярославу Ізяславичу, що княжив на Волині в 1155–1180 роках. Інша печатка з подібним написом, що походить з Белза, приписується новгородському князю Мстиславу Володимировичу [Петегирич, 1990, с. 174]. Нарешті, слід згадати п'ять олов'яних печаток з Сонсядки-Сутійська з написом грецькою мовою такого змісту: “Господи допоможи Твоему слугі Давидові, Архонтові Русі” [Wartołowska, 1958, s. 29], які

пов'язуються з особою волинського князя Давида Ігоровича (1078–1112 роки).

Про високий культурний рівень досліджуваного регіону свідчать і різножанрові історичні та літературні пам'ятки кінця XI – середини XIV століть. Серед них чільне місце посідає “Літопис Руський”. До нього включено чимало відомостей про події, безпосередньо пов'язані з історією Волинської землі. Причому деякі з них виглядають як окремі оповідання літературного характеру. В цьому аспекті однією з найцікавіших є драматична розповідь про осліплення теребовельського князя Василька Ростиславича з намови володимир-волинського князя Ігоря Давидовича, включена в текст літопису під 1097 роком. З тексту видно, що автор був свідком цих трагічних подій і описав їх досить талановито. Ймовірно, це був хтось з близького оточення Василька Ростиславича, можливо, двірський священник. Його оповідання можна вважати одним з перших художніх творів, що виникли на території Західної України в XI столітті. На думку Г. Нудьги, цей твір за своїм драматизмом не має рівних не лише у вітчизняній, а й у європейській літературі того часу. До певної міри його можна вважати пам'яткою світової літератури [Нудьга, 1968, с. 62].

Визначними осередками культурно-мистецького життя в кінці XII – середині XIV ст. на досліджуваній території були міста Володимир, Луцьк і Холм. Саме в них у межах цього періоду був укладений Галицько-Волинський літопис, події якого датовано 1201–1292 роками. Можливо, початок і кінець його втрачено, тому, фактично, до нас дійшли записи від середини 1205 до зими 1289/90 років. Дослідники вважають, що над ним послідовно працювало не менше п'яти авторів-редакторів. Більшу половину літопису складено в Холмі, у середовищі Данила Романовича. Це перша частина, що хронологічно сягає по 1260 рік. У ній описано, головним чином, події в Галицькій землі й увагу зосереджено на постаті Данила Галицького, хоча не обійдені увагою Волинь та інші землі. З 1261 року розпочинається друга частина твору – власне “Волинський літопис”, який писали люди переважно з оточення Володимира Васильковича. В цій частині на перший план виходить історична Волинська земля та її князі. Загалом композиція літопису складна, ма-

теріал його різноманітний і строкатий. Сюди ввійшли записи історичного характеру, свідчення літописців, юридичні документи, грамоти та літературні твори. Без сумніву, укладачі літопису були людьми високоосвіченими. З тексту видно, що їм був відомий Гомер, візантійські і західноєвропейські хроніки, творчість першого руського митрополита Іларіона. В літописі використані елементи фольклору – прислів'я та приказки, народні перекази, пісні тощо. За засобом трактовки історичних подій Галицько-Волинський літопис дуже пов'язаний з традиціями Київського літопису. Особливо ж близько, як відзначають дослідники, він стоїть до “Слова про Ігорів похід”. Ця близькість настільки виразна, ще фахівці характеризують “Літописець” Данила Галицького, повість про Романа Мстиславича та “Слово про Ігорів похід” як твори єдиного військового циклу. Можна без перебільшення сказати, що літопис належав до великого циклу героїчних військових повістей, створених місцевою літературною школою. Необхідно підкреслити і той факт, що, як першоджерело, він вражає точністю і надійністю історичних і географічних відомостей. Навіть сьогодні переконуємось у точності назв пунктів, пов'язаних з різними подіями. Не кажучи вже про міста, в літописі фігурують такі назви сучасних волинських сіл, як Березовичі, Бужковичі, Житані, П'ятидні, Сомино та інші. Варто зауважити, що його авторів цікавили, майже виключно, державні та військові справи, в той же час про суто релігійні мовиться мимохідь. І хоча літописці намагались дотримуватись книжного стилю, визначальною для твору є його жива тогочасна народна мова.

І ще одна дуже цікава особливість цього джерела, на яку варто звернути увагу. Цей літопис істотно відрізняється від традиційних літописів як за характером викладу інформації, так і за жанром. Якщо давньоруські літописи, як порічні записи, подібні до західноєвропейських аналогів, то Галицько-Волинський літопис близький за манерою до класичних західноєвропейських хронік, або діянь. Для цього джерела характерною є докладність викладу матеріалу, але надто велика тенденційність вимагає порівняння наведених в ньому фактів з матеріалами, взятими з інших джерел.

Крім літопису, до нас дійшло ряд інших творів. Багато з них припадає на час князювання у Володимирі-Волинському Володимира Васильковича (1270–1289 рр.), якого літописець називає книжником і філософом [Літопис Руський, 1989, с. 442]. Князь власноручно переписував Євангелія і розсилав їх у різні міста: Берестя, Більськ, Каменець, Любомль, Луцьк та інші. До нас дійшли також “Галицьке Євангеліє поповича Євсевія”, написане, як гадають дослідники, в Холмі 1283 року та “Холмське Євангеліє”, що датується XIII–XIV століттями [Нудьга, 1968, с. 63].

Необхідно відзначити різноманітність тематики книг, якими користувались середньовічні жителі досліджуваного регіону. Це була як духовна література (Біблія, Євангеліє, Псалтир, тощо), так і книги для світського читання (Пролог, Соборник, твори морально-дидактичного характеру). Близько 1287 р. було видано “Рукописання” князя Володимира Васильковича, яке стосувалося норм спадкового права у Володимир-Волинському князівстві. Водночас воно дає матеріал для вивчення управління містами і селами. 1289 року була написана “Уставна Грамота” Мстислава Даниловича, яка встановлювала розміри і форми феодальних повинностей населення Берестейщини на користь князя і держави.

Окрім згаданих вище, тут були відомі візантійські твори: “Хроніка” Георгія Амартола та Іоана Махали, військова повість “Александрія” та інші. Це є свідченням досить високого рівня освіти і культури населення цих земель в період середньовіччя та зв'язків з європейськими традиціями. З літературою пов'язане і палітурне мистецтво. В літописі згадуються книжки, оковані сріблом і золотом, обтягнуті золототканою матерією, тисненою шкірою, а застібки від палітурок знайдені в Бересті, Дорогобужі і Холмі. У Володимирі працювали не лише переписувачі, а й майстри художнього оформлення книг. Серед них і книжник Іов [Кучинко, 2006, с. 86].

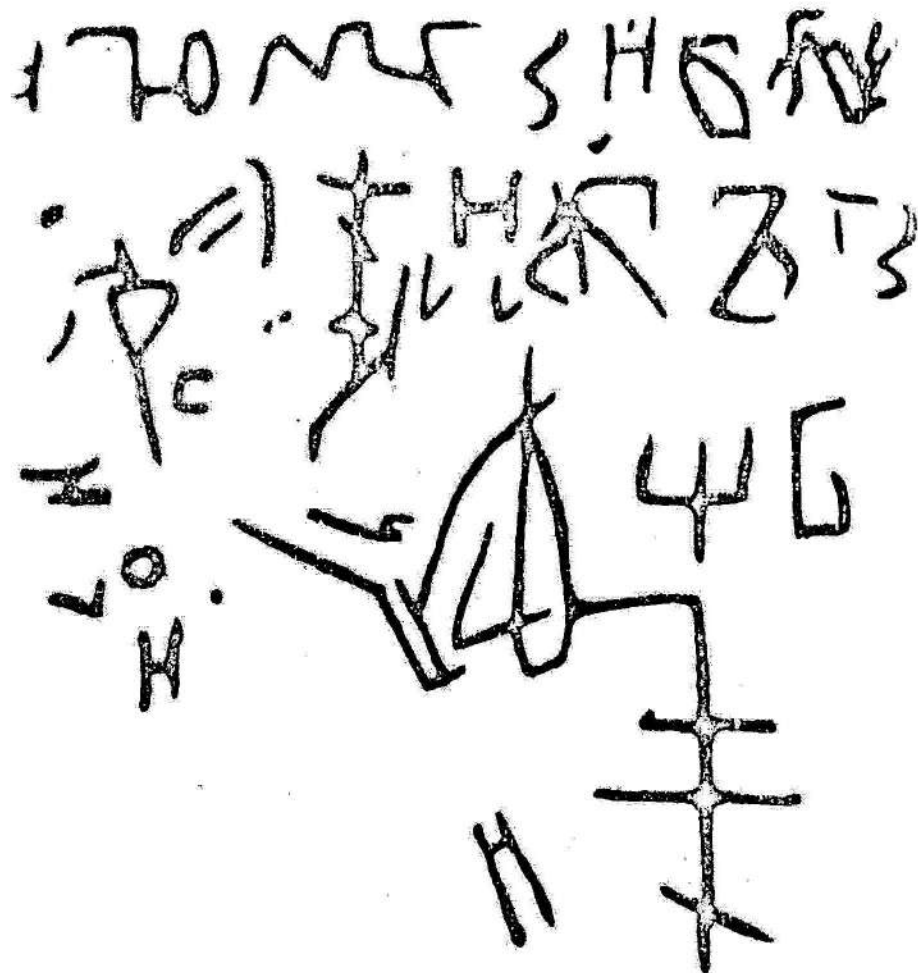

Рис. 1. Графіті на шиферній дошці Василівської церкви XIV ст.
у Володимирі-Волинському. Перший рядок: “Помози Боже”
(за Г. Бондаренком)

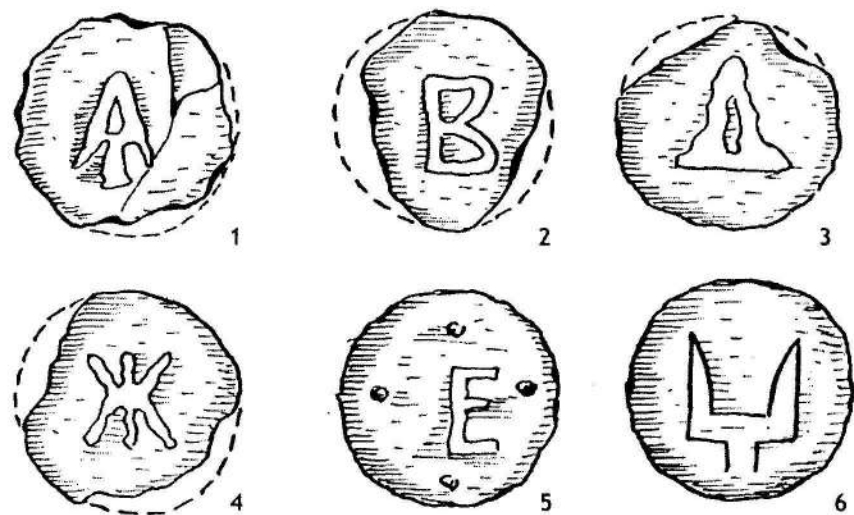

Рис. 2. Зразки давньоруських клейм на деннях горщиків з Коршівського городища (1-4), Хелма (5), Перемиля (6) та кістяне руків'я бойового ножа з кириличним написом з Дорогочина (7)

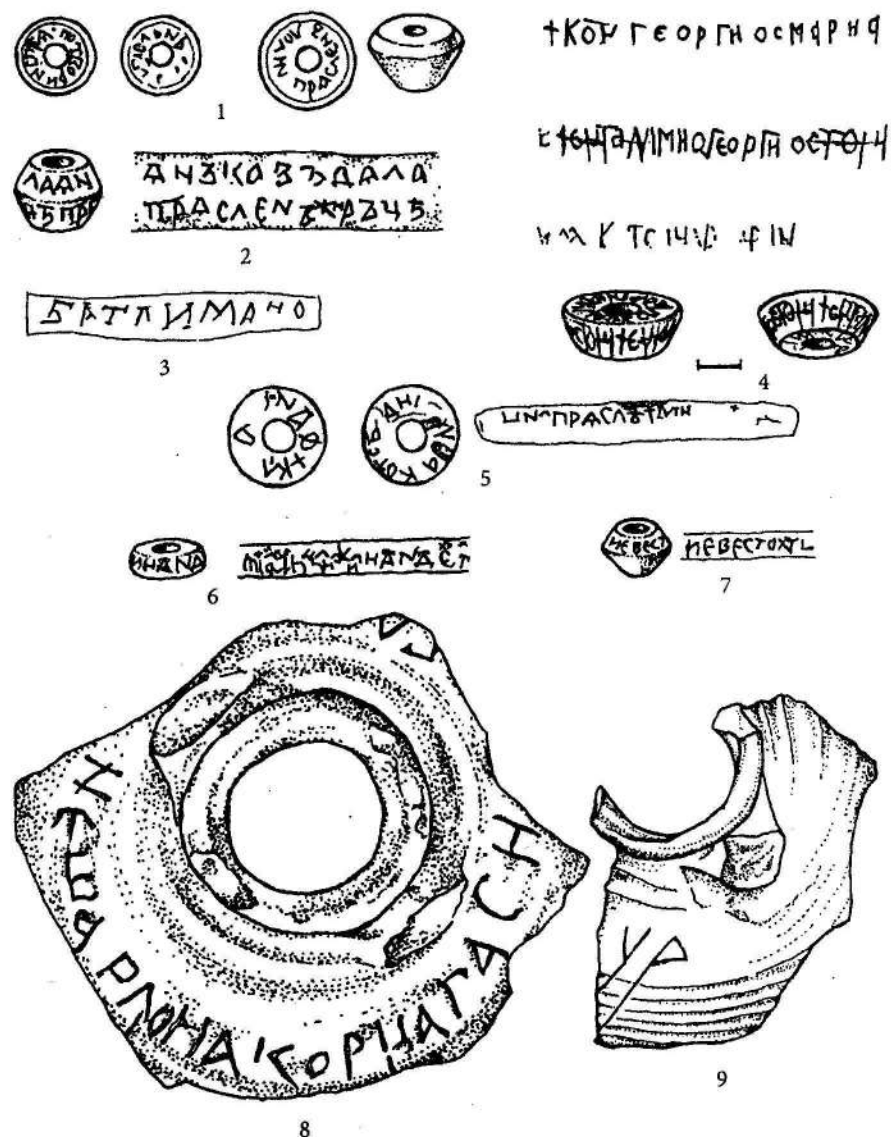

Рис. 3. Давньоруські написи на побутових речах (за П. Толочком)

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX – перша половина XIII ст.). – К., 1973.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. Навчальний посібник. – Луцьк, 1997.
3. Кучинко М. М. Нариси стародавньої та середньорічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк, 1994.
4. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002.
5. Кучинко М. М. Володимир середньовічний. – Луцьк, 2006.
6. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк, 2007.
7. Літопис Руський. Переклад Л. Є. Махновця. – К., 1989.
8. Лысенко П. Ф. Археологическое изучение древнего Берестя // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 71–73.
9. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. // Советская археология. – 1960. – № 2. – С. 63–68.
10. Нудьга Г. А. Література XI–XIII ст. // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 62–64.
11. Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 39–45.
12. Петегирич В. М. Памятники эпиграфики и сфрагистики // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 171–174.
13. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996.
14. Татищев В. Н. История Российская. – М., Л. – 1963. – Т. 2.
15. Synkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
16. Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1969. – Т. 6. – S. 7–237.
17. Wartolowska Z. Gród Czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. – Т. 22. – Warszawa, 1958.

Розділ IV

ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРИ РЕГІОНУ X–XIV СТОЛІТЬ

§ 1. Культурні зв'язки волинян у середні віки в процесі торгівлі

Важливим джерелом для вивчення культурних зв'язків західноруських земель X–XIV ст. є матеріали художнього ремесла, які потрапили сюди в результаті міжрегіональної та міжнародної торгівлі.

Особливу увагу в загальноруському торговому обороті мав Київ, про що свідчать київські скляні і ювелірні прикраси, іграшки, предмети культу тощо [Зоценко, 1986, с. 482]. Щодо скляних браслетів, знайдених практично в усіх містах Волинської землі [Кучинко, 2002, с. 109], то їх нараховується у різних містах від 15–20 до 10 тисяч фрагментів в давньоруському місті, назва якого нам невідома, а рештками його є городище в с. Городище Шепетівського району Хмельницької області [Кучера, 1986, с. 277]. Вони однотипні і мають лише окремі варіанти, тобто повторюють картину, простежену М. А. Сагайдаком на давньокиївському Подолі. Найчастіше трапляються круглі, в перерізі гладкі або кручені, а також трикутні, рубчасті та плоско-опуклі [Кучинко, 2002, рис. 35:9]. Кількісно переважають браслети коричневого кольору, далі йдуть зелені, фіолетові, сині і жовті. Найранішими були плоско-опуклі браслети, інкрустовані жовтою пастою, які, за аналогіями з Києва, відносяться до XI–середини XII століття. Для другої половини XII ст. характерні блакитні, зелені і бузкові, а коричневі браслети поширились у першій половині XIII ст. [Сагайдак, 1991, с. 102, 123–124]. Загалом час існування скляних браслетів дослідники визначають другою половиною X – початком XIV ст., проте найбільш масово вони трапляються в XII–XIII століттях.

З Києва поступали на Волинь і скляні персні, знайдені на цій території в незначній кількості і здебільшого в фрагментах у Дорогобужі, Перемилі, Дорогичині та Чермні. Персні синього, зеленого, фіолетового і жовтого кольорів, у перетині круглі або плоско-опуклі [Кучинко, 2002, рис. 36:5, 8], інколи з вертикальним виступчиком – “перлиною”. Аналогії цим прикрасам у Києві, Вишгороді, а також у Вроцлаві, Крушвиці в Польщі датуються XI–XIII століттями [Ольчак, 1959, с. 85].

З Києва на територію Волинської землі завозилось і скляне намисто. Намистини на пам'ятках досліджуваної території трапляються в кількості 2–10 екземплярів. В складі разків намиста зустрічаються зонні, бітрапецоїдні, позолочені й посріблені, циліндричні гладкі, лимоноподібні та еліпсоїдні ребристі різного кольору бусинки [Кучинко, 2002, рис. 33:3–7; 10–12; 17–19]. Вони знайдені в шарах X–XI ст. в с. Городище Друге біля Луцька [Кучинко, 1996, с. 151], Перемилі [Кучинко, 2002, с. 110], Слохах-Огородніках [Miśkiewicz, 1957, с. 357]. Зрідка трапляються еліпсоїдні гладкі намистини з спіралью-хвилястою інкрустацією [Кучинко, 2002, рис. 33:13–15]. Останні знайдені в Дорогичині та Кобиліні-Кулешках в Підляшші, де датуються XI–XII століттями. Досить частими є кулясті намистини голубого, зеленого і жовтого кольорів [Кучинко, 2002, рис. 33:1–2], виявлені в шарах XII–XIII ст. в Дорогобужі, Луцьку та інших містах Західної Волині.

Не виникає сумніву в тому, що значна кількість ювелірних прикрас виготовлялась на Волині, але, очевидно, найдорожчі і досить рідкі знахідки потрапили сюди з Києва. До таких, на нашу думку, можна б зарахувати два срібні нашійні ланцюжки з Дорогобужа [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 98]. Кожен з них складається з дев'яти порожніх напівсфер, скріплених за допомогою шарнірів [Кучинко, 2002, рис. 32:11]. Один кінець завершується дротяним кільцем, а другий – гачком. Ланцюжки виконані в техніці, характерній для парадного металевих убору кінця XII – середини XIII століть. В Дорогобужі знайдені також і підвіски типу “рясни”, які належать до головних жіночих прикрас XI–XIII століть. Підвіски з пустотілим конічним верхом, висотою 3 см, оздоблені зерню, а до вершини конуса припаяне вушко, в яке продіте кільце. До

основи конуса на петельках прикріплено сім дротяних ажурних ланцюжків завдовжки 10 см, які закінчуються підвішеними до них орнаментованими кільцями [Кучинко, 2002, рис. 32:13]. Найімовірніше, київськими є срібні тиснені колодочки – 16 серединних і 2 кінцевих з петлями. До верхньої частини кріпиться замочне кільце [Кучинко, 2002, рис. 32:14]. Дві такі колодочки знайдені в Городищі біля Шепетівки [Піскова, 1988, с. 18, рис. 2:1–2]. До них кріпились колти, а самі вони підвішувались до жіночого головного убору або до очілля. Це досить часті знахідки в давньоруських скарбах Києва домонгольського часу [Корзухина, 1954, с. 111, 124–125, 128–130].

Є всі підстави вважати, що з Києва на Волинь потрапили і три коштовні персні з вставками. Один з них, срібний, знайдений у Чортівці в Підляшші [Nosek, 1957, с. 342] і два золоті – в Дорогобужі [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 99]. Перстень з Чортівця складається з дротяного кільця із роз'єднаними кінцями та припаяним зверху гніздом з дорогоцінним каменем, закріпленим чотирма напівкруглими виступами [Кучинко, 2002, рис. 36:17]. Другий варіант репрезентують два золоті персні з Дорогобужа. Один з них має овальний щиток з гніздом для вставки і пластинчасту суцільну дужку, а інший – пустотілий восьмипелюстковий щиток з овальним гніздом для вставки [Кучинко, 2002, рис. 37:5, 7]. Безсумнівним свідченням київського походження цих прикрас є аналогії їм в Подніпров'ї, де датуються X–XIII століттями. З Чернігова на Волинь потрапила жіноча прикраса у вигляді бронзового, вісімкоподібної форми скроневого кільця, яке пов'язується з племенем сіверян [Кучинко, 2002, рис. 31:12]. З Києва потрапляли на Волинь бронзові булави та предмети культу, характеристика яких подана вище. Про культурні зв'язки волинян з іншими руськими землями свідчать згадані вище бронзові писала-стилози з хрестоподібним прорізом на лопаточці. Вони відомі в Белзі, Луцьку, Витичеві, Львові, Звенигороді, Волковиську, тобто Волині, Київщині, Галичині, Білорусі. На думку деяких дослідників, цей факт може свідчити, що вони виготовлялися в одній майстерні [Петегрич, 1990, с. 91]. В плані вивчення економічних і культурних зв'язків Західної Волині з іншими руськими землями цінним джерелом є знайдена в Дорогобужі бронзова гирька

для зважування на терезах коштовних металів, на якій зроблено позначки, що дозволяли порівнювати північноруську та південноруську вагові системи [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 92].

З огляду на географічне розташування, Волинь відігравала важливу роль і в міжнародній торгівлі як з південно-східними, так і з північно-західними землями, внаслідок чого на досліджувану нами територію потрапляло чимало предметів, які свідчать про культурні зв'язки волинян з ближніми і дальніми сусідами.

Зі сходу, очевидно, шляхом транзиту через Київ, сюди потрапляли намистини з сердолику та гірського кришталю, які зрідка трапляються в похованнях волинян [Седов, 1982, с. 100].

З країн романського світу на Волинь потрапляла зброя, засвідчена знахідками романських мечів у ряді міст Волині і, зокрема, у Городищі біля Шепетівки [Кирпичников, 1966, с. 50].

Значно більше є свідчень про надходження у Волинську землю предметів художнього ремесла, внаслідок торгівлі у X – середині XIV ст. з західними і центрально-європейськими народами. На це вказують знахідки бронзових чи срібних есоконечних скроневих кілець діаметром 1,5–3,5 см, один кінець яких розплющений і зігнутий у спіраль [Кучинко, 2002, рис. 31:8–9]. Відомі вони з могильника в Костомлотах, [Łoski, 1876, s. 63–78], Лужках [Musianowicz, 1951, tab 9:1–2] у Підляшші, а також в Холмі [Skibiński, 1960, s. 303–304] та ін. Ці кільця були характерною жіночою прикрасою західнослов'янських племен у XI–XII століттях [Hensel, 1965, s. 94].

Особливо багато матеріалів, що мають відношення до вивчення культурних контактів, дала активна міжнародна торгівля Волині з країнами Балтії. Балтський імпорт у Волинську землю X – першої половини XIV ст. представлений прикрасами одягу та голови, ший і рук людини, а також мінеральною сировиною – бурштином. Серед оздоб вбрання балтійського походження слід передусім назвати датовані X–XI ст. бронзові підковоподібні фібули, які використовувались для спинання верхнього чоловічого і жіночого одягу, переважно, плаща. Вони представлені двома типами, що значно відрізняються один від одного. Перший тип наявний бронзовими кільцевими фібулами діаметром 4–

6 см із спіралью закрученими кінцями, виготовленими з квадратного або ромбічного в перетині дроту [Кучинко, 2002, рис. 31:2], знайденими в Городищі Другому біля Луцька [Кучинко, 1996, с. 141], Дорогичині [Musianowicz, 1969, с. 187], а також в курганных похованнях у Білеві та Басовому Куті [Мельник, 1901, с. 529, 545] та в ряді інших місцевостей. Другий тип репрезентований нечисленними масивними бронзовими литими фібулами з трубчасто потовщеними кінцями і орнаментованою поверхнею [Кучинко, 2002, рис. 31:3], знайденими в північноволинському місті Бересті [Лысенко, 1983, с. 73] та Дорогичині [Musianowicz, 1969, табл. 44:6], які пов'язуються з північною Балтикою і датуються XI–XII століттями. До категорії прикрас, пов'язаних з одягом належать і бронзові шпильки з Дорогичина в Підляшші та Дорогобужа в Західній Волині. Вони мають вигляд тонкого стрижня завдовжки 7,5–10 см, один кінець якого загострений, а другий потовщений, заокруглений і оздоблений гравірованими лініями. На верхньому кінці в наскрізний отвір продіте рухоме кільце діаметром 2 см, орнаментоване косими насічками [Кучинко, 2002, рис. 31:4]. Загалом такі шпильки побутували в XII – першій половині XIII століття. Ці прикраси були поширені, головним чином, у Прибалтиці, звідки й потрапляли на Волинь.

Прикраси, що використовувались жінками для оздоблення голови, представляють, передусім, бронзові сережки двох варіантів. До першого належить знахідка з Дорогичина, що має вигляд дротяного кільця, на якому підвішені на ланцюжках видовжені трапецієподібні бляшки [Musianowicz, 1969, табл. 14:12]. Іншим варіантом є бронзові сережки з Чортівця [Nosek, 1957, табл. XI:7]. На них на дротяному кільці надіті три підвіски, що мають вигляд обкручених дротиком стрижнів з ажурними кульками внизу, на яких підвішені трикутні бляшки з роздвоєною основою [Кучинко, 2002, рис. 31:13]. Такі ж бронзові сережки, але без бляшок на кульках, виявлені в курганному похованні кінця XIII ст. у Чорній Велькій теж, до речі, в Підляшші [Chilmon, 1970, с. 246]. Вони належать до жіночих прикрас-брязкальців, також поширених в основному на території Прибалтики.

З оздоб, які прикрашали шию жінки, з балтійським імпортом на території Волинської землі пов'язуються намистини із синього скла циліндричної форми, з ребристою поверхнею діаметром 1 см [Кучинко, 2002, рис. 33:2–3], знайдені під час розкопок городища в Перемилі, у шарі початку XI століття. Найімовірніше, з балтійським регіоном можна пов'язати і так звані “очкові” пастові намистини кубічної форми, на чотирьох площинах яких зображені вічка, обведені інкрустацією у вигляді петельки, що імітує вії [Кучинко, 2002, рис. 33:20–21], знайдені в шарах X–XI ст. в Паєві і Тикоціні у північному Підляшші [Kamiński, 1956, s. 142–149] та Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 95].

Балтське походження мають також п'ять срібних гривен, які були у складі скарбу XI ст. з с. Бужиська в Підляшші [Nosek, 1956, s. 65–71]. Вони сплетені з дротів, без потовщення в середині, і закінчуються не замками, як руські гривни, а довгими широкими лопастями з пунсонним орнаментом. Кожна гривна зігнута в півтора-два обороти. На думку Г. Ф. Корзухіної, вони ятвязького походження [Корзухина, 1954, с. 27]. Найімовірніше, ятвязьким є і єдиний браслет в складі скарбу. Він виготовлений з товстої срібної пластини, скрученої в півтора витка і орнаментований поперечними заглибленими насічками [Кучинко, 2002, рис. 35:9]. Ятвязьке, балтське походження мають і срібні спіральні браслети, які входили до складу скарбу XI–XII ст. із Старого Збаража на Тернопільщині [Siwekówna, 1948, с. 361]. Балтськими імпортами є також два бронзові персні. Перший представлений екземпляром з шару XI ст. в Городищі Другому коло Луцька [Кучинко, 1996, с. 147]. Це прикраса діаметром 1,3 см зі звуженими кінцями, на середині якої є рельєфний орнамент у вигляді псевдоплетіння – косички [Кучинко, 2002, рис. 37:10]. Персні з орнаментом у вигляді косички були розповсюджені у фінських племен і не характерні для слов'янських старожитностей [Седова, 1981, с. 131]. Другий наявний єдиним широкосерединним “вусатим” перснем, виявленим в Кам'янці Надбужній у Підляшші [Rauhut, 1956, tab. V:5]. Він виготовлений з бронзової пластинки, вуса закручені навколо щитка, орнаментованого чеканкою у вигляді зигзага з пунсонними крапками на згинах [Кучинко, 2002, рис. 36:12].

Таким чином, в X–XIV ст. внаслідок торгових контактів з окремими регіонами Русі-України, а також зарубіжними землями, паралельно розвивались культурні зв'язки між Волинню і цими землями. В результаті міжрегіональної торгівлі, головним чином з Києвом, на територію історичної Волинської землі потрапляють прикраси, предмети культури і озброєння. З зарубіжних земель Центральної і Західної Європи в результаті торгівлі на територію історичної Волинської землі потрапляють різноманітні коштовні прикраси та зброя. Ці знахідки свідчать про доволі тісні культурні зв'язки населення історичної Волині з сусідніми землями в середні віки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зоценко В. Н. Торговля в южнорусских землях (VIII – первая половина XIII в) // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3. – С. 470–485.
2. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // Свод археологических источников. – М., Л., Наука, 1966. – Вып. Е1–36.
3. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М., Л., 1954.
4. Кучера М. П. Городище поблизу с. Городище на Волині // Археологія Української РСР. – К., 1975. – С. 276–277.
5. Кучинко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській гірці в Луцьку // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 100–105.
6. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. Археологія та історія. – Луцьк, 2002.
7. Лысенко П. Ф. Археологическое изучение древнего Берестя // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 71–73.
8. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 481–576.
9. Ольчак Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века // Советская археология. – 1959. – С. 81–90.
10. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
11. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. – Рівне, 1996.
12. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. – К., 1991.
13. Седов В. В. Восточные славяне VI–XIII вв. / Археология СССР. – М., 1982.

14. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв. – М., 1981.
15. Chilmon K. Kurhany wczesnośredniowieczne we wsi Czarna Wielka, pow. Siemiatycze // Informator Archeologiczny. – 1970. – S. 244–246.
16. Hensel W. Słowianszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. – Warszawa, 1965.
17. Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny // Wiadomości Archeologiczne. – 1956. – T. 23. – Z. 2. – S. 131–168.
18. Łoski J. Groby pogańskie w Kostomłotach // Wiadomości Archeologiczne. – 1876. – T. 3. – S. 63–78.
19. Miskiewicz M. Dwie osady wczesnośredniowieczne we wsi Słochy-Ogrodniki // Wiadomości Archeologiczne. – 1957. – T. 24. – Z. 4. – S. 351–359.
20. Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1969. – T. 6. – S. 7–237.
21. Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego, pow. Sokołów Podlaski // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1950–1951. – T. 17. – S. 229–250.
22. Nosek S. Skarb srebrny wczesnośredniowieczny z miejscowości Bużyńska, pow. Siemiatycze // Wiadomości Archeologiczne. – 1955. – T. 22. – Z. 1. – S. 65–71.
23. Nosek S. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu // Annales UMCS. – Lublin, 1957. – Sect. F. – Vol. VI. – 502 s.
24. Rauhut L. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego ośrodka metalurgiczno-kowalskiego we wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka // Wiadomości Archeologiczne. – 1956. – T. 23. – Z. 4. – S. 342–352.
25. Siwekówna I. Wczesnośredniowieczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. Zbaraskim // Wiadomości Archeologiczne. – 1939–1948. – T. 16. – S. 357–362.
26. Skibiński S. Grob wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie Lubelskim // Wiadomości Archeologiczne. – 1959–1960. – T. 26. – S. 303–304.

§ 2. Своєрідність культури досліджуваних земель

Одним з важливих завдань археологічних джерел історичної Волині X – середини XIV ст., попри беззастережне ствердження тут загальноруських традицій культури, є виявлення її своєрідних місцевих рис, які історично розвинулись тут або ж виникли під впливом сусідніх культур. Своєрідності проявляються в оборонному будівництві, архітектурі, поховальних пам'ятках, а також в кераміці, ювелірному та образотворчому мистецтві тощо.

Передусім торкнемося пам'яток оборонного будівництва. Як свідчить аналіз, ранні з них, не пізніше X ст., майже на всіх руських землях цілковито залежали від захисних властивостей рельєфу і мали порівняно незначні штучні укріплення. Це стосується городищ мисового і острівного типів [Раппопорт, 1967, с. 194]. В той же час на досліджуваній нами території існував цілий ряд укріплень, характерних лише для цього регіону. Серед них можна виділити три основні типи. Перший представлений круглими городищами в північних районах Західної Волині. Вони здебільшого невеликих розмірів, розташовані серед боліт і оточені невеликим валом, чи й зовсім без валів. Другий тип репрезентують нечисленні городища, розташовані в північно-західній частині Волині та на землях Холмщини і Підляшшя. Вони також круглої форми, обведені кількома кільцевими валами, розміщеними, як правило, не концентрично. Ці городища настільки своєрідні, що аналогів їм немає в жодному регіоні Русі. Вони мають, крім валу, що оточує центральний майданчик, ще й зовнішній кільцевий вал. При цьому відстань між ними настільки велика, що між валами існує ніби самостійний майданчик. Це городища в с. Каньє і Тарнов біля Холма та Смідин у Старовижівському районі на Волині. Варіантом цього типу є два городища, в яких зовнішній і внутрішній вали розташовані настільки ексцентрично, що на одній з ділянок вони майже прилягають один до одного. Це городища з круглим дитинцем і прилеглим до нього збоку окольним містом, які оточені ззовні одним загальним округлим або еліптичним валом. Такого варіанту оборонні укріплен-

ня відомі в Любомлі (городище Шопи) на Волині та в с. Дзенцьоли в Підляшші. Нарешті, третій тип наявний городищами так званого волинського типу. На відміну від городищ попередніх двох типів, вони розташовані в лісостеповій частині Західної Волині. Городища цього типу представляють укріплення, які в плані мають форму, близьку до квадрату, з округлою однією або й двома сторонами.

Проаналізовані типи городищ серед інших займають абсолютно визначені і чітко розмежовані мікрорегіони на досліджуваній території. Отже, існувало кілька різнотипних груп оборонних укріплень, що відрізнялися своєю плановою схемою. Треба сказати, що і "волинський тип" в цілому близький до городищ круглого типу: маючи форму прямокутника з однією чи двома заокругленими сторонами, ці укріплення ніби поєднують прямокутник з колом. На інших давньоруських землях вони існують лише в поодиноких випадках, наприклад, городище в Судовій Вишні на Львівщині [Ратич, 1962, с. 106–107]. В той же час круглі городища на рівнині – одна з характерних особливостей зодчества західних слов'ян. Існування таких укріплень на досліджуваній території свідчить про тісні культурні контакти цього регіону з західнослов'янським світом в IX–X століттях. В історичній науці висловлювалась думка, що оскільки подібність типів оборонних укріплень західноруських земель з західнослов'янськими пам'ятками проявляється в найбільш ранніх пам'ятках, то можна припустити, що, вони ймовірно, відображають давні, ще племенні традиції [Раппопорт, 1967, с. 200].

Охарактеризовані типи городищ свідчать про створення на досліджуваній території місцевої військово-інженерної традиції. Локальні особливості основних прийомів планової структури укріплень і свідчать про суттєві відмінності в інженерних традиціях, які в першопочатках залежали від характеру рельєфу, що диктував розвиток планування городищ. Так, в умовах горбистої чи хвилястої місцевості створювались городища найпоширенішого мисового або острівного типів, а на рівнинній чи заболоченій місцевості – круглого типу з окремими варіантами. Отже, спочатку типи укріплень залежали від рельєфу місцевості, проте в подальшому інженерні традиції набули самостійно-

го значення, і вже в X–XI ст. вибір типу оборонних укріплень залежав менше від природних умов і більше від місцевої інженерної традиції.

В другій половині XI–XII ст. своєрідність волинських оборонних укріплень під впливом державного будівництва поступово нівелюється. На кінець XI ст. цілком припиняється спорудження городищ так званого волинського типу. Слід зауважити, що еволюція планових укріплень проходила і на сусідніх землях, за винятком хіба що Галицької землі, де й надалі домінував мисовий тип городищ.

Процес нівелювання місцевих особливостей відбувався на Волині й протягом XII – першої половини XIII ст., але вже в другій половині XIII ст. знову з'являються локального типу укріплення. Це стосується так званих "стіжкових городищ", які мають виразні місцеві риси. До них можна зарахувати городища в місцевостях Вікно Старе і Докудов у Підляшші, а також в Камені-Каширському, Любомлі, Ветлах, Турійську та Коршеві на Волині. Загалом за зовнішніми ознаками всі вони мають вигляд круглого підвищення діаметром 60–100 м з горизонтально зрізаною вершиною. Морфологічна спорідненість цих городищ дозволяє припустити їх типологічну й хронологічну близькість. Вірогідно, в цьому випадку маємо справу з своєрідним локальним типом городищ, які були споруджені, або лише додатково укріплені, на початку XIV ст. Єдиний принцип побудови свідчить про їх централізоване спорудження. Судячи з матеріалів, знайдених на них, стіжкові городища на Поліссі з'явилися у другій половині XIII – на початку XIV ст. і були дитинцями невеликих міст, що виконували адміністративні функції "сотень" чи волостей. Зрідка зустрічаються вони і в лісостеповій зоні досліджуваної території, прикладом чого є Коршівське городище, розташоване неподалік Луцька.

Про місцеве оборонне зодчество на досліджуваних землях свідчить ще один тип укріплень: кам'яні і цегляні вежі, які з'явилися тут в другій половині XIII століття. Вони відомі в Белавині, Стовп'ї, Холмі, Бересті, Кам'янці і Чорторійську. Причому цей вид укріплень ніде на руських землях, крім Західної Волині і Холмщини, не набув застосування. Безперечно, їх поява була великим кроком у розвитку фортифікації. І показово, що саме Західна Волинь стала первістком у всій Руській землі, де

масово почали застосовуватись вежі-донжони в системі оборони міст. Дослідження дозволяють стверджувати, що ця своєрідність сформувалась під впливом готичної архітектури західних сусідів. Про це свідчать, зокрема, такі деталі, як "гирьки" нерв'юрного зводу, стрільчасті пройоми і вікна з трилопастним завершенням на башті в Кам'янці, різноманітні архітектурні елементи вежі в Стовп'ї біля Холма тощо. Варто зауважити, що вежі-донжони в XIII – першій половині XIV ст. поширились далеко не на всіх тодішніх західноруських землях, а тільки на Західній Волині і Холмщині. Це є переконливим свідченням того, що тут, в означеному періоді, існувала своя школа військового будівництва, найсуттєвішою особливістю якої є поєднання місцевих своєрідностей з елементами, запозиченими від західних сусідів. Слід підкреслити, що в післямонгольський період спорудження кам'яних фортець, яке спостерігається на досліджуваних землях аж до середини XIV ст., проходило вже явно за відсутності будь-яких зв'язків з оборонним будівництвом інших руських земель. Тенденція спорудження веж в Західній Волині знайшла своє логічне продовження в будівництві цегляних фортець, яскравим прикладом чого є Луцький замок – один з перших замків того часу. Нами простежено три етапи розвитку старого Луцька і саме третій пов'язаний з впорядкуванням існуючого досі цегляного замку з трьома вежами: В'їзною, Стировою і Владичою. Судячи з архітектури, будівництво його розпочалося наприкінці XIII ст. за князювання тут Мстислава Даниловича, про що можуть свідчити явно доготичні форми Владичої і навіть ранньоготичні (1250–1300 рр.) форми В'їзної і Стирової веж та стіни з щілиноподібними бійницями, призначеними для стрільби з лука чи арбалета. Неподатково підтверджує і дендрохронологічний аналіз колоди в стіні замку, який дає дату 1332±10 років [Кучинко, 1994, с. 125]. З включенням Волинської землі до складу Великого князівства Литовського в середині XIV ст. самобутній розвиток військового будівництва тут закінчився.

Розглядаючи інші види пам'яток в руслі з'ясування їх своєрідності, не можна обминути об'єкти монументальної культової та цивільної архітектури. Найдавніші культові споруди, такі як, Дмитрівська, Успенський собор, одноапсидна безстовпова церква по вул. Садовій

у Володимирі-Волинському, церкви Івана Богослова і Дмитрівська в Луцьку, Успенська в Дорогобужі, які датуються 50–70-ми роками XII ст., належали до київської архітектурної школи. Хоча варто зауважити, що вже в цей час тут були і місцеві своєрідності. Поява в Луцьку мурованих споруд збігається з новим етапом розвитку західноруської архітектури, що значно відрізнялась від епохи Київської Русі. Це, зокрема, проявилось у тому, що на зміну багатоглавим динамічним композиціям храмів з галереями та баштами прийшли прості будівлі з чіткими площинами фасадів, увінчані однією масивною банею. Основним типом архітектурних споруд стають тринефні храми. Найбільшу закінченість вони мали в чотиристовпних церквах, де майже квадратний в плані інтер'єр був строго підпорядкований центральному підкупольному простору. Саме такими і були церкви Івана Богослова в Луцьку та Успенська в Дорогобужі.

Що ж до пам'яток другої половини XII–XIII ст., таких, зокрема, як чотиристовпний храм Михайлівського монастиря, що знаходився поблизу діючої нині Василівської церкви, храм-ротонда в урочищі Михайлівщина, Василівська церква-ротонда у Володимирі-Волинському, Георгіївська церква в Любомлі, то вони мають ще більш виразні місцеві риси. На думку дослідника володимирських храмів М. Каргера, вони належать до волинської архітектурної школи, що сформувалась уже в другій половині XII століття. Характерні особливості цієї школи проявляються в будівельному матеріалі, зокрема у застосуванні цегли-брущатки, вапняного розчину, круглого віконного скла та формі храмів. Це стосується як Михайлівської ротонди другої половини XIII ст., так і Василівської ротонди рубежу XIII–XIV століть. Напівциркульні апсиди, влаштовані в товщі муру і безпрецедентна колонада першої, восьмипелюсткова, а не кругла, як звичайно, форма, два білокам'яні різьблені портали, шоломоподібна покрівля – другої підкреслюють їх витонченість, оригінальність і неповторність. По суті, відсутність точних аналогів цим ротондам не лише у вітчизняній, а й у світовій архітектурі є найяскравішим свідченням належності їх місцевій культурі. Ці ротонди, згідно з М. К. Каргером, пов'язуються з періодом останнього розквіту волинського архітектурного мистецтва волинської школи [Каргер, 1958,

с. 21–28]. Отже, можна з певністю твердити, що на рубежі XII–XIII ст. тут остаточно сформувалась зі специфічними рисами самобутня школа зодчества, роль якого в історії архітектури Русі явно недооцінювалась аж до останнього часу.

В плані висвітлення цього питання необхідно звернути увагу на ще один його аспект і підкреслити, що своєрідність будівництва на досліджуваній території, на відміну від інших давньоруських земель, є раннє застосування тут брущатої цегли, яка вже наприкінці XII – на початку XIII ст. витіснила не дуже практичну плінфу. З неї споруджені Михайлівська та Василівська ротонди у Володимирі і пізніші церкви в Любомлі, Холмі, Грубешові. З території Західної Волині цегла-брущатка поширилась на інші руські землі: Галицьку, Київську та Переяславську. Специфічною рисою волинського зодчества було поширення в цей період так званої “вендської” техніки кладки стін з брущатої цегли, суть якої полягала у переважанні цеглин, що укладалися “ложком” над укладеними “тичком” в одному ряду. Змінився і скріплюючий розчин: замість традиційного цем’яноквого широко почалося застосування вапняно-піщаного [Могитич, 1990, с. 64–67].

Місцеві особливості виявляються і при розгляді поховальних пам’яток. Вже на ранньому етапі з’являються пам’ятки типу Головно. Вони відомі в с. Гусинне, Дуліби, Перевали та ін., які відрізняються від східної групи аналогічних пам’яток. Йдеться про кургани, які відомі в середній течії Західного Бугу і у верхній течії Прип’яті, тобто в поліських районах досліджуваної території. Як відзначають дослідники, пам’ятки типу Головно, хоч і виникли на тій же основі, що і більш східні, все ж помітно відрізняються від них. Могильники цього типу невеликі і, як правило, складаються з двох-чотирьох курганів, розміщених попарно: великий і поруч з ним – маленький. Маленькі кургани здебільшого примикають до великих з південного заходу. Кургани розміщуються майже завжди в низовинах, на луках біля боліт. Насипи круглі, висота великих курганів досягає 2 м, а маленьких – 0,5 м. Для слов’янського населення Полісся X–XIII ст. характерні невеликі кургани, розташовані групами з кількох десятків насипів у кожній. Нерідко 1–2 кургани, що знаходяться в центрі групи виділяються серед інших більшими розмі-

рами. Як правило, пізніші кургани розташовані вже на підвищеннях [Кухаренко, 1961, с. 10, 12].

Однією з місцевих особливостей поховальних пам’яток Західної Волині є раннє, вже в X ст., застосування тут обряду тілопокладення в підкурганних ямах, тоді як на сусідніх територіях домінував кремаційний обряд або тілопокладання на рівні давнього горизонту. В X–XI ст. кількість тілопокладень в ямах помітно збільшується. Як резонно зауважує відомий дослідник давньоруських пам’яток О. Моця, якщо порівнювати цей регіон з іншими руськими землями, то “не важко зауважити, що основна маса підкурганних ямних захоронень досліджена на території Західної Волині” [Моця, 1990, с. 97]. В цей же час на сусідній Східній Волині, на землях древлян, переважав обряд захоронення на горизонті [Русанова, 1960, с. 63–69]. Торкаючись поховального обряду на досліджуваній території, слід відзначити й таку особливість, як застосування на цілому ряді пам’яток при спорудженні каменю. Це – досить багато курганів у Берестейському Побужжі та понад півтори сотні поховань в Підляшші, що найімовірніше пов’язано з місцевими поховальними традиціями.

Поширення специфічних типів ремісничих виробів на цій території в X – першій половині XIV ст. виразилось у жіночих прикрасах. Особливістю волинських ювелірних виробів до XI ст. був набір стилістично однакових прикрас. До цього набору входили: нашійний ланцюжок з так званих лопастних намистин, півмісяцеподібних підвісок – лунниць, круглих та металевих медальйонів, переважно срібних намистин, а також сережки з зерненими намистинами та підвіски “волинського типу” у вигляді виноградного грона. Встановлено, що це суто волинська мистецька ювелірна школа, яка зародилась під впливом традиції раннього мистецтва Чехії і Польщі [Корзухіна, 1954, с. 76]. Вже в X – на початку XII ст. існувала своя художня традиція виготовлення ювелірних виробів, центрами яких були Пересопниця, де знайдено інструментарій ювеліра [Мельник, 1901, с. 540–542] та Луцьк, де виявлено ювелірну майстерню [Терський, 1993, с. 25].

На зміну цій традиції в другій половині XII – першій половині XIII ст. приходить інша, характерною особливістю якої було вико-

ристання для оздоблення срібних прикрас черні у контурному варіанті, що засвідчують явно місцевої роботи колти з Городища біля Шепетівки та Дорогобужа. В цьому плані цікавою є матриця для тиснення колтів з Холма [Gołub, 1997, s. 56], а також пінцети, щипці, тиглі і лячки з названих міст, які свідчать про місцеве виробництво цих прикрас. Застосовувалася позолота та схематична орнаментация.

До місцевих, без сумніву, слід зарахувати дротяні бронзові та срібні скроневи кільця, скручені в півтора витка, що були в складі парадного убору жінок регіону. Загальновідомо, що ареалом їх поширення були землі волинян і є їх яскравою етнографічною особливістю. У групі скроневих кілець варто також виділити загнутакинцеві, в яких один чи обидва кінці завернуті в протилежний бік, в той час, як один кінець розплющений в пластинку і завернутий в трубочку. Кільця цього типу в досить великій кількості трапляються переважно в курганах волинян X–XIII століть. Знайдені вони і в Городищі поблизу Шепетівки в складі 13 скарбів у кількості від 4 до 27 екземплярів [Піскова, 1988, с. 29]. Ці прикраси з'явилися ще в період родоплемінного ладу місцевих слов'ян, а згодом перетворилися в регіональну оздобу волинських жінок. Можна припустити, що знахідки великої кількості (понад 150) скроневих кілець в Городищі Хмельницької області слід розглядати як пізній етап розвитку місцевих племінних прикрас, але не виключено, що вони є локальним варіантом прикрас, що в первісному вигляді збереглися до другої половини XII – першої половини XIII століть.

Значну колекцію художніх виробів складають предмети культу, зокрема, бронзові натільні хрестики та енкалпіони. Безперечно, чимало їх було завезено на Волинь з Києва, але деякі натільні хрестики XI–XII ст. з Володимира-Волинського, Дорогобужа, Дорогичина, Кременця, Обровця мають типові західноруські риси, зокрема, зображення на одному або й двох боках хреста у вигляді заглибленого рельєфу, що інколи заповнювався черню або емаллю.

Говорячи про місцеві особливості матеріальної культури, не можна обминути і такий вид пам'яток, як зброя. Наприклад, шаблі з орнаментальним клеймом з Городища біля Шепетівки свідчать, на думку деяких дослідників, про її місцеве виготовлення [Кирпичников, Медведев, 1985,

с. 308]. Мабуть, місцевими виробами можна вважати інкрустований золотом меч із околиці села Садова Луцького району та інкрустовану сріблом бойову сокиру з Луцька [Кучинко, 1994, с. 138]. На інших землях аналогів їм не знаємо. Коротко охарактеризовані вище ювелірні вироби, з одного боку, наслідували київські взірці, а з іншого – характеризували манери місцевих майстрів: інкрустація золотом, сріблом та черню [Михайлова, 1994, с. 17].

В Городищі, Данилові, Чермні та Шумську знайдені кам'яні іконки із зображенням святих, які є свідченням існування західноруської школи дрібної пластики і місцевих центрів художнього ремесла [Николаева, 1983, с. 43].

Нарешті, специфічні місцеві риси мають і деякі типи посуду. У X ст. тут переважали горщики двох форм: макітроподібні з широкою верхньою частиною і видовжені, що наближались до глечиків. В XI ст. у Західному Побужжі домінували глечики і корчаги з високою циліндричною гофрованою шийкою з кількома пружками на зовнішній стороні. Вони пов'язуються з проникненням сюди гончарних традицій з Польщі, зокрема з Мазовша. На інших давньоруських землях вони є рідкісними [Кучера, 1986, с. 450]. В XI–XIII ст. для Західної Волині типовими були невисокі глеки з вузькою шийкою і двома паралельними дірками у відігнутому назовні вінчику, в які протягували шнурок, а в XIII ст. – глечики з горловиною і вінцями у вигляді розтруба, оформлені ззовні рельєфним валиком. Місцевим є і так званий дорогичинський тип горщиків з помірковано випуклим, конічно звуженим тулубом і високими плічками, що переходять у майже циліндричну шийку з короткими вінцями. Локальними, на нашу думку, є також кухлі з масивними петлеподібними ручками з Белза, Дорогичина і Кам'янки Надбужної. Не можна не відзначити при цьому і деякі місцеві особливості в складі керамічної маси, що використовувалась при виготовленні посуду. На Західній Волині існувала традиція застосування білої, каолінової глини. Такий посуд зустрічається на всіх пам'ятках, а, наприклад, на городищі в Данилові біля 95 % його виготовлено з цього виду сировини.

Вище було вказано на найхарактерніші особливості матеріальних решток, виявлених в процесі археологічних досліджень. Але своєрід-

ність місцевої культури простежується і в образотворчому мистецтві, свідченням чого є ікона "Волинської Богоматері", написана наприкінці XIII ст., яка є шедевром малярства волинської художньої школи. Сюди ж можна зарахувати і створені у Луцьку в XIII–XIV ст. мініатюри "Луцького Євангелія". І, звичайно ж, унікальне місце посідає "Волинський літопис" що охоплює період з 1261 по 1292 рік, в якому докладно описуються події, пов'язані з Волинською землею. Авторами його були місцеві книжники, переважно з Володимира (Волинського). Про місцевий характер цього твору свідчить його стиль, мова, назва багатьох як великих, так і малих населених пунктів, які міг знати лише корінний волинянин.

Завершуючи аналіз локальних особливостей джерел і їх своєрідності, варто наголосити, що хоча культура населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X – середині XIV ст. і розвивалася в руслі загальноруської культури, але в силу географічного розташування регіону на кордоні з західними слов'янами і балтами, тут виникло чимало своїх місцевих рис. Вони і засвідчують високий рівень культури місцевого населення, який став основою подальшого її розвитку в добу пізнього середньовіччя. Не випадково ж і в литовський період (друга половина XIV–XVI століть) Волинська земля відігравала вагомий роль у розвитку культури, а Луцьк був другою, після Вільно, столицею держави.

РОЗДІЛ IV

Характер та особливості культури регіону X–XIV століть

ЛІТЕРАТУРА

1. Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученый зап. Ленингр. ун-та – 1958. – № 252.
2. Кирпичников А. П., Медведев А. Ф. Вооружение / Древняя Русь. Город. Замок. Село // Археология СССР. – М., 1985.
3. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.; Л., 1954. – С. 73.
4. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников – 1961. – Вып. Е 1 57.
5. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР – К., 1986.
6. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк, 1994.
7. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI Археол. съезда. – М., 1901.
8. Михайлова Р. Д. Художня культура Південно-Західної Русі X – першої половини XIV ст. (за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва). – Автореферат канд. дис. – Київ, 1944.
9. Могитич І. Р., Могитич Р. І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества X–XIV ст. // Археологія. – 1990. – № 4.
10. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990.
11. Николаева Т. В. Древняя мелкая пластика из камня X–XI вв. // Свод археологических источников. – 1983. – Вып. Е 1 60.
12. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава // Археологія. – 1988. – № 61.
13. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – М., Л., 1967.
14. Ратич О. О. Результати досліджень древньоруського городища Замчиська, в м. Судова Вишня Львівської області в 1957–1959 рр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1962. – Вип. 4.
15. Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным // Советская археология – 1960. – № 1.
16. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993.
17. Gołub S. Nadzor i badania ratownicze na stan. 99 w Chełmie, ul. Szkolna 8–10, Krzywa 41, Sw. Mikołaja 7–9 // Informator o badaniach archeologicznych w Województwie Chełmskim w 1994 roku. – Chełm, 1997. – Nr. 8.

§ 3. Витоки художньої культури Волинської землі

Значне місце в художній культурі середньовічного населення Волинської землі посідало декоративно-прикладне мистецтво. Аналіз джерел свідчить, що формування художньої культури Західної Русі, в тому числі і досліджуваної території в X – першій половині XIV ст., було пов'язане з розвитком міст. Міста були осередками ремесла, і водночас художньої культури. Такими, зокрема, були Володимир і Луцьк. Тут функціонували місцеві ювелірні майстерні, створювались пам'ятки монументального і станкового живопису. Велика кількість предметів художнього ремесла XII–XIII ст. походить з Городища біля Шепетівки, де виявлені місцевого виробництва срібні прикраси з черню. Значними центрами художнього ремесла в XII–XIII ст. були міста Белз і Червен, в яких знайдено чимало речей, що проливають світло на це питання. У цьому плані представляє інтерес порубіжне волинське місто Берестя, сучасний Брест в Республіці Білорусі, де також виявлено цілий ряд археологічних матеріалів художньої вартості. Значними осередками художнього ремесла в IX–XI та XII–XIII ст. у Волинській землі були Дорогобуж і Пересопниця. В останній знайдено інструментарій для виготовлення ювелірних прикрас (курган № 29), ювелірна майстерня XI ст. та форма для виготовлення шийної гривни XII століття. Ремісничий реманент, ювелірні та кістяні високохудожні вироби XII–XIII ст. виявлені в Дорогичині, на території Підляшшя. Нарешті, помітним центром художньої культури в постмонгольський період був Холм, де розвивалось монументальне різьблення, розпис та ювелірна справа, що підтверджується як писемними, так і археологічними джерелами, розглянутими вище.

Розвиток культури волинян засвідчується охарактеризованими в книзі прикрасами, побутовими, культовими виробами тощо. Вони виготовлялись здебільшого місцевими майстрами, про що свідчить стилістична єдність виробів, а також інструментарій ювелірів, знайдений на досліджуваній території у Городищі, поблизу Шепетівки, Дорогобужі, Луцьку і Пересопниці та Холмі. Срібні вироби XII–XIII ст. харак-

РОЗДІЛ IV

Характер та особливості культури регіону X–XIV століть

теризують новий етап у розвитку волинської традиції художнього ремесла, що знайшло своє вираження у виготовленні прикрас з черню, як це засвідчено в Городищі біля Шепетівки. Переконливим свідченням місцевої художньої культури є також енкаліпсії XI–XII ст. з Володимира, Дорогичина, Кременця, Обровця, які мають типові західноруські риси, а саме: зображення хреста у вигляді заглибленого рельєфу, що заповнювався емаллю або черню.

Мистецьке оформлення мали деякі предмети озброєння. Одним з найкращих зразків є меч з літописного села Садова Луцького району, наверх якого суціль покриті сріблом, а під перехрестям на лезі зображений триапсидний храм, під яким сім рядів зигзагоподібних ліній, інкрустованих тонкими золотими дротиками. Мистецьки оздоблена також бойова сокира, знайдена в Луцьку (урочище Красне). Обух її прикрашений у вигляді хвилястих заглиблених ліній, між якими є овальні кола з перехрестями всередині, а лезо оздоблене стилістичним зображенням птаха. Весь рисунок інкрустований сріблом. Сріблом інкрустовані також шпори з Белза і стремено з Шумська. Характерне оздоблення у вигляді рослинного заглибленого орнаменту мали кистені з с. Городище біля Шепетівки на Хмельниччині та с. Липне Ківерцівського району Волинської області.

Яскраву картину розвитку художнього ремесла на Західній Волині другої половини XIII ст. змальовує Галицько-Волинський літопис в некролозі князя Володимира Васильковича. Перераховуються золоті ікони, ковані сріблом посудини, обкладинки церковних книг, прикрашених сріблом, емаллю, перлами, коштовними каменями, відлиті з міді ворота з узорами, дзвони, кадильніці та інше начиння тощо.

У плані вивчення культури місцевого населення немаловажливу роль відіграють вироби художньої пластики з кераміки, каменю, бурштину та кістки. Це, насамперед, численні поливні декоративні плитки з церков у Володимирі-Волинському, Дорогобужі, Луцьку. За формою вони квадратні, ромбічні, трикутні і покриті глазуррю жовтого, зеленого і темновишневого кольорів. Інколи вони оздоблені рослинним або геометричним орнаментом та фігурними дужками. Художніми виробами-творами є також керамічні поливні іграшки у вигляді верш-

ника і коня, а також у вигляді чоловічої фігури верхи на бочці – в Городищі біля Шепетівки та Дорогобужі. Варто звернути увагу і на сам посуд. Виконуючи чисто утилітарну роль, він здебільшого оздоблений орнаментом з прямих і хвилястих ліній, в чому також проявляється художній смак майстрів-гончарів. Без перебільшення художнім витвором можна назвати велику білоглиняну накривку городища Х–ХІ століть. Городище Друге біля Луцька, суціль орнаментовану заглибленими орнаментованими насічками по колу, концентричними кругами, наколами, а в центрі, у колі з насічок, зображенням хреста.

Про духовну культуру ранньосередньовічного населення свідчить також різьблення по каменю. Останнє можна поділити на монументальне та дрібне. Про високу майстерність волинських каменерізів свідчать: портал входу в нижньому ярусі Стирової вежі Луцького замку та різьблений портал Василівської церкви-ротонди у Володимирі-Волинському. Про це ж говорять і численні різьблені деталі, що оздоблювали церкву Івана Златоуста – баз, архівольтів, косяків порталів тощо, знайдені в Холмі. Різьблені архітектурні прикраси демонструють тяжіння місцевої школи до європейських взірців. Щодо дрібної пластики, то її демонструють шиферна іконка з Чермна із зображенням Ісуса Христа, іконка з зеленуватого каменю – стеатиту з зображенням Св. Миколая з Данилової, кам'яна різьблена іконка із зображенням Св. Іллі з Городища біля Шепетівки, напівовальний образок з рожевого шиферу із Дорогобужа. Ці вироби можна назвати справжніми художніми творами місцевих різьбярів по каменю.

Декоративні засоби, близькі до різьблення каменю, використовувались у виготовленні порівняно нечисленних речей з бурштину, головним чином, хрестиків з Городища біля Шепетівки та Дорогобужа, серединнохрестя яких оздоблені циркульним орнаментом. До речі, свідченням їх місцевого виробництва є знахідки в Городищі відходів виробництва та шматків необробленого бурштину.

Чимало рис художнього декору подибуємо на виробах з кістки, що були знаряддями праці, предметами побуту, культу та військової справи. Декор наносився у вільних орнаментальних композиціях і мав як оздоблювальний, так і магічний зміст. Обробка кістки характеризуєть-

ся плоским різьбленням та зрідка елементами скульптури. Досконалістю визначаються двосторонні набірні гребені, оздоблені композиціями з врізних хвилястих і прямих ліній у поєднанні з концентричними колами, зрідка – з хрестиками. Справді високохудожніми виробами є вухочистки із стилізованою голівкою півня у верхній частині з Дорогобужа, рогові обклашки шкатулки з Городища Другого біля Луцька, гольник з Пересопниці, проколки, оздоблені багатим різьбленням з Городища і Перемиля. До цікавих і мистецьки зроблених варто зарахувати і кістяні шахи з Берестя і Луцька. Окремої уваги заслуговують предмети озброєння та спорядження бойового коня і серед них – рогова булава з Городища Другого, оздоблена пасмом врізних ліній, та роговий кистень з Чермна, на якому зображені боярин і русалка. Високохудожнім є псалій з Городища Другого, виконаний у вигляді голівки і шиї коня, пишно оздоблений вигадливим орнаментом з кіл, напівкіл, трикутників, що в переплетенні імітували кінську гриву. Художньо оформлені також навершя канчуків з Володимира-Волинського, Городища і Дорогобужа у вигляді стилізованої голівки птаха з підкреслено виділеними очима і дзьобом.

Короткий огляд художніх виробів Х – середини ХІV ст. засвідчує існування на досліджуваних землях мистецької традиції, що проявлялася в ювелірних та інших виробах Х – початку ХІІ ст., аж до поступового її згасання впродовж першої половини ХІІ століття. Однак уже в другій половині ХІІ–ХІІІ ст. відбувається становлення нової традиції місцевої школи, пов'язаної, зокрема, з художніми центрами у Володимирі-Волинському та Городищі біля Шепетівки. Нарешті, в другій половині ХІІІ – першій половині ХІV ст. відбувається поступове завершення давньоруських традицій і тяжіння місцевої культури до центральноєвропейської.

Розвивався тут і фресковий живопис, засвідчений при розкопках Дмитрівської церкви в урочищі Стара Кафедра у Володимирі-Волинському та Івана Богослова в Луцьку. В останній на стінках збереглися зображення Ісуса Христа, святих та зооморфні мотиви. У Луцьку створена і знаменита ікона “Волинської Богоматері”, написана, ймовірно, наприкінці ХІІІ ст. в час правління тут Мстислава Даниловича.

Цей шедевр малярства волинської школи зображає Св. Марію та Ісуса Христа у візантійському стилі, але з місцевою трактовкою. В Луцьку створені також мініатюри "Луцького Євангелія", що датується XIII–XIV століттями.

Підсумовуючи зроблений вище розгляд культурного розвитку Волинської землі впродовж X – першої половини XIV ст., можна зробити деякі висновки. Переважна більшість знахідок, які характеризують розвиток матеріальної культури, виготовлялась на місці і відноситься до загальноруських типів. Можна впевнено констатувати, що вже наприкінці XI–XII ст. матеріальна культура навіть найвіддаленіших районів досліджуваної території практично не відрізнялась за своїм характером від загальноруської. Аналіз археологічних та писемних джерел свідчить, що духовна культура Волинської землі розвивалась у тісному зв'язку з іншими руськими землями, а державна християнська релігія з кінця X–XI ст. набула повсюдного поширення навіть у найглухіших кутках Волинського Полісся і Підляшшя, окремі ж випадки язичництва були вже анахронізмом. Разом з тим в постмонгольський період тут формуються специфічні риси художнього мистецтва та літератури, які спирались на давньоруські традиції. Елементи ж західної культури, які зустрічаються на досліджуваній території частіше, ніж в центральних районах Русі, є наслідком економічних і культурних зв'язків з сусідами. Через Волинь культурні впливи Русі поширювались на землях західних слов'ян. Водночас Волинська земля використовувала культурні надбання західних сусідів, які передавала в інші регіони Русі.

Аналіз решток матеріальної культури історичної Волині розглянуто нами в поступальному розвитку шляхом характеристики знахідок у хронологічній послідовності від X до XIV ст. включно. Це, на нашу думку, дає уявлення про еволюційний безперервний культурний розвиток краю у визначеному часі.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи зроблений вище розгляд питань культурного розвитку Волині та Волинського Полісся впродовж X–XIV ст., можна зробити деякі висновки. Авторами навчального посібника проаналізовано низку джерел для вивчення матеріальної і духовної культури населення північно-західних земель України в період Київської Русі та Волинсько-Галицької держави. Специфіка регіону полягає в його розташуванні на стику розселення східних і західних слов'ян, а також балтів, що не могло не відбиватися і на оригінальній культурі середньовічної місцевої людності. А тим часом, чимало питань, пов'язаних з етнокультурними процесами, тривалий час залишались невирішеними через обмежену кількість джерел. Нині джерельна база суттєво збільшилась, що й дозволило авторам по-новому висвітлити багато питань історії культури, які є предметом вивчення в курсі "Волинезнавство".

Перш за все, значна кількість джерел дала змогу простежити розвиток духовної культури місцевої людності. Археологічні матеріали свідчать про віру людей у потойбічний світ, культ предків. Віра в духів і явища природи проявляється у знахідках численних амулетів-оберегів, які є свідченням існування язичництва у слов'ян на Волині. У цьому плані значний інтерес становлять екскурси в давнє минуле волинян з метою вивчення витоків язичництва та початків християнства. В книзі стверджується, що поклоніння язичницьким божествам якийсь час зберігалось й після запровадження християнства, зазнавши, звичайно, певної трансформації. Так, риси Перуна частково проявляються в постанях пророка Іллі та Юрія Змієборця, свято зимового сонцестояння перетворилось у Різдво Христове, святкування збору врожаю – в свято Спаса тощо. Разом з тим, архітектурні та археологічні джерела свідчать, що з прийняттям християнства будуються церкви, виготовляються різноманітні хрестики, іконки, церковна утвар тощо.

Значна частина археологічних матеріалів говорить про розвиток декоративно-прикладного мистецтва. Це підтверджується знахідками вишуканих срібних і золотих прикрас: нашійних гривен, наручних обручів-браслетів, перснів, срібних намистин, сережок тощо. Джерела дозволяють з'ясувати цікаву особливість місцевої художньої культури. Її характерною рисою є набір стилістично одноманітних прикрас: нашійний ланцюжок з лопатних намистин, лунниць і медальйонів,

сережки з трьома малиноподібними зерненими намистинами, підвіски у вигляді тонких ланцюжків, так званої ряси, а також скроневі підвіски у вигляді виноградного грона. Названий набір прикрас – це продукт волинської мистецької школи, яка зародилася у XII столітті. Про художнє оздоблення книг, золоте і срібне окуття ікон, ковані з срібла і золота церковні ритуальні чаші, срібні та мідні кадильніці повідомляє Руський літопис. Археологічні джерела засвідчують наявність кістяних, кам'яних та керамічних виробів, які є шедеврами культури Волині та Волинського Полісся.

Про досить високий культурний рівень давньоруського населення регіону свідчать пам'ятки писемності, які вдалося розглянути як на базі археологічних, так і літописних джерел. Це надписи на камені та на хрестиках у Володимирі-Волинському і Дорогобужі, окремі літери на денцях горщиків, частина кириличного алфавіту на самшитовому гребені, знайденому в Бересті. Цікавими є знахідки в ряді волинсько-поліських міст бронзових і залізних писал тощо. Ці та інші джерела свідчать про поширення грамотності серед значної частини волинян. Серед пам'яток писемності слід назвати Волинський літопис, що описує події від 1201 до 1292 року. Він свідчить про високу культуру його укладачів і є неоцінним джерелом для вивчення багатопланової історії та культури досліджуваних земель. Літопис свідчить, що у Володимирі-Волинському та Холмі працювала велика група переписувачів та майстрів художнього оздоблення книг.

В книзі наголошується на культурних зв'язках волинян з народами як ближніх, так і дальніх земель. Визначаються особливості культури середньовічної Волинської землі та з'ясовуються витoki цієї культури.

Ось далеко не всі питання, які стали предметом розгляду навчального посібника. Звісно, ми не ставили перед собою мету охопити всі аспекти культури середньовічної Волині та Волинського Полісся, адже, як зауважив дотепний Кузьма Прутков: "Не можна охопити неосяжне". І це справедливо. Ми взяли до розгляду лише чотири, але, на наш погляд, найважливіші напрями місцевої культури і намагались охарактеризувати їх. А наскільки нам це вдалося зробити, про це хай судять наші читачі.

ДОДАТКИ

Григорій Охріменко

Археологічні дослідження Волині Володимира Антоновича

Опис давніх пам'яток Волині знаходимо найперше у збірнику "Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве, 1899 г." том I, виданої в Москві в 1901 р. під редакцією графині Уварової та С. Слуцького. В ньому вміщено частину рефератів, виголошених у Києві, за винятком деяких, у тім числі цікавої для нас праці А. Покровського – "Антропологические данные о типе черепов из волинских курганов". У збірнику подано також кілька статей В. Б. Антоновича. Перша з них має назву "Археологическая карта Волинской губернии" – с. 1–130, де докладно перераховано пам'ятки та знахідки (городища, кургани, кам'яні вироби, скарби монет тощо). Опис дано по уїздах: Житомирський, Дубенський, Новоград-Волинський, Овручський, Рівненський, Луцький, Ковельський, Володимирський, Острозький, Заславський, Старокостянтинівський; басейнах більших та малих річок: Стир, Гиринь, Устя, Стубла, Вілія, Черногузка, Полонка, Луга, Турія та ін.

При описі пам'яток у басейні р. Луги згадується, зокрема, що в селі Печихвости у 1868 р. знайдено скарб з 1027 срібних монет: польських, пруських, шведських XVII століття.

У Милятині є курган, у 1833 р. там знайдено скарб з 1079 срібних монет, у т. ч. 25 талерів. У старому Порицьку – 4 кургани (Антонович, 1901, с. 61). В новому Порицьку знайдено сокиру-молот з отвором із "сарматського вапняного пісчаника", в Риковичах також є курган, біля Янович на полі – 7 курганів, у с. Грибовичі – 7 курганів. У гробниці в Замкевичах 1875 р. знайдено поховання з мідним енкалпіоном, прикрашеним білою емаллю, та залишками парчі. Між селами Шельвів, Садів, Затурці згадуються кургани – "Городець", "Велика могила" (у документах 1584 року).

У селі Конюхи є чотирикутне городище довжиною 40 сажнів. Кожна зі сторін, нібито, побудована Степаном Чернецьким. У Новому За-

горові в монастирі виявлено скарб з 6-ти голландських червонців та 17-ти срібних монет XVII століття. Біля Локач є два городища (одне в урочищі Підзамче), а на полях та в лісі – до 30-ти курганів. Біля Микулич у лісі є 21 курган. Біля села Хмелеве – квадратне городище, сторони якого мають 35 сажнів, а в лісі – 17 курганів. У Житанях – більше 80-ти курганів. За селом Маркостав, по дорозі на Порицьк, є чотирикутне городище – "Замчисько" – 500 квадратних сажнів. У селі Зимно знайдено 3 молоти-сокири з отворами та городище – "Княжа гора". В лісі відомо до 500 курганів. У 1845 р. Піотровський розкопав два з них, при цьому знайшов кам'яну сокиру та шматок бурштину. А в 1886 р. Антонович розкопав 5 курганів (ймовірно давньоруського часу). Скелети лежали у підґрунті в неглибоких ямах, головою на захід. Біля похованих знайдено залізні ножі, бронзові перстені, каблучки, кераміку. Біля села Новосілки – 101 курган (Антонович, 1901, с. 62, 63). В урочищі Стара Кафедра у 1886 р. розкопки проводив Прахов. При цьому виявлено фундаменти кам'яного храму, сліди 5-ти аркасолій, уламки фресок, 7 поховальних склепів. Ймовірно, це залишки церкви Дмитрія XII століття. У місті Володимирі на площі городища знайдено два бронзових енкалпіони та частину третього, бронзовий образок св. Миколая, срібний браслет, наконечники стріл, списів, вуздечки, срібні монети XIV–XVII ст. (чеські, польські, угорські). По дорозі до Луцька було близько 100 курганів, неподалік села Островок – до 50-ти, але в 1860 р. всі вони були зрівняні для оранки. Серед розвалин Успенського храму (споруди Мстислава Ізяславича XII ст.) біля царських воріт знайдено бронзовий енкалпіон. На "Михайлівському погості" знайдено "велику бронзову булаву, кам'яний хрестик та кілька образків і медальйонів".

На території міста виявлено 4 сокири-молоти з просвердленими отворами (Антонович, 1901, с. 63–64). Що стосується Західної Волині взагалі та Володимирщини зокрема, то треба відзначити досить високий, як на той час, рівень інформації, поданої В. Антоновичем. Городища обміряні, перераховані кургани, згадані важливіші окремі знахідки. Все це має двояке значення: 1) Є уявлення про величезну кількість пам'яток (особливо курганів) станом на кінець XIX століття; 2) Ці відомості, інколи поділені на три періоди: кам'яний вік (куди зараховувалися часто і вироби бронзової доби), бронзовий та давньої Русі. Вони є цінним дороговказом, зокрема, для вивчення пам'яток **енеоліту**

та епохи бронзи. Це особливо добре ілюструється на теренах південної Рівненщини де поряд із виходами на поверхню високоякісного крем'яно відкрито було майстерні та вироби з нього, а також кам'яні сокири з приносної сировини. Така майстерня знайдена, наприклад, біля села Мала Мощаниця (зібрано відбійники, ножі (4), наконечники списів (3), кинджали (2), шліфовані сокири (6), виверти від них (2), крем'яні сокири (6) та ін.

Подібні вироби знайдені біля села Ступно: сокири з отворами (3), крем'яну сокиру, кинджал. Біля села Велика Мощаниця, за повідомленням В. Антоновича, ще в 1848 р. виявлено стоянку та майстерню, де знайдено відбивачі (14), нуклеуси (3), кинджали (6), ножі (6), наконечники стріл, сокири з отворами (41), виверти від них (34!), унікальну майстерню та 27 крем'яних сокир (Антонович, 1901, с. 67). Біля с. Будераж у 1897 р. знайдено 3 відбійники, 2 нуклеуси, 3 ножі, 3 наконечники до списів, "кривий ніж", 6 шліфованих крем'яних ножів, сокиру з отвором. Подібні артефакти виявлені біля села Святе, біля села Мости – великий нуклеус. Біля села Буща знайдено печеру з ходами та "залами", в них виявлено кам'яні та крем'яні сокири, ніж та ін. Кам'яні знаряддя знайдені і біля сіл Мізоч, Нараїв, а біля села Листвин виявлено ножі (3), шліфовані сокири (4), виверти від сокир, (Антонович, 1901, с. 68, 69). Біля села Хрінники знайдено багато первісних черепків (Антонович, 1907, с. 73). Цікаві дані одержуємо з реферату В. Антоновича про предмети періоду давньої Русі: біля села Бортівка у 1883 р. знайдено скарб, в якому були срібні прикраси зі сканню, бісером, 3 шийні гривни, 5 великих сережок, 2 лунниці та 17 "монетних гривень". Близько села Турби, в урочищі Плавилівка, підібрано сталевий меч та дві бойові сокири. Повідомляється, що Т. Волянський біля села Вербень розкопав 8 курганів. Результати подано сумарно: знайдено фрагменти кераміки, а в урочищі Обче підібрано різний кипарисовий хрест. Біля села Липа знайдено бронзовий енкалпійон з ланцюжком (Антонович, 1901, с. 72–73). Біля села Вечулки, в бік с. Новоселиця, розкопувала кургани (7) К. Мельник. Реферат В. Антоновича про давні пам'ятки Волині містить більше 120 ст. тексту. У кінці подано "указатель предметный", де подано опис пам'яток за рубриками: кам'яний вік, бронзовий, залізний, кургани, городища, вали, пам'ятки більш пізнього часу, монетні скарби. Звичайно, що цей поділ, враховуючи тодішній стан

археологічної науки, був умовний: кам'яний вік описаних пам'яток віднесено до "стоянок неолітичної епохи". Сюди включені майстерні кам'яних знарядь, належні, переважно, до енеоліту та бронзового віку; "майстерні пряслиць" (швидше всього, давньоруського часу). У частині: "Відбивні кам'яні знаряддя" віднесені і знахідки крем'яних сокир і скарби пластин. У басейні Горині біля села Шельвів в урочищі Сиботок знайдено 20 крем'яних великих кривих ножів, що лежали в одній купі (Антонович, 1901, с. 101).

В рубрику "Поліровані кам'яні знаряддя" віднесені кам'яні сокири з отворами (шліфовані та поліровані, або лише шліфовані) та крем'яні шліфовані сокири. Дано зведений перелік пунктів, де виявлені прясла, знаряддя з кістки та рогу, шліфовані камені з зображеннями. Цікавою є інформація про печери, виявлені на Волині. До таких пунктів занесено Троянів, Зимно, Буща, Боремель, Гоща, Сураж та ін. Всього 27! Подано і мегалітичні споруди: Васьковичі, Юрово, Глибенно, Сновидовицька Буда, "свайні", залишки пальових споруд – Річиця, Уховецькі, які можуть бути рештками давніх кладок, мостів тощо. До пам'яток бронзового віку віднесено місцезнаходження кельтів (Народичі, Рівне, Привітне, Заварниці, Збраньки), булави (Васильковичі), списи (Вербень, Онишківці), прикраси (Троянів, Ігнатполь та ін.).

У рубриці "Залізний вік" (періоди: дохристиянський та князівський) перераховувалися давні (у т. ч. середньовічні) знахідки залізних виробів – сокир, наконечників списів, наральників тощо. Таким було в той час уявлення про залізний вік. Тут же перераховуються скляні браслети, грецькі та римські вироби (Рівне, Плоска, Залужжя), а також, що досить несподівано для нашої території, "кам'яні баби": Шумськ, Бабушки, Вишполь, Майдан Туринський (Антонович, 1901, с. 125).

У загальненні про кургани зібрані дані про 15 тис. 347 курганів – у т. ч. 674 досліджених – 4,2 %. Деякі з них мали показові назви: Огорова Могила, Рицарська Могила, Татарська Могила, Чорна, Медвежа Могила, Ігорева, Золота, Дівоча, Богатирець, Велешова, Великий Курган, Зубів Курган. Серед курганів виділено "поховання кам'яного віку". Це Бортівка, Боратин, Зимно, Стенжаричі, Острожець, Кременець, Коростів, Залужжя. Всього – 20. Вони, ймовірно, можуть належати до бронзового віку або культури кулястих амфор, бо в неоліті могил не насипали. В. Антоновичем зібрано дані про 348 городищ. Подано назви окремих

з них: Башта, Бунякове, Гора, Десять Валів, Замок княгині Маруші, Звенигород, Княжа Гора, Колесо та ін. Важливо підкреслити, що виділено також поховання в кам'яних гробницях з інгумаційним обрядом: Збранки, Острожець, Вікнини, Верхів та ін. "Кісти" – поховання в кам'яних ящиках: Вишнівець, Бодаки, Козин; всього – 6. Інші, швидше всього, давньоруські кургани за особливостями поховального обряду поділені на поховання древленського та волинського типів. До останнього віднесені: Басів Кут, Карпилівка, Пересопниця, Білів, Лище, Ставок, Крупи, Теремно, Вишнів, Великий Турськ, Зимно, Устилуг, Бриків та ін. (досліджувані хоча б частково розкопками). (Антонович, 1901, с. 126–127).

Серед пам'яток більш пізнього часу В. Антонович називає знахідки енколпіїв та хрестиків. Це такі пункти як Піски, Пражив, Ясного-род, Калинівка, Беги, Норинськ, Овруч, Підруддя, Велика Глумча, Новоград-Волинськ, Полонне, Оржів, Замкевичі, Олика, Вербень, Малєво, Рудка, Антонівці, Лавриновці, Самчики, (Антонович, 1901, с. 128). Так, в Дорогобужжі знайдена стулка енколпіона, 2 хрести зі строкатого каменя, 2 бронзових хрести, іконка (можливо, ливарна формочка), вирізана в талькові з зображенням трьох святих та ангела (Антонович, 1901, с. 94), біля села Піски Житомирського уїзду (басейн Гучви) знайдено цілий та ще два по половині енколпіїв, один прикрашений емаллю (Антонович, 1901, с. 3), біля села Сураж (басейн Вілії) знайдено два бронзових енколпіїв та образок (Антонович, 1901, с. 84). В Оржеві також знайдена половинка енколпіона (Антонович, 1901, с. 44). Виявляється, що курган біля села Ходоки копав барон Штенгель. Біля села Полонне, (басейн р. Хомора) на Житомирщині, знайдено 9 бронзових та мідних енколпіїв і частин (1 – з емаллю, 6 бронзових образків) (Антонович, 1901, с. 32). Кілька створок енколпіїв знайдено в Овручі (Антонович, 1901, с. 20). Перераховані автором і місця знахідок давньоруських срібних гривень: старий Миропіль, Жадковка, Городок, Хотин, Висоцьк, Луцьк, Бискупичі Шляхетські, Бортівка. Зокрема біля Висоцька знайдено 32 срібних гривни та три срібних браслети. Біля села Бискупичі Шляхетські в 1883 р. натрапили на горщик, в якому було 42 срібних польських гроши XIV ст., срібну човноподібну гривну, вагою 49,1/2 золотника та срібні сережки (Антонович, 1901, с. 62–63), на території міста Луцька знайдено скарб з 150-ти срібних празьких грошей (1278–1346) та 2 срібні новгородські гривни, а в 1898 р. у са-

дибі пана Слюсарського у горщику знайдено скарб з кількох фунтів литовських динаріїв (зображення колон, списа та хреста) (Антонович, 1901, с. 49), біля села Хотин по дорозі до села Ходоки на кургані та в полі біля нього знайдено кілька срібних монетних гривень київського типу (Антонович, 1901, с. 43), в селі Городок (біля Рівно) знайдено 2 плетені шийні гривни, такий самий браслет та монетна гривна київського типу (Антонович, 1901, с. 40). Біля села Жадковка, де на березі Случі було городище та кургани, знайдено глиняний горщик з 15-ма монетними гривнями київського типу (Антонович, 1901, с. 30). В басейні р. Случ на території села Старий Миропіль знайдено горщик, а в ньому 42 празьких гроші XIV ст. та срібну монетну гривну (Антонович, 1901, с. 28). Срібні або золоті гривни давньоруського часу є дуже рідкісними знахідками. Це був засіб розрахунку переважно князів, ці гривни зберігалися в князівських, боярських та церковних скарбницях. У 1144 р. галицький князь Володимирко Володаревич (1124–1153) сплатив київському князю контрибуцію: 1400 гривень срібла (230–280 кг дорогоцінного металу), (Р. Шуст, 2007, с. 71. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні, Київ, Знання. – 2007. – 307 с.). В названій роботі В. Антоновича "Археологическая карта Волынской губернии" дано перелік оборонних валів (у т. ч. "Змієвих"): Хрінники, Усичі, Купин та ін., старовинні споруди та їх розвалини: Корець, Вишва, Острог, Олика та ін.; давня зброя, прикраси, посуд, кам'яні хрести (могильні, придорожні), християнські гробниці, камені з написами, оклади євангелій, дзвони (Антонович, 1901, с. 128). Автор подав також монетні скарби, поділивши їх на невизначені (37), австрійські монети, угорські, візантійські (лише Гладковичі), східні, германські, грецькі, датські, іспанські, італійські, литовські, лівонські, нідерландські, польські, пруські, римські (Орестів, Ківерці, Машів, Світязь, Мала Мощаниця, Івання та ін.) російські монети, трансильванські, французькі, чеські, шведські, швейцарські, молдавські. (Антонович, 1901, с. 130). Все це, безперечно, виключно важлива інформація. І така значна кількість та "вага" скарбів і присутність на Волині монет різних країн показують рівень розвитку торгівлі, ремесел, зв'язків у різні періоди середньовіччя, а загалом – що це був економічно розвинутий і багатий край.

Другий реферат Володимира Антоновича має назву "Раскопки курганов в Западной Волыни" (с. 131–140). За дорученням "Предвари-

тельного комітета XI Археологического съезда” впродовж літніх місяців 1897–1898 рр. В. Антонович провів розкопки на чотирьох могильниках, а саме біля сіл Сураж, Бриків у Кременецькому та Рикані, Красне в Дубенському уїздах. Могильник біля села Сураж у 1847 р. нараховував більше 300 насипів (підрахунки Я. Волошинського), а через пів століття їх залишилося лише 70! Могильник біля села Рикані нараховував більше 500 курганів, 24 з них розкопали в 1891 р. Читинський, Волянський, а ще раніше князь Любомирський. В. Антоновичем розкопано 43 кургани: в Суражі – 13, у Брикові – 12, Риканях – 11, Красному – 7. Дослідник намагався подати їх загальну характеристику, без інформації про окремі з них. Середня висота насипів – 2–1,2 м. В підніжжях багатьох з них було помітно ритуальний ровик. Майже на однаковій висоті під насипами зустрічалися фрагменти посуду, кістки тварин, цвяхи; у кургані № 5 Сураж та № 9 Бриків відкрито дерев’яні споруди з дерев’яних дошок та брусів, “ніби навіси в два скати”. Самі ж могили знаходились нижче горизонту на глибині близько 0,74 м, 25 % з них заглиблювалися в ґрунт і 75 % – у підґрунтя. У 62 % випадків могильні ями обкладалися деревом. У 2 % випадків під скелетами прослідковувалася підсипка з вуглинок та попелу. Переважно це були поховання одної особи, якщо двох, то з дитиною. Положення покійників – витягнуте головою на захід. Руки покладені були вздовж тіла (43 %), на тазових кістках (30 %), на поясниці (17 %). З цього бачимо як докладно (статистично) узагальнювалася інформація.

Обміри черепів показали, що 5 з них належали доліхоцефалам, 9 – субдоліхоцефалам, 4 – мезоцефалам, 2 – суббрахицефалам. Загалом поховальний інвентар бідний, зброї в них не знайдено. Лише в одному виявлені кістяні деталі сагайдака, 3 чотиригранних наконечники стріл, кістяні частини до лука, стремена (Антонович, 1901, с. 131–137). В окремих похованнях знайдені горщики, ножі (в чоловічих), у жіночих частими знахідками були прикраси: скроневі кільця, персні, сережки, буси тощо.

Ще одна стаття В. Антоновича з давньоруської тематики присвячена літописним містам: Шумську та Пересопниці – “О местонахождении летописных городов Шумска и Пересопницы” (с. 148–154). В ній подано опис місцезнаходження, історія цих міст, докладну картосхему мікрорегіону, виконану автором, дано плани городищ. Цікаві спосте-

реження знаходимо в іншій статті В. Антоновича “О каменном веке в Западной Волыни” (с. 141–147). Автор висловлює думку про густу заселеність Волинської височини від найдавніших часів до періоду неоліту. Одних стоянок та майстерень, за його підрахунками, тут є більше 300. Полісся було заселене в значно меншій мірі. Правда, до цих тем (“кам’яного віку”) зараховувались кам’яні сокири та майстерні пряслиць з овруцького червоного шиферу. Але таким був тоді стан знань. На Кременеччині та Острожчині В. Антонович називає до 40 стоянок та майстерень кам’яного віку з полірованими та відбивними виробами, крем’яними сокирами, серпами, кривими пластинами. Серпи з зубцями, щоправда, віднесено до категорії пилок бо доказів землеробства у той час не було. Городища поділялися на: князівського часу і більш ранні. Згадуються тут поховання в кам’яних ящиках тоді ще не вивченої культури “кулястих амфор” та кургани, які відносимо тепер до культур “шнурової кераміки”, де поряд з похованими (у скорченій позиції) чоловічими кістяками клини зі зброєю та знаряддя: сокири, кам’яні та крем’яні, наконечники списів, стріл, kindжали. Таких курганів досліджено на західній Волині 40 (розкопки Радзивілівського, Осовського, Руневського, Логера, Біляшевського). У цих курганах часто зустрічаються і “кругловські” горщики.

Перші археологічні дослідження на західній Україні

Цю тему, напевно, найбільш повно подано у зв'язку з ювілеєм – 100-річчям утворення кафедри археології у Львівському національному університеті ім. Івана Франка, який проходив у 2005 р. Про найдавніше археологічне вивчення Галичини та, частково, Волині докладно розповів проф. Яцек Лех (Jacek Lech Z badań polsko-ukraińskich zwazków w dziedzinie archeologii do “Wojny światowej” Przegląd Archeologiczny, Wrocław. Vol. 54, 2006, s. 5–59.) До речі, сам часопис під такою назвою почав виходити у Львові в 1876 р., а видрукуване перше його число з'явилося в друкарні Товариства ім. Шевченка.

“Західна Україна, – як пише Я. Лех, була найбагатша на археологічні знахідки з усіх земель Речі Посполитої обох народів. Були вони, зокрема кургани, грабовані протягом століть, починаючи з XVI ст.” “Розкопки” проводили тут козаки, шляхта, магнати. Принагідно розкопками на Україні цікавилися навіть польські королі (Szaraniewicz 1870, Kostrzewski 1949, Abramowicz 1983), серед перших піонерів-дослідників Я. Лех називає Яна гр. Потоцького, 1761–1815 рр., видатного вченого та інтелектуаліста доби європейської просвіти, який присвятив свої праці Сарматії, Скіфії, Слов'янам.

Річ Посполита була в ті часи багатонаціональною державою. Часто польські вчені досліджували землі етнічно українські, а українські дослідники працювали в Польщі. Частина матеріалів походить з України, які потім зберігалися в Польщі. Це такі як: Надзбручанський Святовид, трипільські старожитності з Білчи Злотої, що знаходяться в Кракові. То був час колекціонування речей дивних та цікавих. Археологічні знахідки згромаджувалися в приватних або публічних колекціях, як, наприклад, в утвореному в 1805 р. Кременецькому ліцеї. Це були зразки давнього мальованого посуду, вироби з каменю, кременю, бронзи. (Przybyszewski 1906, Nadaczek 1914, Kostrzewski 1949 та ін.). (Lech, 2006, s. 5–8).

У добу Освіченості археологію стали використовувати при вивченні походження народів, як один з напрямків поглиблення знань з

їх історії. Археологія в ті часи була предметом зацікавлення аристократів та інтелектуальної еліти Європи.

Ян Потоцький походив з гетьманського роду, пов'язаного від XVI ст. з Україною. В Піскові біля Вінниці він народився (8.03.1761) і тут, в Уладовці, біля Вінниці, наклав на себе руки (2.12.1815). Потоцький розкопував могили, видавав давні мапи, вивчав історію скіфів та слов'ян. Він перший звернув увагу на городища. Багато подорожував (Єгипет, Марокко, Анатолія, Кавказ). Враження публікував на французькій мові. Його повість “Рукопис, віднайдений в Сарагосі” є популярною дотепер. У Кременці він опублікував свої останні праці стосовно хронології глибокої давнини. Одним з представників доби романтизму на Україні був Зоріан Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький, який у 1818 р. видав працю про Слов'янщизну). Він також проводив археологічні розкопки, разом з дружиною мандрував по Подніпров'ї, Поліссі, проводячи археологічні та народознавчі дослідження. Кирилицею записував українські народні пісні (Lech, 2006, s. 8, 9). На землях Білорусі, Росії, України шукав найдавніші сліди слов'янства. Був зарахований до Петербурзької Академії Наук як почесний член (Janusz 1918, Fischer 1946, Kostrzewski 1949). В 1974 р. вийшла його збірка “Українські народні пісні”.

У цей час розвивається українське та російське слов'янофільство, в 30-рр. XIX ст. у Львові з'являється Руська Трійця. В 1828 р. у Львові утворено музей князів Любомирських. У 1840 р. видано невелику книжечку Жероти Паулі “Starożytnosci Galicyjskie”. Цей автор теж публікував пісні польські та русинські. Праісторичні події романтичні, зідеалізовані, знайшли відбиток у драмах Ю. Словацького “Ballady-na” (1839), “Zilla Veneda” (1840), він був учнем Кременецького ліцею (Lech, 2006, s. 10–12).

В серпні 1848 р. з дна річки Збруч дістали статую Святовіда, вапняного стовпа з різьбленими зображеннями з чотирьох боків. Це була значна подія, що викликала жвавий відгук в усій Європі. Статую перевезли в музей старожитностей у Кракові (діє з 1850 р.).

У 1871 р. Краківське Наукове Товариство переформовано в Академію Умеєнності (наук), в якій працювали такі відомі дослідники Галичини як: Ізидор Коперницький, Володимир Деметрикевич, Станіслав Кжижановський (Lech 2006 s. 12, 13). У 1875 р. було затверджено статут Товариства Археологічного Крайового у Львові, до співпраці в якому

долучалися дослідники різних національностей, його друкованим органом був "Przeeglond Archeologiczny". Почесним членом товариства був Ю. Крашевський (1812–1887), який багато років жив на Волині і був автором досить відомої праці "Sztuka u Slowian" (1860), а також повісті "Stara Baśń", "Powieść Xiwieku" (1876), Ю. Крашевського зараховували до української школи польської літератури. В 1879 р. він став почесним доктором філософії Львівського університету. Цей письменник дбав про зближення поляків та українців. Був у добрих стосунках з П. Кулішем. Як і члени Кирило-Мефодіївського товариства, Ю. Крашевський поділяв ідею вільної федерації слов'янських народів, розвитку мови, культури та створення української держави (Lech, 2006, s. 16–17).

У згадуваному Товаристві Археологічному в Львові був український дослідник, професор львівського університету Ізидор Шараневич (1829–1901), фахівець з історії Східної Галичини. У 1889 р. він організував археологічний музей в Ставронегійському Інституті у Львові. Адже, за словами Я. Леха, археологія була однією з наукових дисциплін, яка будила любов українського народу до рідної землі, показуючи її давню окремішність (Lech, 2006, s. 18).

З 1871 р. до Львова переїздить Адам Кіркор, який проводить археологічні роботи в Східній Галичині. Ці дослідження, з точки зору методики розкопок та якості документації були високо оцінені. В Коцюбинцях біля Гусятина він виявив поховання в кам'яних скринях культури кулястих амфор, а в Більчі Злотій – трипільське поселення в печері. Копав також троянові вали.

У 1885 р. відбувся з'їзд Товариства Археологічного Крайового. Метою досліджень проголошено ідею пізнання та охорони пам'яток, зокрема українського мистецтва. І. Шараневич, що виголошував промову на українській мові, підкреслював важливість використання писемних джерел у пошуках, зокрема, давньоруських міст. Східна Галичина (Поділля, Покуття) були найбагатшими на археологічні старожитності. Краківська Академія Наук (Умеєншності) жваво цікавилася тамтешніми дослідженнями, які проводилися А. Кіркором, Йозефом Коперницьким, що походив з Київської губернії, Готфріда Оссовського з Волині, Володимира Деметрикевича – зі Злочева. Всіх їх Я. Лех зараховує до найкращих польських дослідників того часу. Таких відкриттів як Святовид, Вертеба і Більча Злата, золотий скарб з Михалкова, курган у Рижанівцях в інших місцях знайти було важко.

Г. Оссовський добре знав українську мову. З 1887 р. проводив дослідження на Україні: досліджував Великий Рижановецький курган, кургани, поселення, цвинтарі в інших місцях, зокрема трипільської культури в Більчі Злотій, яку вважав цвинтарем. У 1898, 1904, 1907 рр. цю печеру вивчав В. Деметрикевич (Lech, 2006, s. 19–24). Всі ці дослідження проводилися з дозволу високих установ, зокрема Академії Умеєншності. Посади консерваторів та кореспондентів займали поважні представники аристократії. Найвидатнішою постаттю археології, польської та львівської, початку ХХ ст. був Карол Годачек (1873–1914). Він закінчив гімназію в Станіславі, вчився у Львівському університеті, пізніше у Відні, а з 1905 р. став надзвичайним професором кафедри археології Львівського університету, маючи 32 роки. Займався скульптурою та малярством стародавньої Греції, проводив розкопки на трипільському поселенні в Кошиловцях біля Заліщиків на Поділлі. Будучи у тяжкому становищі в окупованому росіянами Львові у грудні 1914 р. наклав на себе руки (Lech, 2006, s. 24–32). Трипільською культурою на Україні зацікавився варшавський праісторик Еразм Маєвський, засновник журналу "Swiatowit" та першого праісторичного музею у Варшаві. Він фінансував розкопки Маріана Гіннера біля Умані в Попудні.

Як пише Яцек Лех, українська громадськість Галичини була на початку ХХ ст. добре організована. В галузі науки важливу роль відігравало Товариство ім. Т. Шевченка (яке мало музей, бібліотеку, видавництво, друкарню і друкувало "Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка") (Lech, 2006, s. 36–37). Товариство організовувало дослідження, зокрема, в Кракові, Белзі та інших містах. На Волині в цей час діяло Товариство Краєзнавче, існував також музей Волинський в Луцьку. Початок йому поклала Вистава Волинська 1928 р. Краєзнавчі установи, де нагромаджувалися музейні археологічні збірки, організовано в Дубно, Тернополі, Рівному, Заліщиках. У роботі луцького краєзнавчого товариства брав участь делегат Державного Музею Археологічного у Варшаві Якуб Гофтан. До нього постачали експонати Роман Якімович, Людвік Савіцкі. Обов'язки кустоша виконував Олександр Прусевич у Волинському краєзнавчому музеї в Луцьку (Szymanski, 1990, s. 56–58). У березні 1921 р. керівником кафедри праісторії у Львівському університеті став Леон Козловський, автор книги "Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)", Львів, 1924 р., а в 1922 р. видав першу синтезуючу працю про неоліт у Польщі, подав дефініції щодо археологічних куль-

тур. Це були перші такого типу пошуки. Вони, зокрема, мали вплив на погляди англійського археолога Гордона Шільда. Л. Козловський досліджував поселення в Незвиськах на Поділлі. У 1926 р. він став послом до сейму Речі Посполитої. Частину його обов'язків в університеті перейняв Тадеуш Сулімський (1898–1983). Теоретичний напрям досліджень Л. Козловського можна назвати культурно-історичним, де велика увага приділялася кліматичним та природним умовам. У 1939 р. вийшла ще одна книга Л. Козловського “Zarys pradziejów Polski Poludniowo-Wschodniej” (Lech, 2006, s. 37–40).

Для розвитку археологічної науки, у т. ч. археології, багато зробило НТШ, Товариство Приятелів Народного Музею ім. Шевченка, Український університет у Празі та з 1930 р. Український інститут Науковий у Варшаві. Одним з кращих молодих науковців того часу був учень Л. Козловського Маркіян Смішко, який навчався в Закладі Праісторії з 1926 р. вивчаючи тоді готські пам'ятки східної Галичини. Зберігся написаний від руки лист Л. Козловського, в якому він підтримує М. Смішко у проханні надати йому стипендію: “Pan Smiszko Marian Orest drugi rok pracuje w moim seminarium. Pracuje bardzo pilnie, zamierza się on poświęcić całkowicie pracy naukowej...28.09.1927 r.” (Lech, 2006, s. 41–45). У 1932 р. М. Смішко приготував докторську працю, присвячену поселенням ранньоримського часу в Східній Малополющі. Співпрацював із Т. Сулімським. У 1934 р. М. Смішко, Т. Сулімський, К. Мучковський у Львові видали працю “Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego”. Друкувався М. Смішко також у варшавському часописі “Wiadomości archeologiczne”. Учень Л. Козловського був також І. Свешніков (1915–1995), який у 1936/37 рр. відвідував лекції цього видатного вченого. З 1938 р. І. Свешніков проводив на Волині свої перші розкопки.

У 1939 р. з приходом Радянської Армії багато представників польської та української інтелігенції було заарештовано і заслано в табори. НТШ було ліквідовано, а утворено філіал Академії Наук. Кафедру праісторії у Львівському університеті ім. І. Франка очолив Ярослав Пастернак (Lech, 2006, s. 46–47).

Григорій Охріменко, Світлана Локайчук,
Наталія Складенко

Археологічні дослідження на Волині у міжвоєнний період

Володимир Антоневич

Про розвиток археологічних досліджень в передвоєнний період на Волині та Галичині читаємо в статті наукового співробітника Państwowego muzeum Archeologicznego Данути Пьотровської. Для організації охорони та вивчення пам'яток археології у 1920 році було утворено Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych (PGKZP). Першим її керівником став Еразм Маєвський, його заступниками були Володимир Антоневич та Роман Якимович, які перед Першою світовою війною вивчали археологію у Львівському університеті. У 1921 р. Володимир Антоневич вирушає в експедиційну подорож у Східну Галичину – край свого дитинства. Тут, з метою збереження місцевих пам'яток, він пропонує, зокрема, передати у державну власність печери Вертеба в Більчі Злотій та Кривчі, забронювати оранку на городищах і валах. У Львівській окрузі керівником консерваторської служби став Богдан Януш – учень Карола Гадачека. Він належав до сполонізованої української інтелігенції і мав значні заслуги в охороні пам'яток Львова та Галичини. Сам же К. Гадачек був популяризатором минувшини краю, автором багатьох публікацій та книг (5 листопада 1930 р. застрелився в готелі “Варшава” у Львові) [Piotrowska, 2006, s. 61–66].

Консерватором люблінсько-волинського округу з 1920 р. став Міхал Древко (1887–1964) родом з м. Сокаль, котрий студіював праісторію в Ягеллонському університеті у Володимира Деметрикевича (1859–1937).

Ситуація з охороною пам'яток у Волинському воєводстві була значно гірша, ніж у Східній Галичині, – пише Д. Пьотровська, – нижчим

тут був рівень освіти населення (значно вищим рівень безграмотності, менше місцевої інтелігенції [Piotrowska, 2006, s. 66].

Важливі дослідження в цей час на Волині розпочав Людвік Савицький (1893–1972), котрий був головним консерватором у Західній Білорусі. У 1922 році він розпочав розкопки в селі Городок біля Рівного, де виявлено різнокультурну пам'ятку, з переважанням палеолітичного матеріалу. Перші розкопки там проводив перед Першою світовою війною власник маєтку барон Теодор Шитенгель, в минулому член першої Російської думи. У Городку він організував та утримував Музей регіональний, природничо-історичний музей. Саме він запросив для продовження розкопок Левка Чекаленка (1888–1965) [Sawicki, 1928, s. 71], котрий був асистентом відомого дослідника Федора Вовка (1847–1918) – видатного антрополога, етнографа, археолога. Разом з Ф. Вовком він досліджував стоянку Мізин на Чернігівщині. Будучи знайомим з Л. Савицьким, Л. Чекаленко показав йому стоянку Городок. “Так, Городок та його околиці стали...осередком найбільших тогочасних досліджень на Західній Україні” [Sawicki, 1923, s. 230–233; 1925, s. 355]. Тут досліджувалися шари від палеоліту до середньовіччя. Городок тоді був значним селом – 8 км довжини, розкинувся на обох берегах р. Устя [Piotrowska, 2006, s. 67–68].

Л. Савицький проводив тут дослідження у 1922, 1925 роках. Цю палеолітичну пам'ятку відносили спочатку до культури Орін'як, зараз – до Липської [Давня історія..., 1997, с. 53, Карта 2]. Тоді ж Ірена Шой'єр-Савицька (1890–1944) – дружина Людвіка Савицького, вивчала поселення культури шнурової кераміки в уроч. Кургани, а також середньовічну пам'ятку в уроч. Над Рудником [Scheuer-Sawicka, 1929, s. 292–293]. Разом з Л. Савицьким та М. Древко працював ще один делегат у Волинське воеводство – Якуб Гоффман.

У 1926 р. роботи в Городку відновилися. Л. Савицький отримав 18 тис. злотих на дослідження. Днівка для робітника становила тоді 1 злотий. У пункті “Городок” розкопки тривали від 13 липня до 13 грудня. Роботи проводилися одразу на площі 700 м² на гли-

Ігор Свешніков

бині 11 м. На цьому рівні знайдено рештки великого вогнища з багатим на знахідки культурним шаром, у т. ч. кістками мамонта, підвісками з мушлів, вироби з шоколадного кольору кременю, що походив із Свентокриських гір. Сенсацією було і виявлення кісток людини з пізнього плейстоцену, які вважали свідченням канібалізму. Поблизу була знайдена шнурова кераміка, підвіски з мушлів, риб'яча луска, уламок мідної (?) шпильки. Деякі з цих поселень досліджував після війни І. Свешніков – видатний львівський археолог [Sawicka, 1924, s. 62; Свешніков, 1974, с. 10; Piotrowska, 2006, s. 70]. Ще однією сенсацією, яка стала відома в багатьох країнах Європи, було відкриття в Городку майже цілого скелету мамонта [Kamińska, 1993, s. 118]. У Городок приїздили численні відвідувачі та гості, у т. ч. археологи зі Скандинавії (Eli-as Ayraraa, Birger Nerman). Багатьох дивувало, що одночасно на розкопках працювало по 70–100 чоловік, а 30 возів відвозили землю. За три метри від верху пагорба знайдено багато великих кісток мамонта, а між ними – скупчення кременів та залишків вогнищ [Kamińska, 1993, s. 118; Piotrowska, 2006, s. 70–71].

З приводу відкриттів у Городку висловлювалися різні думки, у тому числі полемічна стаття Єжи Поланського (1892–1975) на сторінках часопису “Wiadomości Archeologiczne” [Piotrowska, 2006, s. 71–73].

У 1927–29 рр. професори гімназії з Рівного М. Древко та Я. Гоффман, проводили розкопки на великій площі “слов'янського...поселення (VI–XI ст.), а також на цвинтарі” [Drewko, 1927, 1935]. Було відкрито залишки жител, залізоплавильну майстерню. На курганному могильнику вивчено 14 курганів, в яких виявлено по 1–6 померлих. Після розкопок частину пам'ятки викупили у власників землі і залишали як “rezerwat archeologiczny” (археологічний заповідник) під наглядом РМА – Державного Археологічного музею у Варшаві.

Матеріали М. Древка після війни опрацювала Кристина Мусянович (1908–1998) з РМА [Musianowicz, 1979, s. 169–170; Piotrowska, 2006, s. 74–76]. З 1928 року було ліквідовано Państwowe Grono Konserwatorów, а його обов'язки перейняв РМА (Державний Археологічний музей) у Варшаві.

У цей час українські історики, археологи домагалися права власних розкопок пам'яток Галицького князівства для Українського Народного музею у Львові, уфондованого Отцем Митрополитом Андрієм Шептицьким. Археологічний та етнографічний відділи музею очолював

Михайло Островський

доктор Ярослав Пастернак (1892–1969) – учень проф. Я. Чекановського – у Львові та професора Л. Нідерле (1865–1944) у Празі. В 1931 році такий дозвіл отримав доктор Я. Пастернак.

На той час археологія, її дослідження могли мати вплив на державну ідеологію. Наприклад, про давність “сил польських на Волині”, починаючи від лужицької культури кінця бронзового віку. Р. Якимович видав наукову працю “Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w swietle archeologii”, опубліковану 1934 р. видавництвом РМА, співробітники якого брали участь у презентації Волині на Волинській виставці.

У 1928 р. (14 червня) біля с. Борочиці, що на Горохівщині, виявлено на глибині 1,5 м великий скарб. Про нього писали І. Piotrowski (1929), Я. Пастернак (1931). Скарб складався із римських динарів 2–3 ст. н. е. (біля 20 кг, срібного посуду та золотого медальйона). Знахідку пов’язували з готською елітою вельбарської культури. Частини скарбу передано до Варшави (у РМА). Професор С. Гонсьоровський з Ягеллонського університету описав знайдений медальйон і назвав його унікальним [Gąsiorowski, 1928–1929, s. 57].

Співробітниками (делегатами) від РМА на Волині були Якуб Гоффман, Михайло Островський, Юрій Шумовський, Конрад Яжджевський. Останній біля Кременця в каменоломні на Лисій Горі відкрив печеру, в якій знайдено цвинтар висоцької культури. В пілюці там знаходилися людські скелети, побитий посуд, кам’яні сокири. Під час розкопок у розташованій поблизу каменоломні для добування пісковика підривали динаміт, і в печері з’явилися тріщини.

Невдовзі біля с. Рудка під час земляних робіт відкрито поховання з урною, фібулою та двома оздобами [Jażdżewski, 1995, s. 119; Jażdżewski, 1936; Piotrowska, 2006, s. 80–83]. Це відкриття досліджував інший делегат РМА – Олександр Цинкаловський (1898–1983). Поховання в Рудці належало представнику готської аристократії (вельбарська культура).

Пані Д. Пьотровська пише, що між варшавським РМА та українськими археологами були добрі стосунки співпраці. Так, 12 липня 1933 року Левко Чекаленко, котрий проживав тоді у Варшаві, просив директора РМА надати йому дозвіл для проведення досліджень у с. Дюксин Костопільського повіту та с. Липа Дубенського повіту. Йому дозволили значно більше – дослідження на “терені воеводства Волинського та прилеглих повітів” (Документація в збірниках РМА).

Один з розділів статті Д. Пьотровської має назву “Навколо Олександра Цинкаловського”. Як пише авторка, є “він важливою по-статтю в історії діяльності РМА на Західній Україні в часи другої Речі Посполитої. О. Цинкаловський був Українцем, типовим інтелігентом з польсько-українського пограниччя культури...”. По материнській лінії був онуком польського повстанця 1863 р. Із 1925 року навчався у Варшавському університеті, студіюючи загальну та церковнослов’янську археологію. У 1929 р. отримав ступінь магістра. Після навчання працював у НТШ архівістом, постачаючи для музею Товариства знахідки з Волині. Від 1933 р. був делегатом РМА, якому довіряли охорону пам’яток на Волині. Олександр Цинкаловський, як зазначав у своєму листі від 21 квітня у 1944 р. К. Яжджевський, врятував і переказав до РМА велику кількість матеріалів. Проте він, як і Юрій Шумовський, співпрацював одночасно з музеєм НТШ у Львові, куди також передав чимало знахідок, за що керівник відділу мистецтва, консерватор керівництва воеводського в Луцьку З. Ревський писав до Міністерства Визнань Релігійних та Освіти у Варшаві дуже докладні “звернення” про діяльність О. Цинкаловського, проте безрезультатно.

З початком Другої світової війни робота з охорони пам’яток не припинялася. Про невеликі дослідження Чермна (Червеня) над Гучвою писав Л. Чекаленко. У Львові працювали Ярослав Пастернак, Рудольф Ямка – археолог з Кракова. З 1939 року директором Кременецького музею став Олександр Цинкаловський [Piotrowska, 2006, s. 88–91].

У 1961 р. Польське Товариство Археологічне опублікувало книгу О. Цинкаловського “Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia

Тадеуш Сулімівський

Wołyńskiego" (Warszawa), у якій знаходимо опис багатьох пам'яток різних періодів. Більшість із них виявлена автором – невтомним дослідником давньої історії рідної землі.

Закликом до співпраці польських та українських археологів закінчується правдиво написана стаття Д. Пьотровської: "Багато можна жадати від тіснішої співпраці істориків, археологів обох країн, без яких наші напрацювання залишаться неповними та уривчастими (фрагментарними)" [Piotrowska, 2006, s. 88–94]. Слід додати, що матеріали із Західної України, які зберігаються у збірках РМА, широко публікувалися (Rauput, 1960; J. Glosik, 1962; Musianowicz, 1979; Mitkova-Szubert, 1999; T. Wegrzanowicz, 2001).

Треба визнати, що в кінці XIX ст. та в міжвоєнний період XX ст. завдяки подвижницькій праці багатьох українських та польських археологів на території Галичини і Волині зроблені значні археологічні відкриття. Імена цих подвижників науки: Володимир Антонович, Тадеуш Сулімирський, Ярослав Пастернак, Олександр Цинкаловський, Людвік Савицький, Ірена Шойер-Савицька, Міхал Древко, Юрій Шумовський, Михайло Островський та інші. Чітко організованою була і державна політика щодо охорони пам'яток історії та культури, яку впроваджував РМА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давня історія України, 1997, с. 53, Карта 2.
2. Пастернак Я. Скарб римської доби в Боровичах на Волині // Записки НТШ. – Т. 151, 1931. – С. 11–15.
3. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974. – С.10.
4. Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołyniu i Polesia Wołyńskiego. – Т. 10. – Warszawa, 1961.
5. Drewko M. Sprawozdanie z czynności konserwatorów zabytków przedhistorycznych na okręg Lubelski za rok 1926, "Wiadomości Archeologiczne", t. 10, 1927. – S. 284–285.
6. Drewko M. Sprawozdanie z działalności państwowego, konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lubelskiego za lata 1927 i 1928, "Wiadomości Archeologiczne", t. 13, 1935. – S. 295–297.
7. Gąsiorowski S. J. Znaleźisko z Boroczyc na Wołyniu, "Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne", t. 12, 1928–1929. – S. 56–58.
8. Hoffman J. Sprawozdanie z działalności delegata Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych na obszar województwa wołyńskiego za lata 1924, 1925, 1928, "Wiadomości Archeologiczne", t. 13, 1935. – S. 300–304.
9. Kamińska J. O Aleksandrze Kamińskim, (w:) S. K. Kozłowski, J. Kolendo (red.), Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim, Warszawa, 1993. – S. 115–118.
10. Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwód Roweński (LJSRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia, "Wiadomości Archeologiczne", t. 44(2), 1979. – S. 168–205.
11. Пастернак Я. Скарб римської доби в Боровичах на Волині. Записки наукового товариства імені Шевченка, т. 151, 1931. – С. 11–17.
12. Sawicka I. Nowe odkrycia archeologiczne w Gródku na Wołyniu, "Z Otchłani Wieków", r. 2 (4), 1924. – S. 62.
13. Scheuer-Sawicka I. Sprawozdanie z badań archeologicznych terenowych przeprowadzonych w 1925 r. – "Wiadomości Archeologiczne", 1929. – S. 292–293.
14. Jażdżewski K. Cmentarzysko jaskiniowe kultury wysockiej w Kulikowie, w pow. krzemienieckim, "Z Otchłani Wieków", r. 11(4–5), 1936. – S. 67.
15. Jażdżewski K. Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku, Łódź, 1995. – S. 119.

Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog

Красевські Йозеф

Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887) – pisarz, publicysta, historyk, krytyk literacki, krytyk sztuki, rysownik, kolekcjoner – uczył się w Białej Podlaskiej, Lublinie i Świsłoczy, gdzie uzyskał świadectwo dojrzałości (maturę). W 1829 r. rozpoczął studia lekarskie na Uniwersytecie Wileńskim, lecz przeniósł się wkrótce na Wydział Literacki. Studia zostały przerwane w grudniu 1830 r. przez aresztowanie za udział w antycarskiej konspiracji przedpowstaniowej. Z więzienia wyszedł w marcu 1832 r. W 1834 r. wyjechał na Wołyn i przebywał w Horodku w siedzibie znanego kolekcjonera dzieł sztuki Antoniego Urbanowskiego, katalogując jego bibliotekę. Ożenił

się w 1838 r. z Zofią Woroniczówną – bratanicą prymasa J. P. Woronicza. Na Wołyniu przebywał do 1858 r. ódzierzawiać lub będąc właścicielem majątków Omelno, Gródek, Hubinek. W uznaniu dla jego działalności publicystycznej i pisarskiej Uniwersytet Jagielloński zaproponował mu w 1851 r. katedrę literatury powszechnej i polskiej, jednak sprzeciwiły się temu władze austriackie i rosyjskie.¹

Mniej znana jest działalność J. I. Kraszewskiego jako archeologa. Kraszewski był organizatorem wielu akcji mających na celu zabezpieczenie i ocalenie dla potomnych relikwów przeszłości, rejestrowanie ich obecności i włączanie do naukowych kolekcji i zbiorów muzealnych. W 1841 r. założył pismo *Athenaeum*, wychodzące regularnie co dwa miesiące, aż do roku 18–52². Głównie dzięki jego energii i finansom. Umożliwiała ono publikowanie różnych „starożytniczych” materiałów. Prowadziło oficjalną akcję zbierania pamiątek polskich angażując szerokie kręgi czytelników. „Wciągał do prac zespołowych rzesze nauczycieli, artystów, amatorów rozrzuconych po różnych zakątkach kraju. Ludzie ci, zachęceni przez Kraszewskiego,

zbierali, notowali, rysowali widoki i napotkane szczątki zabytków. Sam zbierając, nadał polskiemu kolekcjonerstwu zakres działalności naukowej i społecznej”³. W swoich wędrówkach po kraju, a także w trakcie dalszych podróży, zwracał uwagę na zabytki historyczne i archeologiczne. Wiele tzw. starożytności pozyskał dla swoich zbiorów, niektóre osobiście podejmując w trakcie zwiedzania interesujących okolic obfitujących w relikty przeszłości.

W latach 1853–1858 Kraszewski mieszkał w Żytomierzu, gdzie m. in. został wybrany społecznym kuratorem gimnazjum. Dyrektor tego gimnazjum, również znany pisarz Antoni Pietkiewicz (pseudonim Adam Pług) tak w 1853 r. opisuje zbiory Kraszewskiego: „Ponad szafą ściana przeciwległa wchodowi prawie cała zawieszona była pejzażami olejnymi, pędzla Kraszewskiego, a pod oknem na lewo stały zwykłe sztalugi. Na półkach i na małych stolach poustawiane i porozkładane były rozmaite wykopaliska i zabytki starożytności, a znów na innych ścianach, w miejscu nie zajętym przez szafy, wisiały stare broje i rynsztunki wojennej.

Ważną rolę w życiu J. K. Kraszewskiego odegrał Józef Łepkowski pierwszy profesor archeologii i twórca pierwszej katedry archeologii na ziemiach polskich – na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Sprawował on jednocześnie funkcję dyrektora Biblioteki Czartoryskich w Sieniawie koło Przeworska. W maju 1869 r. prof. J. Łepkowski zakupił od J. I. Kraszewskiego 61 eksponatów muzealnych dla księcia Władysława Czartoryskiego. Lista zabytków, którą wcześniej do wglądu i akceptacji wysłano Czartoryskiemu do Paryża obejmowała też przedmioty z wołyńskiej kolekcji pisarza. Znalazły się tam: „żelazna buława i misiurka nabyta na Wołyniu, dwie siekierki kamienne „z Dubieńskiego”, popielnica wykopana na Wołyniu, żelazne strzały, dwa hełmy, zapinki z brązu, ostrza dzid oraz hełm z Nieświeża i młot kamienny z Podola”. J. Łepkowski pozyskiwał też od Kraszewskiego zabytki archeologiczne dla utworzonego przez siebie w 1866 r. Gabinetu Archeologicznego przy Uniwersytecie. W zbiorach Gabinetu Archeologicznego z nazwiskiem Kraszewskiego związany jest dar ozdób brązowych z okresu halszackiego pochodzących ze znaleziska w miejscowości Telkowce (d. pow. Sztum), tłuczek kamienny z Dubna (d. pow. Siemiatycze) oraz dwa kamienne rozciera-cze z nieustalonych miejscowości na Wołyniu.

Na fali zainteresowania słynnymi szwajcarskimi badaniami osad palafitowych zainteresowano się podobnym znaleziskiem w Czeszewie – majątku ziemskim należącym do znanego filozofa K. Libelta, który był teściem J. Łepkowskiego. Na temat tego znaleziska zabrał również głos J. I. Kraszewski⁶.

J. I. Kraszewski odbywał liczne podróże zagraniczne. Interesowała go kultura antyczna i archeologia klasyczna⁷. Odwiedził Krym i Włochy. Przed swoimi podróżami do Italii w latach 1853-1861 (Herkulanum, Pompeje) prowadził dogłębne studia nad plastyką i architekturą antyczną. „Najpierw poznał najwybitniejsze dzieła ze sztychów, później swoje wykształcenie podbudował badaniami na polu archeologii klasycznej”⁸. W 1871 r. znalazł się w reprezentacji polskich uczonych na V kongresie antropologii i archeologii przedhistorycznej, który odbył się w Bolonii (Włochy). Wziął też udział w kolejnym kongresie, w Sztokholmie (1874) i opublikował w Paryżu (w języku francuskim) obszerne sprawozdanie z tego zjazdu⁹.

Od 1858 r. J. I. Kraszewski był członkiem korespondentem Krakowskiego Towarzystwa Naukowego.

W 1860 r. w Wilnie ukazało się dzieło J.I. Kraszewskiego „Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej”. Jest to pierwszy szczegółowy zarys pradziejów Polski i Słowiańszczyzny. Kraszewski wypowiedział się w sprawie datowania i funkcji narzędzi, obrządku pogrzebowego. Sporządził zestawienie pradziejowych naczyń z wykopalisk (począwszy od pierwszych wiadomości podanych przez Jana Długosza w XV w.), próbując stworzyć ich klasyfikację. Omówił ornamentykę naczyń i sposób wykonania. Wypowiedział się na temat posągów bóstw i napisów runicznych. Szukał analogii dla brązowego berła sztyletowego w starożytnym Egipcie. Pisał o wpływach fenickich, greckich i rzymskich na nasze ziemie. Polemizował z innymi badaczami (m. in. z Eustachym Tyszkiewiczem) często mając słuszość w swoich poglądach. Dzięki zestawieniu wszystkich dotychczasowych znalezisk i opracowaniu całej dostępnej literatury praca Kraszewskiego stała się niezbędną lekturą dla wszystkich badaczy zajmujących się prahistorią. Przyczyniła się do rozbudzenia zainteresowania archeologią. Uzupełnieniem tego dzieła miał być album z własnoręcznie wykonanymi przez Kraszewskiego rysunkami. Niestety nie został opublikowany, a jego wersja przygotowana do druku znajduje się w zbiorze graficznym Muzeum Narodowego w Krakowie”. Książka J. Kraszewskiego „Sztuka u Słowian...” doczekała się przychylniej recenzji prof. Józefa Łepkowskiego, profesora archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

W 1873 r. Towarzystwo Naukowe w Krakowie zostało przekształcone w Akademię Umiejętności, a w ramach Wydziału Historyczno-Filozoficznego powołana została Komisja Archeologiczna, której przewodniczącym został J. Łepkowski. Komisja ta utworzyła sekcję zajmującą się stworzeniem „encyklopedii starożytności polskich”. Przyjęto propozycję J. Łepkowskie-

go, by powierzyć J. I. Kraszewskiemu, członkowi Akademii, przygotowanie projektu encyklopedii¹². W 1875 r. ukazał się drukiem opracowany przez niego „Projekt encyklopedii starożytności polskich”¹³. Według Kraszewskiego encyklopedia powinna zaczynać się od czasów przedhistorycznych i obejmować wszystkie obszary kiedykolwiek wchodzące w skład Rzeczypospolitej. Uwzględnić należy, w przypadku ziem nie rdzennie polskich, również czasy najdawniejsze – sprzed panowania Rzeczypospolitej. Kraszewski proponuje podział opracowania na 16 działów tematycznych. W załączniku do „Projektu...” dodaje spis około 2000 najważniejszych haseł proponowanych do uwzględnienia - z zastrzeżeniem, że jest to tylko drobna część tego, co encyklopedia powinna zawierać¹⁴. Mimo przyjęcia i zatwierdzenia przez Komisję Archeologiczną Akademii Umiejętności nie przystąpiono niestety do realizacji projektu. Był trudny do zrealizowania przy ówczesnych możliwościach finansowych i personalnych polskiej nauki. Pomysł encyklopedii był wizjonerski na owe czasy. Projekt encyklopedii starożytności porównać można byłoby ze zrealizowanym nieco później piętnastotomowym wydaniem „Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (Warszawa 1880–1902).

Робоча нарада у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР.
60-і роки XX ст. З лівого боку О. Ратич, Ю. Захарук, М. Смішко

- ¹ Polski Słownik Biograficzny, t. XV, 1970, s. 221–229.
- ² Тамże s. 223.
- ³ Dorota Siwicka, Kolekcja wobec nikczemności świata, w: M. Zielińska (red.), Zdzienienia Kraszewskim, Wrocław 1990, s. 137.
- ⁴ Joachim Śliwa, Czarnomorska wyprawa Józefa Ignacego Kraszewskiego, Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, nr 53/2003, przyp. 12.
- ⁵ Janusz Nowak, Władysław Czartoryski i Józef Ignacy Kraszewski. Kolekcjonerskie związki pokoleń emigrantów. Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie, R. 42, 1997, s. 149–162.
- ⁶ Józef Kostrzewski, Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań 1949, s. 55; Stefan Nosek, Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce, Ossolineum, 1967.
- Joachim Śliwa, Czarnomorska wyprawa Józefa Ignacego Kraszewskiego, Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, nr 53/2003.
- ³ Stefan Świerzewski, Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog. W sto pięćdziesiąt rocznicę urodzin, Archeologia 12, 1961, s. 548.
- ⁹ Józef Kostrzewski, Dzieje... s. 41, 49.
- ¹⁰ тамże s. 49–52.
- ¹¹ Halina Kicianka, Twórczość artystyczna Józefa Ignacego Kraszewskiego [Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów graficznych], Kraków 1935, tabl. 32–73.
- ¹² Stefan Nosek, Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce, Ossolineum, 1967, s. 40–41..
- ¹³ Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, t. 3, Kraków, s. XLVI–LXXXIV.
- ¹⁴ Stefan Nosek, Zarys historii... s. 41.

Анджей Гачол,
Архітектор – історик архітектури,
Інститут Історії Архітектури та Консервації Пам'яток
Політехніки Краківської в Кракові

Місця, пов'язані з життям та діяльністю Олександра Цинкаловського (повідомлення)

З цікавими спогадами про Олександра Цинкаловського, видатного дослідника та великого шанувальника минушини Волині познайомився під час візиту на початку 2006 р. до краківського юриста Олександра Курилло, який опікувався приватним “Музеєм-бібліотекою Лемківщини імені Теофіла Базилія Курилло”.

Від Олександра Курилло я довідався, що він товаришував з Олександром Цинкаловським і підтримував його впродовж усього періоду перебування в Кракові від 50-х років ХХ ст., а особливо в час його хвороби. Курилло розповідав мені, що О. Цинкаловський працював у книгарні, де виставляли видання російськомовних друкарень державного підприємства “Дом книги”.

Ця книгарня була розміщена в Кракові біля Ринку Глупного 41. Сам же О. Цинкаловський жив при вул. Серено Фенка 3, яка раніше називалася вулицею Стефана Ярача. Крім цього він співпрацював з Інститутом Археологічним Польської Академії Наук, а також з Польським Товариством Археологічним у Кракові, брав участь у зібраннях, наполягав на виданні своїх широко відомих праць про Волинь та Волинське Полісся. В Кракові опрацював та підготував до друку монографії та праці, які побачили світ у Канаді (в Торонто та Венніпезі). У Польщі в 1961–1963 рр. опубліковано лише два томи праці “Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego”, як видань Польського Товариства Археологічного у формі відбитків.

Олександр Курилло показував мені папки з документами та фотографіями, залишеними в нього професором О. Цинкаловським, як

Олександр Цинкаловський
з дружиною

і екземпляри опублікованих публікацій та статей. В приватній бібліотечній збірці родини Куриллів знаходиться, між іншим, екземпляр машинопису "Спогади археолога з Волині" (Кременець – Володимир-Волинський), Варшава – Краків, 1939–1983.

Шукав я в цих спогадах згадки про мого вуйка, археолога Яна Фітцке, проте, на жаль, не знайшов.

Із збірки позичив дві фотографії Олександра Цинкаловського і подаю їх репродукцію. На першому фото бачимо молодого Професора з дружиною Регіною, зробленого в Кременці у 30-х роках ХХ ст., видатним польським фотографом Генриком Германовичем (1912–1992), вчителем з ліцею Кременецького. Це добрий мій знайомий, бо також після війни жив і помер у Кракові. Друге фото професора Цинкаловського виконане в Кракові у 1971 році.

Олександр Цинкаловський помер у Кракові 19.04.1983 р. Курило розповідав мені, що саме він у великій мірі займався справою поховань професора у Варшаві, 22.04.1983 р. на Цвинтарі Православному на Волі, в районі українських поховань (ділянка 60–3–8). Поряд з цією могилою через 10 років Олександр Курило похованив дружину Цинкаловського, пані Регіну Цинкаловську (1910–1993) рр. Курило погоджувався надавати матеріали про Олександра Цинкаловського до наступних до-

сліджень, навіть висловлював готовність передати їх до Волинського краєзнавчого музею в м. Луцьку, але, на превеликий жаль, несподівано помер 8.07.2006 р. у Кракові.

За моїми даними, приватним Музеєм-Бібліотекою Лемківщини опікується сестра померлого. Вважаю, що сказане вище потребує невідкладної праці над спадщиною Олександра Цинкаловського, яка знаходиться в Кракові. Давня столиця Польщі, як бачимо, була і є пов'язана багатьма зв'язками з Волинню, а також дослідженнями над її видатним минулим.

Переклад Г. Охріменка.
Краків, січень 2008 р.

Тамара Дмитренко,
зав. відділом Історії Державного
історико-культурного заповідника
м. Дубна

Дослідники Дубенщини передвоєнного часу

Найдавніша археологічна експедиція на території Дубенщини датується 1817 роком, хоч її знахідкам (крім нумізматики) дослідники тоді ще не давали чіткої характеристики.

З 1866 року археологічні розкопки і розвідки набули більшої професійності. Професор Київського університету, історик за фахом, Антонович Володимир Боніфатійович, одночасно з викладацькою діяльністю, брав участь в експедиціях по вивченню давніх культур і цивілізацій нашого краю. Він також входив до Київської археографічної Комісії при генерал-губернаторові, завданням якої було вивчення древніх актів і пам'яток старовини і був її редактором до 1880 року. Свого часу до цієї Комісії входив і Т. Т. Шевченко, який за її завданням побував на Дубенщині в 1846 році.

1 серпня (13 серпня за н. ст.) 1899 року у Києві в приміщенні університету Св. Володимира відбулось відкриття XI Всеросійського Археологічного з'їзду. У його роботі взяли участь біля 450 делегатів. Крім науковців з усіх територій Російської імперії, прибули вчені з Будапешта, Відня, Праги, Кракова, Кенігсберга, Парижа, Вашингтона та інших міст. Серед учасників з'їзду були такі видатні вчені, як В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, М. Є. Бранденбург, Ю. А. Кулаковський, В. Г. Ляскоронський, Л. Нідерле, Д. Я. Самоквасов, Б. В. Фармаковський, В. В. Хвойко. З'їзд був визначною подією в розвитку світової науки, особливо археології та музейної справи в Україні.

Підготовкою кожного з'їзду та організацією його роботи керували так звані Попередні комітети. Головою Київського відділу Попереднього комітету XI Археологічного з'їзду був обраний професор університету Св. Володимира В. Б. Антонович.

Проведенню Археологічних з'їздів, як правило, передували археологічні обстеження великих територій та археологічні розкопки. Так, під час підготовки до XI з'їзду Київський комітет доручив В. Б. Антоновичу провести розкопки в Крем'янецькому, Житомирському, Ново-

град-Волинському, Дубенському та інших повітах Волинської губернії. На цьому з'їзді наукові дослідження Дубенського краю і просто окремі знахідки представляли товариства, музеї, колекціонери: Московське археологічне Товариство, музей Київського університету, В. Б. Антонович і барон Штейнгель, Страшкевич, Уваров, Орлов; журнали "Wiedomosci archeologiczne" та "Киевская старина". Всього на з'їзді було заслухано 135 доповідей і рефератів, які викликали загальний інтерес та пожвавлені дискусії. Особливу увагу привернула складена В. Б. Антоновичем "Археологічна карта Волинської губернії". Це – наслідок багаторічних досліджень автора, – як проведених у польових умовах, так і вивчення літературних джерел. Наукова громадськість одержала широку інформацію про стоянки, поселення, городища, могильники, мегаліти, печери та інші пам'ятки від кам'яного віку до давньоруської доби.

В своєму рефераті "О раскопках курганов в Западной Польше" В. Б. Антонович доповів про результати розкопок, проведених в Крем'янецькому, Луцькому та Дубенському повітах. Під час розкопок було досліджено 43 кургани. Більшість могильників знаходились у Дубенському та Луцькому повітах. У Дубенському повіті розкопки проводились біля с. Красно. В більшості випадків кургани невисокі – до 2 м, насипані з навколишнього ґрунту, інколи обмежені канавками. У різних шарах насипу зустрічаються прошарки, інколи по декілька, які містять черепки, вугілля та кістки тварин. На думку В. Б. Антоновича, це сліди тризни, після справлення якої курган підсипався.

У городищі поблизу села Листвин було знайдено 2 кургани, стоянку і майстерню кам'яних шліфованих знарядь праці; крем'яні ножі, сокири, списи, римські срібні монети.

Крім городищ досліджувались і кургани. Про курган у с. Плоска зазначалось: "... курган із впадиною посередині і чотирма кам'яними хрестами". Цей курган, а точніше – козацький редут, нині відомий завдяки І. К. Свешнікову і В. Д. Селедцю.

У Дубні, поблизу замку, в 1885 році знайдено 14 срібних польських монет XVIII ст. і скарб з 100 червінцями, а в 1897 році – горщик з польськими золотими і срібними монетами. Під час перебудови замку (дата не вказується) під каменем біля парадного входу знайдено також горщик з польськими золотими і срібними монетами.

Всі ці дослідження знайшли місце в "Археологічній карті Волинської губернії", виданій у 1900 році в Москві В. Антоновичем. У 1901

році також у Москві вийшли в світ "Матеріали XI-го археологічного з'їзду в Києві 1899 року".

У 1930-х роках Дубенщину археологічно досліджував О. Цинкаловський. Ним було обстежено і виявлено сотні різночасових археологічних пам'яток на Західній Волині. Завдяки діяльності О. Цинкаловського, карта археологічних пам'яток Волині стала повнішою, особливо це стосується городищ. Обстежуючи городище у селі Листвині Дубенського району, він коротко зупиняється на його описі, а виявлені матеріали на пам'ятці і біля неї загально датує давньоруським періодом. Крім цього ним було виявлено ряд поселень біля городища, з яких зібрано крем'яні та металеві вироби.

У 1961 році у Варшаві вийшла друком його монографія "Materialy do pradziejow Wolynia i Polesia wolyńskiego". Праця містить відомості про його особисті дослідження, а також В. Антоновича, Ю. Шумовського, М. Островського, Фотинського. Знахідки дослідників належать до раннього палеоліту, неоліту, залізної доби, середньовіччя. Знахідки – кераміка різних культур, знаряддя праці з каменю, кременю, заліза, монети, зброя (наконечники списів, стріл і т. ін.) – все це потрапило до наукових закладів і музеїв Варшави, Львова, в особисті колекції (Ю. Шумовського) і – лише незначна кількість – до Дубенського музею.

У селах Липа, Костянець, Листвин, Мирогоща зафіксовано знахідки відразу кількох культур, які вивчаються і тепер вітчизняними дослідниками.

У 1930-і роки, особливо після заснування в Дубні приватного музею (1939 р.), у якому чільне місце займала археологічна колекція, цей регіон прикував увагу дослідників Варшавського археологічного музею. Для початку дозвіл на розкопки надали місцевим дослідникам-аматорам – Ю. Шумовському і М. Островському.

За плечима 27-річного Юрія Шумовського, випускника Дубенської гімназії ім. Конарського і Кременецької духовної семінарії, був певний досвід досліджень пам'яток історії. На це скеровували своїх учнів у гімназії Ю. Перхорович, Шульмінський та інші викладачі – високоосвічені люди – громадські і політичні діячі, які пізніше продовжували власні дослідження історії України, перебуваючи в еміграції далеко за межами батьківщини.

Юрій Шумовський народився в старовинній Мирогощі під Дубном. Після закінчення Дубенської гімназії ім. Конарського і Кремене-

цької духовної семінарії, в 1932 році вступає у Варшавський університет на православний богословський факультет і успішно закінчує його з дипломом магістра богослов'я, потім не менш успішно закінчив навчання на філософському факультеті (відділ археології та антропології), захистивши працю "Доісторичні погребальні культури на Волині". У 1934 році став делегатом з Волині Варшавського археологічного музею, тобто – отримав спеціальний дозвіл на право ведення розкопок. У лаконічній статті про вченого в Енциклопедії Українознавства, зокрема наголошується на одному з найвизначніших відкриттів: віднайшов рештки палеомастодонта в с. Білі Гори біля Рівного.

Ще у 1920–30-х роках він зібрав на Дубенщині багату колекцію речей давнини – епох палеоліту, неоліту, бронзи та заліза, одним із перших як фахівець досліджував старовинні поселення в селах Мирогоща, Костянець, Листвин, Мощаниця, Нараїв, Варковичі, Острожець.

Першими дослідженнями Ю. Шумовського були розкопки, проведені в рідному селі Мирогощі, де він відкрив, що під церквою св. архистратига Михаїла було тисячу літ тому капище Перунові. Значні відкриття зробив він на Волині. В с. Новий Двір під Рівне виявив і дослідив доісторичну оселю. В Городку знайшов оселю та індустрію Ориньякської культури. На Дубенщині в селах Липа та Нараїв знайшов палеолітичні оселі. Всі розкопки задокументовані, починаючи від проведених під його керівництвом на Рівненщині у Вільгорі Гоцанського району, де вдалося знайти рештки палеомастодонта, в селі Стадниці Острозького району – доісторичного оленя, в селі Липа, Дубенського району, носорога, а мамонтів – у селах Липа і Листвин тощо.

У передмові до першого тому своїх спогадів "Зруйноване гніздо", рукопис якого подарований автором Дубенському археологічному музею, Ю. Шумовський пише: "Найвищою нагородою для себе духовною я рахую Золотий Наперстний Хрест з 1797 року нашої родини, що передається від прадіда правнукам. Другою нагородою для себе від Бога рахую викопаний мною по провидінню Божому під час моїх археологічних дослідів Волині в одному з курганів і то біля мого села (йдеться про Мирогощу) Образ Св. Миколая Чудотворця, вироблений з бронзи ще в Х–ХІ ст., якого, очевидно, носив місіонер-монах з Візантії по нашій колись Волині і помер з ним на своїх грудях. Цей святий і чудотворний образ супроводжує мене день і ніч, і Господь милостивий до мене".

Хоч Ю. Шумовський був найнятий Міністерством освіти Польщі та Головним археологічним музеєм у Варшаві, але, як він пише в своїх мемуарах, – "...не забував і Українського Національного музею у Львові та регіональних музеїв у Дубні та Луцьку і посилав туди також деякі речі. Не забуду прекрасної медалі цісаря Юстиніана – бронзової з позолотою, на якій з одного боку було відображення цісаря, а з другого – його дружини Федори. Також і рідкісну першу християнську монету, яку я знайшов під час розкопок у м. Острожці Дубенського повіту. Це була мідна монета з тисненням, яка з однієї сторони містила зображення Ісуса Христа на троні, а з другої напис "Ісус базилеус Іудеї". Між іншим, у містечку Острожець були знайдені дощем вимиті золоті шведські гроші (часів шведського наїзду 1700–1721 рр.). Діти знайшли ці золоті "бляшки" під горбком, на якому стояла церква, принесли додому і бавились, поки не помітив батько. Він приніс їх до крамниці і продав хитрому купцеві за пляшку горілки. Коли я про це довідався і прибув до купця – він показав мені кілька монет з тонкого чистого золота, але продати відмовився. Дістав я їх для музею за допомогою поліції. Тут також була знайдена гебрійська монета царя Давида. Часто знаходились у нас на Волині і арабські, і римські монети, але мене, головним чином, цікавили доісторичні оселі, кам'яні знаряддя і кераміка.

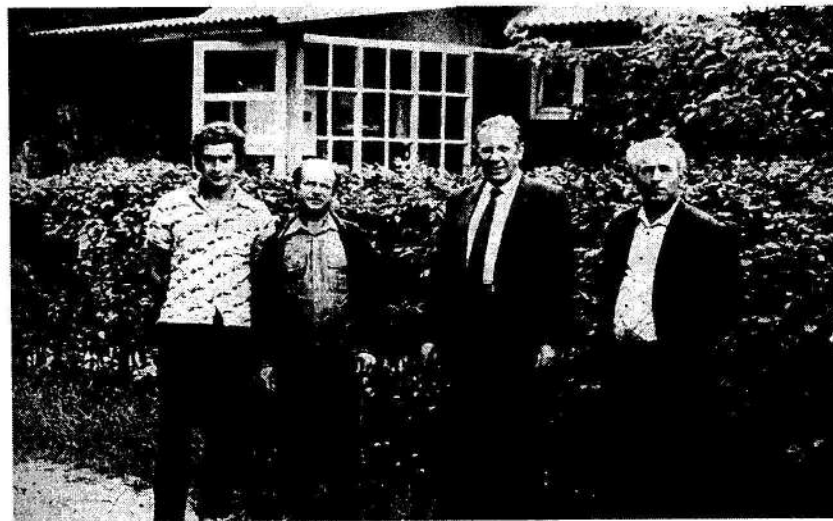
Перша знахідка шнурової кераміки в Мирогощі стала сенсацією і обійшла всі газети Польщі. Потім покотилась хвиля візитів різних професорів, археологів та дослідників з Вільна, Кракова, Львова, Познані і Варшави.

Незадовго після цього відкрив два кургани в урочищі "Дубина" теж біля Мирогощі. В одному знайшов чоловічий скелет давнього походження, на грудях якого був мідний образок-складень Св. Миколая Чудотворця. Трохи далі на схід від знайдених поховань, на полі Козакевича, виявив кілька поховань з перепаленими кістками Лужицької культури. Кістки знаходилися в урнах. Ці поховання відносились до останнього тисячоліття перед Христом. На цьому ж полі у 1934–35 рр. знайшов кілька поховань неолітичного періоду, які також викликали сенсацію в наукових колах Польщі. Тоді я вже мав право проводити розкопки в Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах. У Мирогощі я знаходив багато неолітичних знарядь та кераміки Трипільської культури: чудові крем'яні серпи зеленого, сірого та чорного кольору, різні клинки, долота, шліфовані сокири, топірці, щедро розкидані доісторичними мешканцями, які жили тут 3000–5000 років перед Христом.

У вищезгаданих спогадах “Зруйноване гніздо” Ю. Шумовський детально коментує віднайдене ним поховання у с. Мирогоща. Він пише: “На схід від городища, де стоїть церковня, на церковному полі мені почастило відкрити кілька неолітичних гробів та гробів віку металів. Тут, між іншим, знайдено скриньковий гріб з двома людськими скелетами та керамікою шнурового орнаменту, миску, глечика та дві чашечки, чорного і сірого кольорів. Це було оригінальне поховання чоловіка і жінки. Причому біля чоловіка стояло більше начинь (очевидно з їжею), а біля жінки – лише одне начиння, що свідчить про тодішнє соціальне становище жінки в родині і привілеї чоловіка. Скелети лежали на правому боці у формі “валета”: скручена позиція і ноги до ніг, головами в інші сторони. Крім цього гробу, я ще відкопав гріб культу вогню, бо в ногах покійника стояв гарний глечик з орнаментом “полум’яних язиків”. Крім цього, тут були знайдені гроби вже пізнішої доби – тілопальні, з начиннями, наповненими перепаленими кістками, які були обложені зо всіх боків камінними глибами. Інше досить велике цвинтарисько тілопальних гробів відкрито під час земляних робіт у частині села, що зветься “Загреблею”, але багато гробів були знищені робітниками при будові дороги...”

Про дослідження Ю. Шумовського багато писали польські газети у 1935–1937 роках. Під час німецько-фашистської окупації став директором краєзнавчого музею у Рівному. У цей час він активно співпрацював з газетою “Волинь”, яку редагував Улас Самчук і яка виходила у Канаді. Ю. Шумовський був основоположником музею в Дубні у 1936 році, який мав антропологічне спрямування й розташовувався у міській ратуші (в районі нинішнього майдану Незалежності), на жаль, пам’ятка архітектури знищена гітлерівцями. У вересні 1939-го року зібрані експонати були вивезені до Варшави, де і досі зберігаються в Археологічному музеї. Самого ж Шумовського воєнна хуртовина загнала спершу до Німеччини, тоді до Франції. Він став засновником першого “Археологічного музею” в Судані. Свої археологічні розкопки продовжував у Африці.

У 1990-х роках Ю. Шумовський надіслав у Державний історико-культурний заповідник м. Дубна численні експонати з археологічних розкопок в Африці, але знахідки 1930-х років на Дубенщині повернулися до нас лише у вигляді малюнків. Він пояснює, що ці речі нині зберігаються в Польщі. Шумовський і донині підтримує постійний зв’язок з науковцями Дубенського краєзнавчого музею.

с. Салаші. 1986 р. З лівого боку: В. Рудий, Р. Чайка, В. Касюхнич, М. Пелецишин

с. Заліскі. М. Пелецишин (1933–1999 рр.) з дружиною на розкопках в 1960 р. З архіву Інституту українознавства НАН України

Островський Михайло Іванович — дослідник ранніх поселень на Дубенщині

Дубенщина завдячує М. І. Островському цілою низкою археологічних досліджень і відкриттів та вагомим поповненням фондової колекції предметами археології.

Перші кроки в царині виявлення і дослідження археологічних об'єктів краю – поселень, городищ, стоянок, могильних курганів, майстерень, – він зробив наприкінці 1920-х років і завершив у 1948 році.

М. І. Островського як археолога визнавали і польські науковці 1920–30-х років і радянські. У “Довіднику з археології України”, під авторством І. К. Свешнікова і Ю. М. Нікольченка (Київ, “Наукова думка”, 1982), розвідковій роботі М. І. Островського відведено належне місце.

Ним виявлено пізньопалеолітичні стоянки “Липа II”, “Липа III”, “Липа V” з 1935, 1936 рр.; давньоруський курганный могильник в с. Листвин у 1929 р.; пізньопалеолітичну стоянку в 1930 р.; поховання городоцько-здовбицької культури в 1937 р. у с. Мирогоща і там же давньоруське поселення в 1929 р.; могильник з трюпопокладеннями в гробницях з каменю в с. Мокре в 1938 р.; поселення черняхівської культури в с. Острів у 1930 р. і там же давньоруське городище, оточене кількома валами і ровами, відоме з кінця XIX ст.; майстерню крем'яних серпів у с. Будаки в 1936 р.; курганный могильник комарівської культури з дев'яти насипів у с. Дитиничі в 1940 р.; поселення черняхівської культури в м. Дубні на Сурмичах; городище літописного міста Дубен у 1946 р.

У довіднику зазначені лише ті пам'ятки, які пізніше підтверджувались розкопками фахівців наукових установ Академії Наук УРСР і СРСР. М. І. Островський дослідив значно більше об'єктів, і весь знайдений ним матеріал осів у фондах історико-археологічного музею м. Дубна та склав основу археологічної колекції 1929–1948 років.

У 2000 році родич М. І. Островського – самобутній фольклорист Микола Йосипович Якубчук з м. Кременця, передав у фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубна домашній архів дослідника, ряд цінних книг та посібників з мистецтвознавства.

З-поміж родинних фотознімків кінця XIX – поч. XX ст., зображень М. І. Островського на розкопках і під час роботи зі знахідками, знайшлося два рукописи, один з яких – “Автобіографію” – доцільно подати без змін:

“Народився я в сім'ї медичного фельдшера Островського Івана Павловича 6 серпня 1897 року в м. Дубні Волинської губернії. Навчався почав у місті Острозі, де в той час жили мої батьки.

Початкову освіту завершив у 1909 році і вступив до Острозької гімназії. У 1913 році помер мій батько, і сім'я залишилась без будь-яких засобів на існування. Мені довелося навчатися самому і ще заробляти репетиторством для підтримки сім'ї.

У 1915 році, під час евакуації м. Острога перед наступаючим німецько-австрійським фронтом, моя сім'я, разом з іншими біженцями, потрапила до Києва. Там я вступив до гімназії, організованої для біженців, яка в 1917 році реорганізувалась у 5-ту гімназію “Общества преподавателей”, і закінчив її в 1918 році. У цей час моя сім'я переїхала в м. Кам'янець-Подільський, де мій брат служив на пошті. Тут я вступив на агрономічний факультет місцевого університету, навчався 2 роки і перейшов на 3-й курс. Йшов 1920 рік. Саме тоді я захворів на черевний тиф і ще зовсім не відійшовши від хвороби, був заарештований білополяками з кількома студентами. Нас звинувачували у симпатіях до червоних. У в'язниці захворів сипняком і на додаток – запаленням нирок. Мене та інших хворих викинули напівживими з в'язниці, а після одужання знову інтернували і відправили в Тернопіль. Там я просидів місяць за ґратами, але після звільнення повернутись до університету не зміг, бо мені було наказано виїхати у місце народження – в місто Дубно, а на той час ці дві території вже розділяв кордон. Про науку в польській вищій школі годі було й думати, бо оплата за навчання була надзвичайно високою. Мені знову довелося заробляти на життя репетиторством, а влаштуватись на будь-яку роботу не вдавалось – поляки не терпіли українців. Пробував я вступити на заочні студії в Празький університет, але отримавши проспект з Чехії, відразу був викликаний поліцією в комендатуру, де мене “переконали”, що коли я не відмовлюсь від свого задуму добром, то мене відпровадять до іншого “університету” – в в'язниці. У Дубні якраз будували нову в'язницю, і поляки говорили, що це “університет” для українців. Але всі ці труднощі не зламали мого прагнення до освіти: я почав навчатись самотужки. Ще

в середній школі я любив історичні науки – особливо археологію. Так я діставав книжки, де міг, і вчився. Багата історична минувшина Волині та велика кількість археологічних пам'яток ще більше заохочувала мене до їх вивчення. Я почав збирати їх в околицях Дубна і в самому місті. Протягом кількох років мені вдалося зібрати значні збірки. Довідавшись про них, польські археологи, бажаючи використати моє знання регіону, запропонували мені, на договірній основі, працювати у Варшавському археологічному музеї, даючи змогу досліджувати археологічні пам'ятки Волині як науковому співробітникові Варшавського археологічного музею, за що вимагали віддавати все, що знайду на досліджуваних мною територіях. Але коли я зробив відкриття нової археологічної індустрії в с. Липа на Дубенщині, де я проживав, умовно залишили мені знайдений мною пам'ятник до опрацювання. У 1938 році я брав участь у розкопках Варшавського археологічного музею в Келецькому воєводстві в селі Межановіцах Опатовського повіту, де стаціонарно досліджувалась неолітична стоянка та селище ранніх слов'ян IV ст. н. ери. Так я працював і вчився на практиці, досліджуючи Дубенщину, Рівненщину, Кременеччину до того часу, коли в 1939 році возз'єдналися Західні області в єдину Українську Радянську республіку. На з'їзді музейних працівників у 1940 р. я вперше повідомив про моє відкриття нової археологічної культури, і вчені виявили великий інтерес до названої мною “Липської” індустрії. З 1939 року, за дорученням Тимчасового місцевого управління, я реорганізував існуючий музей у Дубні і залишився в ньому працювати завідувачем до початку німецької окупації 1941 року. Напередодні евакуації з міста, Дубенський РККП(б)У залишив мене в Дубні і доручив зберегти всі цінності музею. Ще до початку евакуації я спакував усе найцінніше в музеї і вивіз в навколишні села, а що було можна, закопав у скриньках у Дубні. Під час німецької окупації я працював директором музею і, користуючись тим, що німецькі загарбники не цікавились музеєм, я, підбравши вірних людей, продовжував вивозити і ховати все найцінніше. Таким чином були врятовані всі археологічні колекції, зібрані мною ще за Польщі. Нарешті я сам втік із Дубна і переховувався в селі Липа, звідки була родом моя дружина. 17 березня 1944 року, коли німців прогнали, я повернувся в Дубно і відразу заопікувався музеєм: зібрав те, що вціліло з господарчого майна та забезпечив від знищення

бібліотеку, бо будинок музею був дуже пошкоджений під час боїв за Дубно. До весни 1944 року всі переховувані експонати були зведені в музей, і до кінця липня музей вже почав працювати в нормальному ритмі.

У 1944 році мене призначили заступником голови Дубенської районної надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників на території Дубенського району. У 1946 році був учасником Київської археологічної сесії Інституту Археології АН УРСР. У цьому ж році досліджував археологічні пам'ятки в селі Людвищі Шумського району Тернопільської області за викликом Кременецького музею на підставі відкритого листа Інституту Археології АН УРСР.

У 1948 році брав участь у стаціонарних розкопках на території Дубенщини як член комплексної археологічної експедиції Львівської філії АН Інституту Археології АН УРСР під керівництвом професора М. Ю. Смішка. Тоді ж, у складі комплексної археологічної експедиції, очолюваної вченим секретарем Інституту Археології АН УРСР М. Я. Рудинським, досліджував території Рівненської та Тернопільської областей.

Посаду директора Дубенського музею займав до кінця 1948 року, а в 1949 році, за згодою Управління Музеїв у Києві, був переведений директором Кременецького музею.

У травні 1950 року брав участь в історичній сесії у Львові, організованій Інститутом археології АН УРСР.

За період з 1949 по 1950 роки привів до ладу приміщення музею і побудував нову експозицію.

У 1950 році звільнений з посади директора музею і переведений науковим співробітником. Наприкінці 1950 року був відряджений до Києва для впорядкування справи з експозиційними планами історичного відділу Кременецького музею.

У квітні 1951 року звільнений з посади наукового співробітника Кременецького музею згідно наказу обкультвідділу.

У травні 1951 року проводив археологічні дослідження в м. Кременець (Замкова Гора) і біля села Фещуки Кременецького району як позаштатний науковий співробітник Кременецького музею за відкритим листом Інституту археології АН УРСР.

У 1952 році брав участь у побудові експозиції Кременецького музею, зокрема відділів: "Первісне суспільство", "Ранні слов'яни" та феодалізму.

З січня 1953 року по 15 жовтня 1953 року працював макетником в артлі "Червоний жовтень".

Навіть між стислими рядками автобіографії проглядається упереджене ставлення тодішньої владної системи до працівників, які мали нещастя жити і навчатись до вересня 1939 року. Але, не дивлячись ні на що, М. Островський продовжував заняття своєю улюбленою справою. Відомо, що працюючи в Кременецькому музеї, він зробив чимало відкриттів і віднайдення місця розташування стародавнього міста Данилова в околицях Кременця – одне з них.

Про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття

Розвиток грошового рахунку і грошового обігу України, в тому числі й Волині, бере початок із часу використання західноєвропейських *денаріїв* та інших монет, а також арабських *дирхемів* (*дирге-мів*), які мали обіг на території Київської держави у час її становлення та на початку державності. Цей перший період вважається західноєвропейським та арабським [Бондаренко, 1997, с. 105].

Дирхеми. Функціонування арабських дирхемів на території Волині розпочинається зі вступом волинян у торгівельні відносини з арабами. Удосконалення техніки карбування обумовили наявність багатьох різновидностей монет, які потрапляли на територію давньої Волині, що відрізнялись між собою формою, малюнком, вагою та пробою металу (рис. 1; рис. 10). Середня вага більшості дирхемів становить біля 3 г, проте зустрічаються дуже великі за розмірами екземпляри, наприклад, дирхеми Тохаристану, діаметром 38–45 мм і вагою більше 11 г, та дирхеми Бувейхідів, що важать, як правило 4–6 г. Згідно з канонами мусульманської релігії на монетах немає зображень. Спочатку написи на них відображали цитати з Корану, рік (за мусульманським літочисленням) і місце випуску монети, пізніше – імена правителів). Ці монети отримали назву *куфічних* (від слова куфі – особливе письмо, що виникло в іранських містах ал-Куфе та ал-Басре в кінці VII ст.) [Зварич, 1980, с. 63–64].

Період найбільшого поширення дирхемів – 800–1012 роки. В цей час дирхем, як торгівельна монета, проник у великій кількості у Східну та Північну Європу і навіть в Англію. В давньоруських писемних пам'ятках дирхеми відомі під назвою *кун* і *ногат*. Через давньоруські землі вони потрапляли на західнослов'янські землі та в Північну Європу [Зварич, 1980, с. 64].

Куна – була однією з основних грошових і рахункових одиниць давньоруської грошової системи. Така назва пов'язана з хутром куниці, котре у ранньому середньовіччі виконувало роль товару-грошей.

Куна – давньоруська назва *куфічних дирхемів, срібників, міліарисіїв* та інших монет, що перебували в обігу на території Русі. У XI ст. куна відповідала приблизно 2 г срібла. У множині куна (куни) становила збірне поняття “гроші”, котре до кінця IX ст. витіснило синонімічний йому термін “срібло”. У давньоруській лексиці “срібллюбство” та “кунолюбство” вживалися ідентично [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 356].

У зв'язку з тим, що куна була однією з основних платіжних одиниць, давньоруська грошова система отримала назву “кунної системи”; до неї входили гривні, ногати, куни, резани і вевериці [Зварич, 1980, с. 96].

Ногати, резани і вевериці. *Ногатами* (походить від арабського “накада” – сортувати гроші, відбирати хороші екземпляри, “нагд” – повноцінна відбірна монета) називали реальні срібні монети високої проби – куфічні дирхеми. Важила ногата близько 2,5 г [Зварич, 1980, с. 121].

Коли назву “куна” отримав дирхем, котрий являв собою еквівалент хутра куниці, то еквівалент частини (обрізка) куни називали “резаною”. В давньоруських скарбах часто знаходять фрагменти дирхемів (1/2, 1/4 та ін.). Таке фрагментування свідчить про те, що ціла монета була дуже крупною для дрібних торгових операцій. Резани функціонували паралельно з кунами, але поступово рахунок на куни став більш вживаним [Зварич, 1980, с. 143].

Найдрібнішою металевою розрахунковою одиницею “кунної грошової системи” була *вевериця* або *векша* чи *білка*. Еквівалентом вевериці було близько 0,33 г срібла [Зварич, 1980, с. 32].

Ці грошово-розрахункові одиниці разом із гривнями були у відповідному кратному відношенні між собою. Гривна дорівнювала 20 ногатам, 25 кунам, 100–150 веверицям [Зварич, 1980, с. 96].

Златники та срібники. Грошовий обіг та грошовий рахунок монет власного карбування розпочався практично з часу появи *златників* та *срібників* Володимира Святославовича у X ст., а також монет Ярослава Мудрого в XI ст. і деяких інших [Бондаренко, 1997, с. 105].

За своїм зовнішнім виглядом та вагою златник був подібний до *візантійської номізми* (метрична проба 916–958, лігатурна маса 4–

4,4 г) [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 356]. Перший випуск, ймовірно, був приурочений до хрещення Русі і одруження (989 р.) великого князя Володимира Святославовича (980–1015 рр.) з Ганною (сестрою візантійських імператорів Василя II і Константина VIII). Відомі златники двох різновидностей. У однієї з них на аверсі зображення в анфас князя, який сидить, на його голові шапка з хрестом і підвісками, у правій руці хрест, ліва рука на грудях, над лівим плечем князівський знак-тризубець. Кругова легенда написана кирилицею – “Владимир на столе”. На реверсі погрудне зображення в анфас Христа з вінцем-німбом, у лівій руці Євангеліє, права – благословляє; кругова легенда – “Иисус Христос” (рис. 2:1). Інший різновид златників відрізняється лише аверсною легендою “Владимир се его злато”. Емісія златників обмежується останнім десятиріччям X ст. Усього відомо близько 10 цих монет [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 356].

Срібники карбувались у Києві Володимиром Святославовичем (978–1015 рр.), Святополком (біля 1015) і Ярославом Мудрим. Матеріалом для їх виготовлення слугували срібло, білон або мідь з незначною домішкою срібла. На початок 90-х років XX століття було відомо більше трьох сотень срібників: із 185 опробованих монет 130 мідні, метрична проба останніх 300–375 (21 екз.), 480–500 (12), 600–720 (6), 800–860 (5), 875 (2), 900 (1), 960 (8); лігатурна маса в середньому $3 \pm 0,5$ – 0,8 г [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 584]. Для карбування здебільшого використовувалось срібло арабських монет.

За зовнішнім оформленням срібники діляться на декілька типів. Срібники перших випусків в основному повторювали тип візантійських монет (лицева сторона – зображення князя, зворотня – зображення Ісуса Христа) (рис. 2:2). Напис навколо портрета князя мав дві формули: 1 – “Владимир, а се его серебро” і 2 – “Владимир на столе” (тобто престолі). На іншій стороні – “Иисус Христос”. На початку XI ст. одна сторона відводилася портрету князя, який сидить на престолі, а іншу повністю займав знак – печатка або герб держави (тризуб або двозуб) (рис. 2:3–8). Напис мав чітку смислову відповідність до зображення “Владимир (чи Святополк) на столе, а се его серебро” [Спасский, 1962, с. 43; Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 584].

Срібники Ярослава Мудрого відрізняються тим, що на одній стороні замість Христа було зображення святого Георгія (християн-

ського покровителя Ярослава), на іншій – родовий знак Рюриковичів і напис “Ярославле серебро” (рис. 2:9) [Зварич, 1980, с. 160]. Ці срібники являють собою в монетному виробництві Європи XI ст. унікальне явище в плані майстерного виконання штемпеля монети, що свідчить про високий технічний та художній рівень карбування монет у Київській Русі.

Окрему групу становлять монети тмураканського князя Олега-Михайла (близько 1078 року). На одній стороні цих монет було зображення архангела Михайла, а на другій – напис: “Господи, помози Михаилу”) [Спасский, 1962, с. 43].

Техніка карбування срібників мала свої особливості: кружки цих монет не вирізувались з пластини (як у візантійських чи арабських монет), а були литими [Зварич, 1980, с. 160].

У цей період монети карбувались в основному внаслідок двох причин. По-перше, не вистачало зарубіжних, зокрема арабських монет, і, по-друге, відчувалася необхідність пропагандистських кроків на утвердження самостійного існування давньоруської держави. Отже, власні монети не були основою грошового рахунку, оскільки вони не карбувались у достатній кількості [Зварич, 1980, с. 159–160; Бондаренко, 1997, с. 105].

Про використання цих монет в грошовому обігу Волині, ми, на жаль, не можемо судити з археологічних даних, але припускаємо імовірність цього.

Гривни. Остаточне припинення надходжень зарубіжних монет – західноєвропейських та арабських – через зовнішньополітичні та геополітичні зміни з XII ст. визначило наступний етап грошового обігу та нумізматики, який в історії одержав назву “безмонетний” і тривав до кінця XIV ст. В основі цього грошового обігу замість монет на землях колишньої Київської Русі, в тому числі й Волині, використовували для різних торговельних операцій вагове срібло у вигляді зливків – гривен, перснів, браслетів, бус та інших прикрас [Котляр, 1974, с. 48; Бондаренко, 1997, с. 105]. Чимало знахідок таких прикрас зустрічаються на території Волині (див. Розділ II, §. 1 цієї книги).

Найбільше використовувалася гривна, яку в першу чергу пов’язують з шийною прикрасою у вигляді вузького прута з коштовного металу, іноді перекрученого у півтора оберти. Тому і назва її походить

від слова грива (грива на старослов’янській мові – шия) [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 200]. Згодом це слово набуло іншого значення – стало відповідати певній кількості (вазі) цінного металу. Така вагова одиниця отримала назву *гривни срібла* [Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993, с. 199; Бондаренко, 1997, с. 81–82]. Спочатку гривна дорівнювала приблизно 409,5 г і поділялась на гривенку (півгривну), вагою 204,7 г [Бондаренко, 1997, с. 81].

Пізніше гривна стала використовуватись як рахункова грошова одиниця, що отримала назву *гривни кун*. Ця грошова одиниця була близькою до *марки* Середньої і Північної Європи і відповідала певній кількості монет – куфічних дирхемів, срібників та ін. У XI ст. гривна кун дорівнювала 20 ногатам, 25 кунам і 50 резанам [Археалогія і нумізматыка Беларусі. Енциклапедія, 1993, с. 199]. У XII ст. її вага вже сильно відрізнялася від первісної гривни і становила 68,22 г. Внаслідок нестабільності грошового рахунку та низької якості іноземних монет, гривна срібла і гривна кун все більше розходилися між собою. Гривна срібла стала дорівнювати чотирьом гривнам кун, а гривна кун – 25 ногатам, 50 кунам [Археалогія і нумізматыка Беларусі. Енциклапедія, 1993, с. 199; Бондаренко, 1997, с. 82].

Кінцева стандартизація форми і ваги зливків гривен припадає на середину XI ст., що засвідчується їх знахідками в скарбах цього часу. На території Волинської землі грошові гривни знайдені в:

– селах Городок, Хотин, Висоцьк, Софіївка, Борщівка [Антонович, 1901, с. 40, 43, 46, 68], Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 91–92], Торговиці [Нікольченко, 1972, с. 385–386] на Рівненщині;

– Луцьку [Антонович, 1901, с. 49; Кучинко, 2002, с. 111], селах Сошина (кол. Бискупичі Шляхетські) [Антонович, 1901, с. 62–63] Іваничівського та Новоутрузьке [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 142] Любомльського районів Волинської області;

– Бужисьці (сучасна Польща) [Ильин, 1921, с. 19].

Цінний фактичний матеріал про місця знахідок грошових скарбів на території Волинської губернії у II половині XIX ст., в тому числі й срібних та золотих зливків-гривен, подано в праці А. Ільїна “Топография кладов серебряных и золотых слитков” (див. додаток) [Ильин, 1921, с. 15–16].

За формою і вагою гривни поділяються на три типи. Перший представлений зливками-гривнами *київського типу* – продовгува-

тої шестикутної форми, вагою близько 160 г, знайденими в с. Городок, Хотин, Висоцьк, Софіївка, Борщівка, Торговиця, Соснина та м. Луцьк (рис. 4:1). Другий – це гривни **новгородського типу**, за формою паличкоподібні, продовгуваті (рис. 4:2) вагою понад 200 г, які знаємо з Луцька, Торговиці та Бужиськи. Нарешті, третій тип репрезентований гривнами **чернігівського типу**, знайденими в Дорогобужі. Вони мають неправильну овальну чи видовжену ромбічну форму (рис. 5) і вагу близько 197 г. На думку деяких дослідників, чернігівські гривни є перехідним типом від київських до новгородських: за формою вони близькі до київських, а за вагою – до новгородських [Спасский, 1970, с. 89]. Київські гривни карбувалися до середини XIII ст., а новгородські існували і в XIV ст. [Анохин, 1986, с. 489]. Щодо чернігівського типу, то, на думку відомого фахівця в галузі нумізматики М. Ф. Котляра, вони з'явилися дещо пізніше київських і майже одночасно з новгородськими: в кінці XI – на початку XII ст. [Котляр, 1995, с. 88]. Очевидно, протягом якогось часу вони співіснували, про що свідчать скарби, де київські і новгородські гривни знайдені вкупі (рис. 6) [Корзухина, 1954, с. 123, 125, 132, 147]. У скарбі з Московського кремля були всі типи гривен, що засвідчує їх паралельне функціонування до татаро-монгольської навали [Кучинко, 2002, с. 112].

Необхідно відмітити факт виготовлення гривни на Волині в 1288 р., коли, за даними Галицько-Волинського літопису, волинський князь Володимир Василькович наказав перелити у вагові зливки дорожності його скарбниці [Літопис Руський, 1989, с. 443]. Інший факт свідчить про те що він же, побудувавши у Любомлі Георгіївську церкву, подарував церкві молитовник, який купив у дружини протопопа за 8 гривен [Літопис Руський, 1989, с. 448].

З XIV ст. використовується ще один – **литовський (або західно-руський)** вид гривен, що за формою та вагою були близькими до новгородських, але мали більш м'які обриси та поперечні або наискісні насічки-вм'ятини (рис. 4:3). В обігу ходили також половинні обрубки литовських та новгородських гривен-злитків – **полтини** [Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя, 1993, с. 199; Бондаренко, 1997, с. 106].

У 1903 р. в с. Кам'яний Брід Коростишівського р-ну Житомирської обл. разом зі скарбом золотих і срібних речей XI–XII ст. зна-

йдено 4 монетні гривни: одна – київського типу і три гривни у вигляді паличок недбалого литва, з сірого, поганого срібла [Ильин, 1921, с. 30;]. Навколо останніх між вченими тривалий час велись дискусії. Так О. Ільїн вважав їх литовськими. Однак з ним не погодились Г. Корзухіна, оскільки вага справжніх литовських гривен набагато менша від ваги найлегшої з трьох паличкоподібних злитків даного скарбу. Дослідниця датує знахідку часом між семидесятими роками XII ст. і 1240 р. [Корзухина, 1954, с. 134, 135].

Системи зважування. Для зважування коштовних металів та визначення кількості грошово-вагових одиниць у монетах, срібних злитках, прикрасах використовувалися спеціальні гирьки (рис. 9:1–5). Відомі вони з II пол. X століття. Виготовлялися з міді, бронзи, покритого бронзою заліза, свинцю, скла, каменю різної форми (кулеподібні зі сплюсненнями з двох боків, циліндричні, плескаті, у вигляді кубиків та ін.). Для позначення одиниць ваги на кожну гирьку наносилися умовні знаки: крапки, хрестики з певною кількістю променів, лінії, літери, цифри.

Зміна монет одного типу іншим відбивалася на оформленні гирьок. Інколи, як допоміжні гирьки при зважуванні використовувалися уламки прикрас, монети, намистини, камінчики. Комплекти гирьок та ваги знаходять в курганных могильниках біля с. Даубори, Дроздава, біля Вітебська (ур. Цьомнія Крамки), при дослідженні населених пунктів, особливо в Подвинні [Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя, 1993, с. 172].

Знахідки подібних гирьок маємо і на території Волині. Представлені вони трьома екземплярами кулеподібної форми із сплюсненнями з двох боків (рис. 9:1–3). Вага гирьок 16 г, 22 г і 32 г. Одна із них (22 г) сильно деформована, дві інші в задовільному стані. На площинах гирьок вагою 22 і 32 г наявні позначки. У першому випадку це коло, обрамлене короткими рисками, нанесене по краю площини і кілька підковоподібних штампових відтисків, що знаходяться в межах цього кола (рис. 9:2). У другому випадку теж маємо коло, нанесене по краю площини. В межах цього кола містяться чотири колоподібні позначки (рис. 9:1). Площини найменшої гирьки вкриті патиною, через це позначки на ній не прослідковуються (рис. 9:3).

Протягом IX–XIII ст. торгівля в Київській Русі невпинно розвивалася. Як платіжний засіб найбільше використовувалося срібло, найбільше арабське (до XI століття). При розрахунках зважували метал, тому входять у вжиток різні вагові системи. Відповідно різною була і форма вагових гирьок. Найчастіше зустрічаються кулеподібні тягарці-гирьки з площинами на протилежних боках. Як правило, ядро в них залізне, а зовні вони покриті мідною оболонкою. На площинах позначені крапками мітки. Гирьки такої форми мають вагу 8–10 г, часто важать понад 40 г. Зовсім маленькі гирьки – менше 10 г, – багатогранні та кубооктаєдри, на них також були крапки. Одиниця ваги в них запозичена від персидсько-сасанідських або ісламських вагових одиниць – 4,233 г. Давньоруські золотарі мали переважно одиницю ваги – 4,266 г, яка була і у волзько-булгарській державі та використовувалася у балтійській торгівлі. Були й інші одиниці ваги – 3,5 і 4 г (південне узбережжя Балтики) та 24,5 г (у скандинавів). Це, звичайно, перешкоджало та утруднювало грошовий обмін. Тому купці часто мали при собі власні гирьки та ваги щоб порівнювати вагові системи (рис. 7; 8) [Херрман, 1986, с. 80]. На одній із знайдених у Дорогобужі гривень є позначки, що дозволяють порівнювати північноруську та південно-руську вагові системи. Власник цієї гривни, що мала вагу гривни срібла північної грошово-вагової системи, позначив її номінал через південноруську вагову систему (рис. 5:2) [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 92].

Срібло як міжнародний ваговий грошовий еквівалент. В той час на Русі та сусідніх землях було в обігу багато срібла і це видно зі скарбів, які знаходять вздовж торгових шляхів. Окремі з них нараховують до 100 кг срібла. Переважно вони мають вагу до 10 кг. Більшість скарбів були маленькі – до 250 г. Срібло використовувалося як міжнародний ваговий грошовий еквівалент і мало велике значення для економічних систем багатьох країн, в тому числі й на Русі.

В угоді, котру київський князь Ігор уклав у 944 р. у візантійським імператором, для молодого раба встановлювалась ціна в 10 золотників, тобто 426 г срібла. Людина похилого віку або дитина коштували половину цієї суми. За підрахунками С. Табачинського у Київській Русі діяли наступні ціни:

- 1 кінь = 150 г срібла
- 1 корова = 80 г срібла

- 1 віл = 50 г срібла
- 1 вівця = 15 г срібла
- 1 свиня = 10 г срібла

Для XI ст. є дані про ціну деяких предметів озброєння і військово-го спорядження:

- меч = 125 г срібла
- стремено = 125 г срібла
- спис = 50 г срібла
- шпори = 20 г срібла
- вуздечка = 10 г срібла
- вуздечна пряжка = 5 г срібла
- ніж = 3 г срібла (чи 1 арабський диргем)
- 1 намистина (скляна) = 3 г срібла = 1 шкірка куниці.

Як бачимо, хутро куниці на Русі коштувало всього 1 диргем; інші хутра були не набагато дорожче. Але один диргем, за свідченням Ібн Фадлана, відповідає вартості однієї зеленої намистини! У східній і північній Європі, відповідно, за жменю намистин можна було придбати значну кількість хутра. На сході хутро високо цінувалося і приносило прибуток більший, ніж раби, оскільки різниця у вартості досягала 100 % і більше. Подібне розходження цін мало місце і стосовно багатьох інших груп товарів [Херрман, 1986, с. 18 – 82]. Це стимулювало встановленню торгових відносин між країнами Європи і арабського Сходу.

Міжнародні торгові шляхи. З огляду на географічне розташування, важливу роль в міжнародній торгівлі відігравала і Волинь. Через її територію проходили три міжнародні торгові шляхи (рис. 11). Один з них проходив через Володимир, Луцьк, Дорогобуж, Корець, Воздвиженськ, Білгород [Крип'якевич, 1999, с. 65]. У Києві він з'єднувався з водними шляхами по Дніпру і з сухопутними в країни Азії. В свою чергу, з Володимира шляхи вели до Кракова, а звідти до Праги і Регенсбурга [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1990, с. 94]. До початку хрестових походів цей шлях був одним з головних, що пов'язували Схід і Захід. У X–XI ст. по ньому велася жвава торгівля, про що свідчать відомі волинські скарби коштовних предметів з Кикова, Борщівки, Козлина, Бегеті та Городища. В більшості з них, крім прикрас, знаходились і срібні зливки. На городищі в Листвині знайде-

но бронзову коромислову вагу [Кучинко, 2002, с. 115]. Зрозуміло, що міста, які знаходились на цьому шляху, з часом самі стали осередками міжнародної торгівлі. Цікавим є повідомлення Єврейської хроніки другої половини XII ст. про купця Веніаміна Ха-Надіба з Володимира, який торгував у Кельні [Сидоренко, 1992, с. 53]. Другий шлях проходив по Західному Бугу, а на півдні – по Дністру. На північних рубежах Волинської землі від нього відгалужувався шлях, який тягнувся по Прип'яті до Дніпра [Кучинко, 2002, с. 115]. Нарешті, третій, водний шлях прямував по Дніпру і Прип'яті, в околицях Берестя і Дорогочина волоком з'єднувався із Західним Бугом, йшов по Віслі, а ще далі – в морський порт Гданськ, котрий був пов'язаний з усіма портами північного узбережжя Європи. Підтвердженням цьому вважають літописну інформацію 1014 р. “іде Ярослав на Мазовшани в лодях” [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1990, с. 94].

Волинський експорт та імпорт. Предметами експорту волинян служили хутра, шкіра, прядиво, вовна, сало, зерно, мед, віск та інші товари, які вже в найдавніших літописних згадках називаються основними товарами Русі.

Через Волинську землю потрапляли на Захід знамениті пряслиця з рожевого овруцького шиферу. Серед руського експорту були також окремі ювелірні прикраси, кольчуги, циліндричні замки, поливані глиняні брязкальця-писанки та ін., які транспортувались через Волинь з Київщини та інших регіонів Русі, а також із самої Волині в Польщу, Чехію та країни Західної Європи [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1990, с. 94; Кучинко, 2002, с. 112].

З імпортних товарів можна назвати благородні та кольорові метали, часто й у вигляді монет, які тут використовувалися як сировина для ювелірного ремесла. Із Причорномор'я та країн Сходу для потреб місцевої знаті завозились вино, оливкова олія, дорогі тканини (шовк, парча), деякі види прикрас тощо. Як відзначають дослідники, зокрема В. М. Зоценко, здійснення торгових операцій проходило як шляхом прямого обміну, тобто товар на товар, так і за допомогою грошей, хоча переважав прямий обмін [Зоценко, 1986, с. 484].

Вагому роль у східному імпорті на Волинь з X ст. відігравав метал, зокрема, у вигляді монетного срібла, що засвідчує ряд грошових скарбів. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається срібний

скарб, що нараховує 297 куфічних дирхемів 918–921 рр. та фрагментів цих монет. На трьох монетах цього скарбу є невеликі отвори, що свідчать про використання цих монет в якості прикрас (рис. 10:1) [Фонди ВКМ, інв. № Н-345/1-297]. Кінцем X ст. датовано грошовий скарб, що складався з 16 арабських і однієї візантійської монети Іоана Цімісхія (969–976 рр.), знайдений в Костомлотах (сучасна Польща) [Gašowska, 1979, s. 115]. В Торчині, на місці давньоруського городища, у 1960 році Г. Гуртовим знайдений куфічний дирхем 724–743 рр. (рис. 10:6) [Фонди ТКМ]. На місці городища “Волинь” (сучасний Грудек Надбужний у Польщі) виявлені арабські монети та амулет у вигляді великої монети, з одного боку якого квадрат, поділений на 25 менших квадратів і в кожному з них викарбувані арабські літери [Cynkałowski, 1961, s. 145].

Чимало є свідчень про торгівлю Волинської землі із західними і центральноевропейськими державами. На це вказують два монетні скарби X ст. із Західного Побужжя. Перший – це скарб монет Оттона I (936–973 рр.) і другий – Генріха II (955–976 рр.), знайдені на околиці Холма та денарій Оттона III в Костомлотах [Кучинко, 2002, с. 113]. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігаються західноевропейські денарії Оттона III і Адельгейди (бл. 1007р.) [Фонди ВКМ, інв. № Н-146/1-3], монета Фрісландії графа Бруно III (1030–1057 роки) [Фонди ВКМ, інв. № Н-155], польські монети Болеслава Хороброго і Мешка II (992–1025, 1025–1024) [Фонди ВКМ, інв. № Н-2711] та ін.

Міжрегіональні та міжміські торгові шляхи. Ріст торгівлі впливав на розвиток торговельних шляхів. Крім перерахованих вище, існувало багато інших, якими купці постійно користувалися. Про розвиток шляхів свідчить існування мостів, які згадуються під Луцьком, Перемишлем, Шумськом та Галичем. Один із шляхів, що сполучав Волинське князівство з Києвом, проходив з Володимира на Перемиль, Крем'янець, Шумськ, Ізяславль, Полонне, Колодяжне, Котельницю до Білгорода. Цим шляхом увійшов у Волинь Батий 1241 року. З цим шляхом сполучалися відгалуження на Звенигород та інші міста Галичини [Крип'якевич, 1999, с. 65].

Ряд шляхів прямував до західного кордону Галицько-Волинського князівства. З Володимира існувала дорога на Городло і Холм до Любліна, а далі через Варшаву, Плоцьк та інші мазовецькі міста до

Торуна. Повідомлення у Іпатієвському літописі вказують на ряд шляхів, якими сполучалися окремі міста: Володимир – Любомль – Берестя, Володимир – Белз, Холм – Червен та ін. [Крип'якевич, 1999, с. 66].

Знахідки гирьок, гривен, монетних скарбів, а також виробів іноземного походження на території Волині є свідченням високого розвитку торгівельних відносин. Підтвердженням цьому є також повідомлення у вітчизняних та іноземних писемних джерелах [Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья, 1990, с. 93–95]. Торгівля займала важливе місце в економіці Волині давньоруського періоду. Реалізація продукції відбувалась не лише шляхом обміну, а й з використанням грошових одиниць. Досить розвинутою була торгівля Волині з іншими регіонами давньої Русі. Важливу роль відігравала торгівля з Візантією, країнами Західної Європи, країнами арабського Сходу.

Рис. 1. Дирхеми Арабського Халіфату (1–6), Волзької Булгарії (7) та Золотої Орди (8) (за І. Маськом)

Рис. 2. Давньоруські монети X–XI ст. (за М. Сотниковою): 1 – златник Володимира Святославовича; 2–5 – срібники Володимира Святославовича; 6–8 срібники Святополка Окаянного; 9 – срібник Ярослава Володимировича

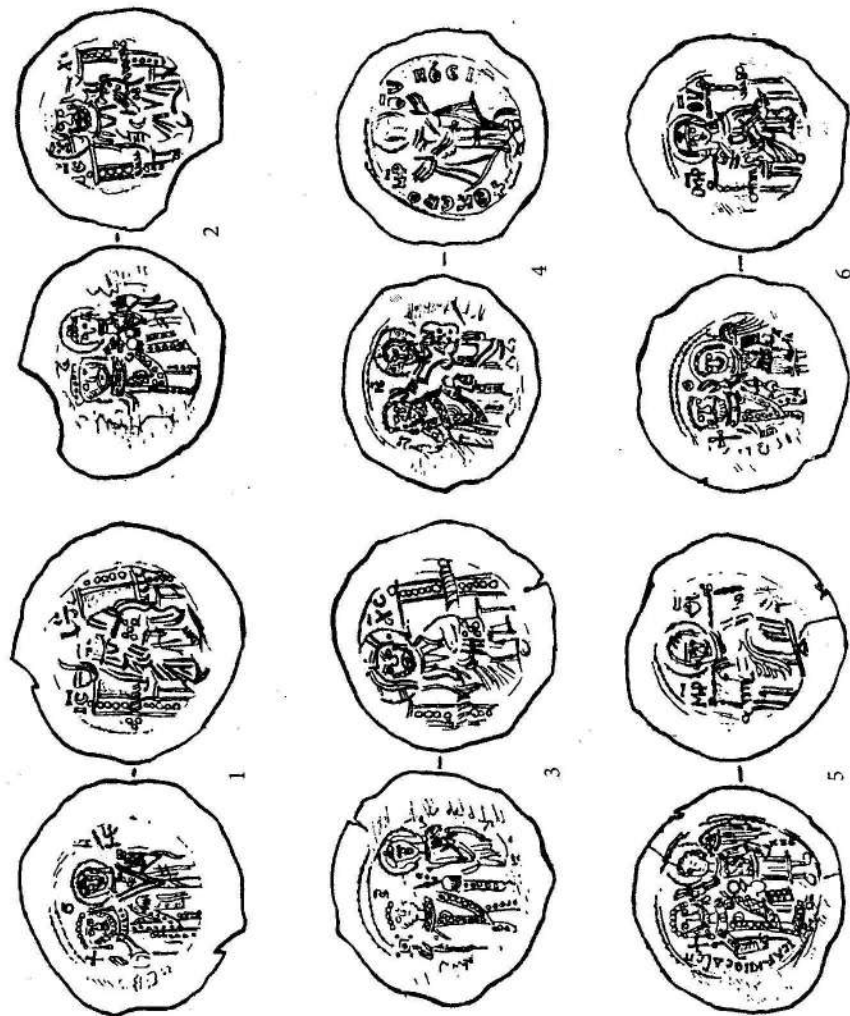

Рис. 3. Монети з поховання в с. Суворове

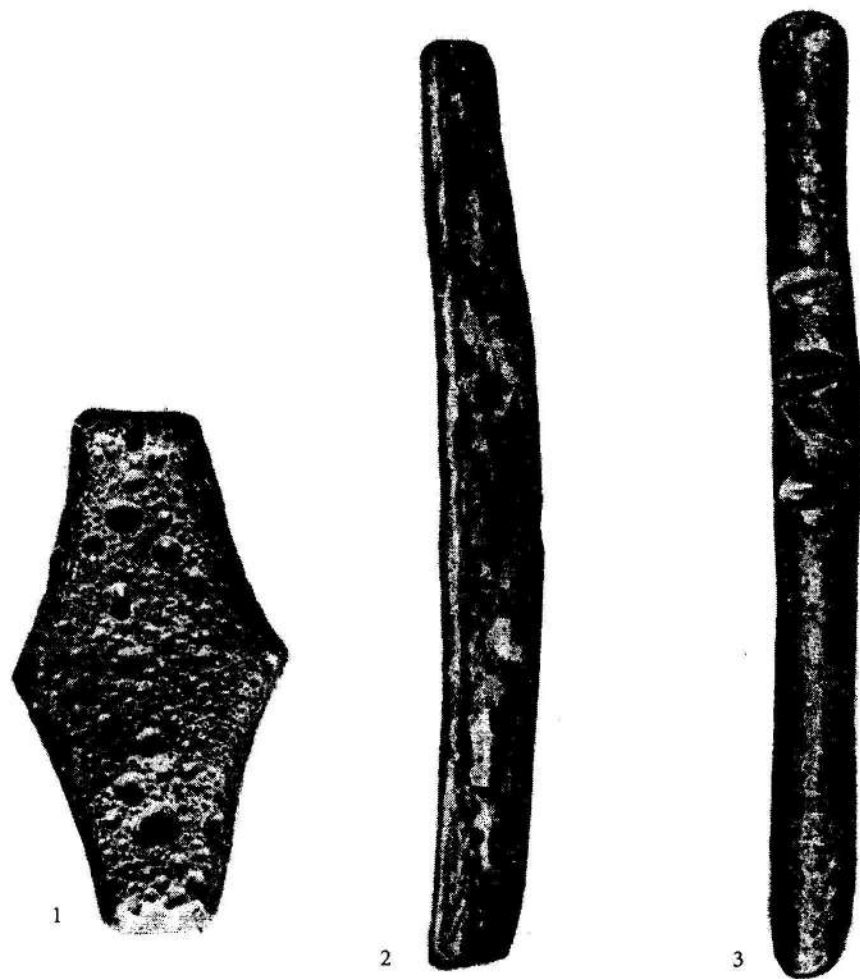

Рис. 4. Давньоруські гривни: 1 – київський тип; 2 – новгородський тип;
3 – західноруський (литовський) тип

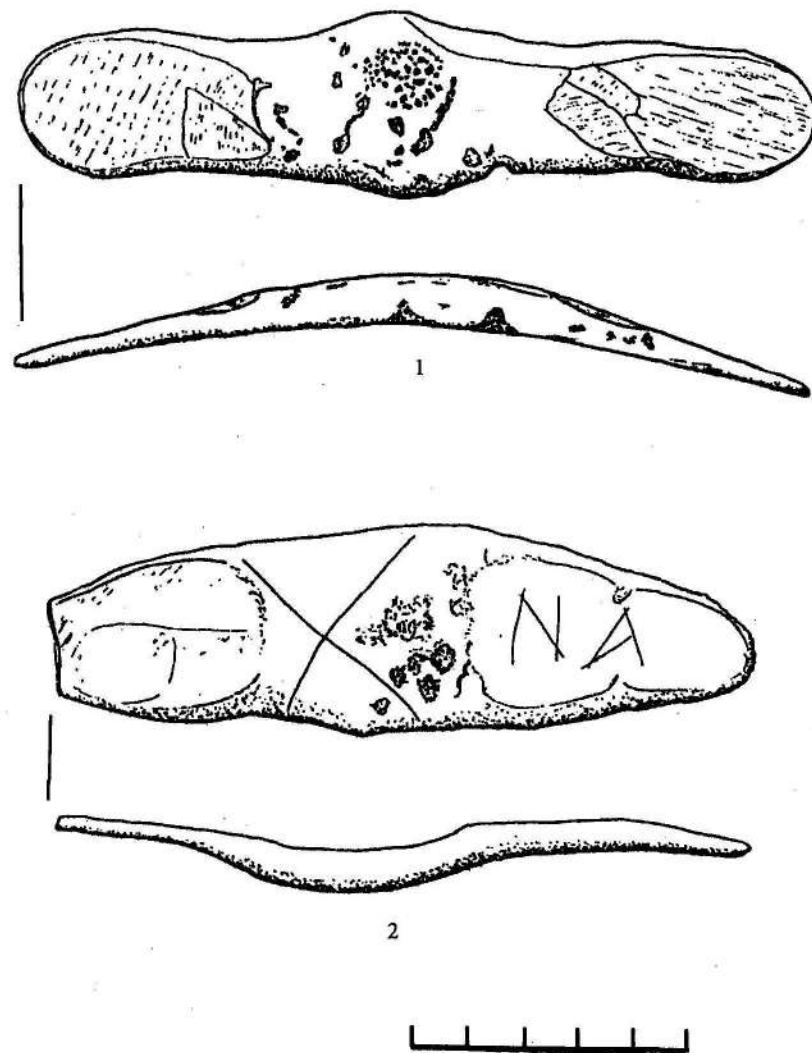

Рис. 5. Знахідки гривен чернігівського типу з Дорогобужа
(за Б. Прищепю, Ю. Нікольченком)

Рис. 6. Вішчинський грошово-речовий скарб, Білорусь (за А. Вагановою)

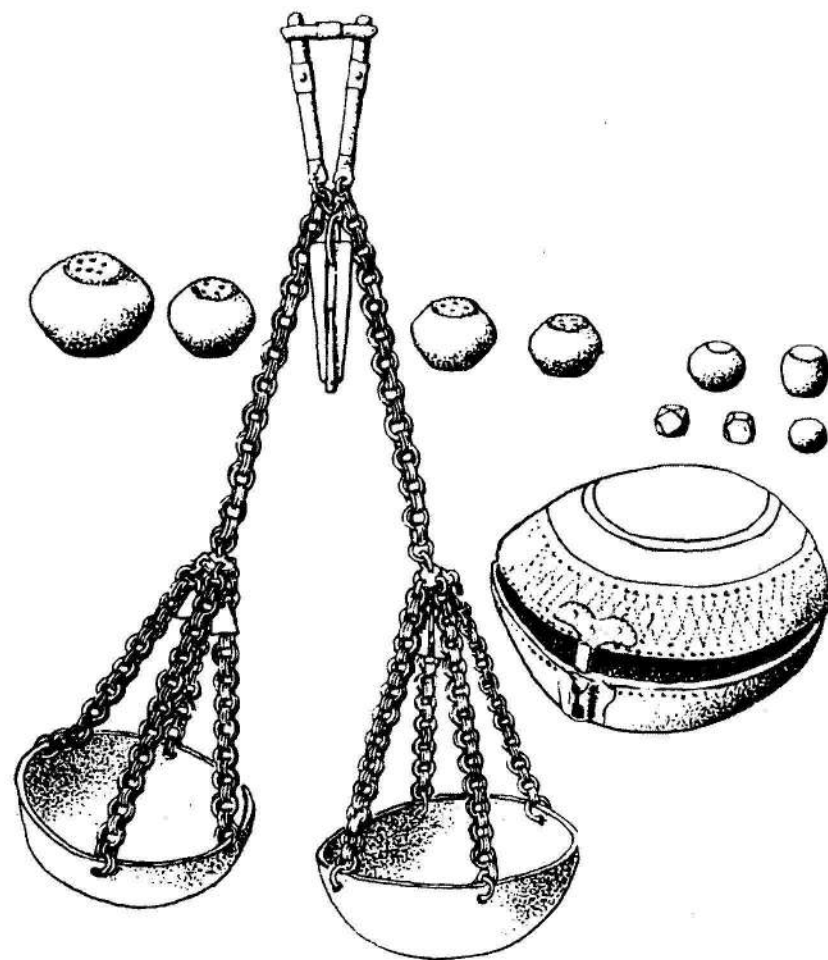

Рис. 7. Ваги та гирьки з могильника X-XI ст., Межотіне, Латвія (за Й. Херрманом)

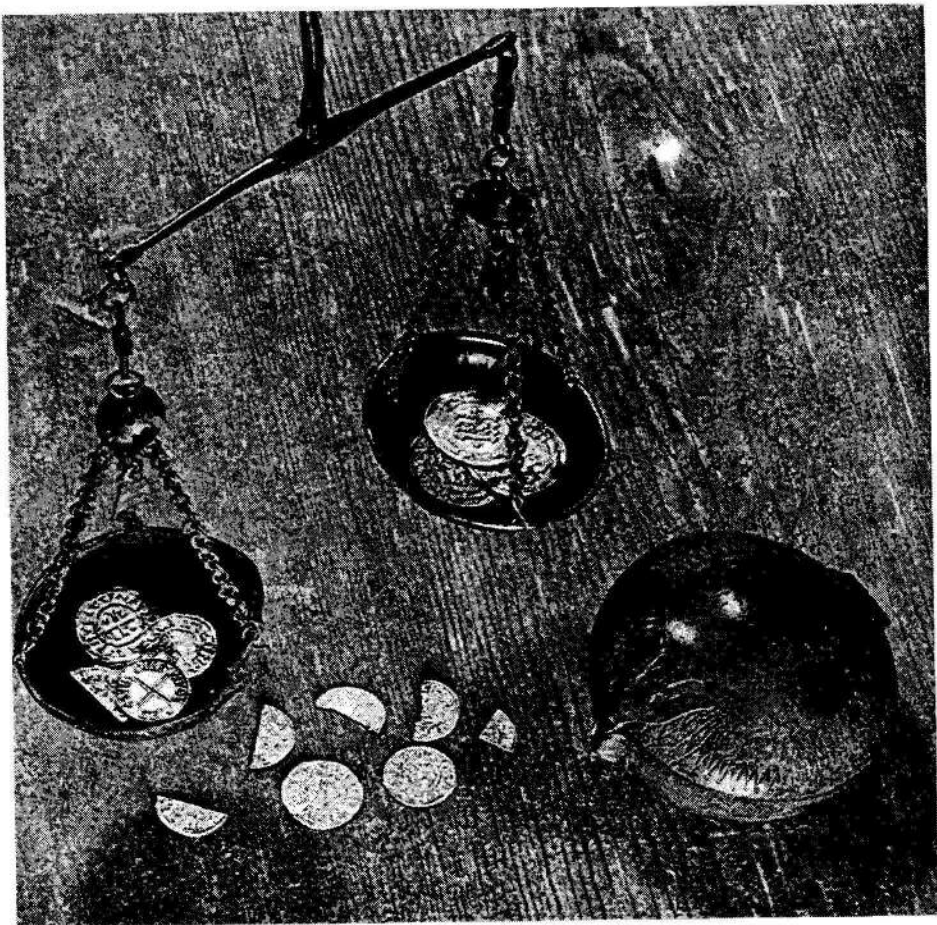

Рис. 8. Ваги для зважування срібла, коробка для ваг і срібні монети
(за Й. Херрманом)

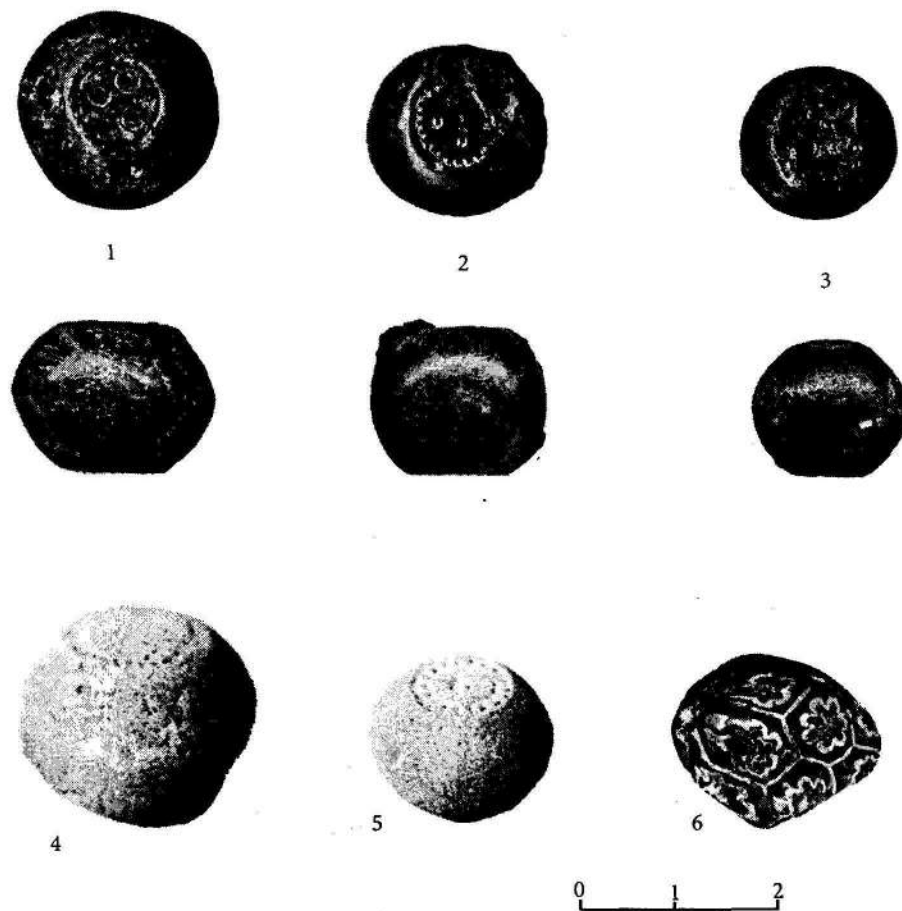

Рис. 9. Металічні гирьки-різноваги (1-5) та скляна бусина (6) X-XIII ст.:
1-3, 6 – знахідки з території Волинської області (за Г. Охріменком,
В. Савицьким); 4, 5 – Полоцьк (за М. Зайковським)

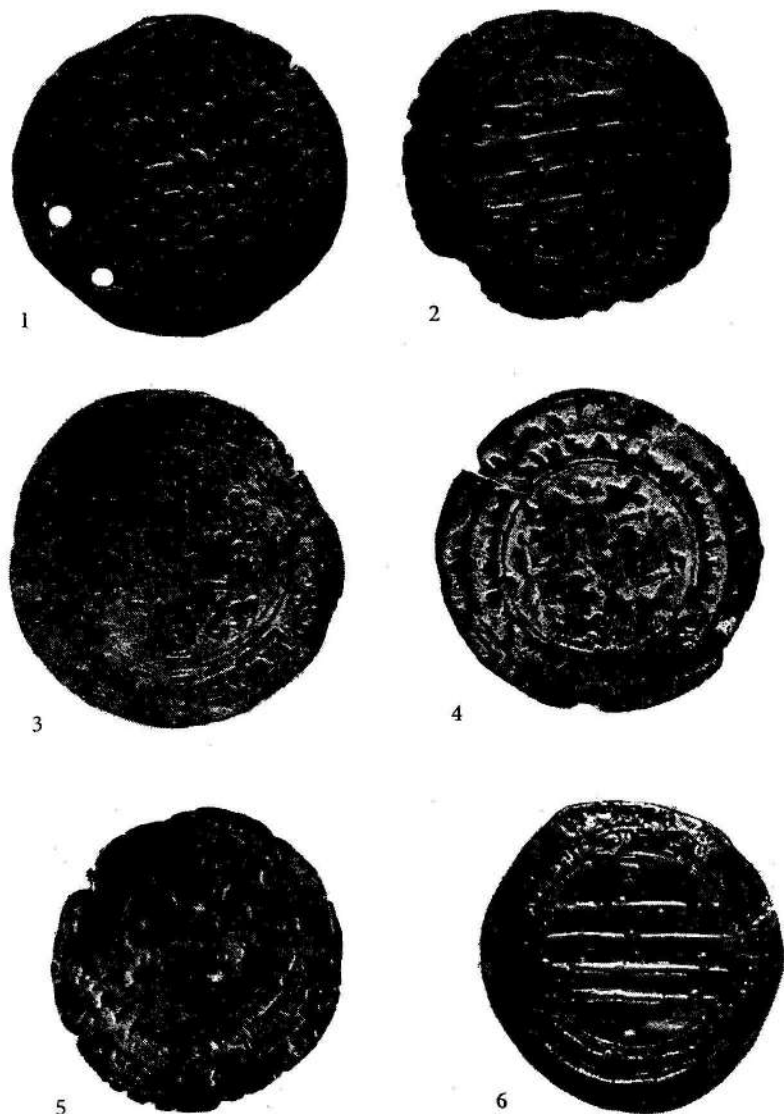

Рис. 10. Куфічні дирхеми 918–921 рр. (1–5) та 724–743 рр. (6):
1–5 – Фонди Волинського краєзнавчого музею (частина скарбу);
6 – Фонди Торчинського краєзнавчого музею (знахідка Г. Гуртового)

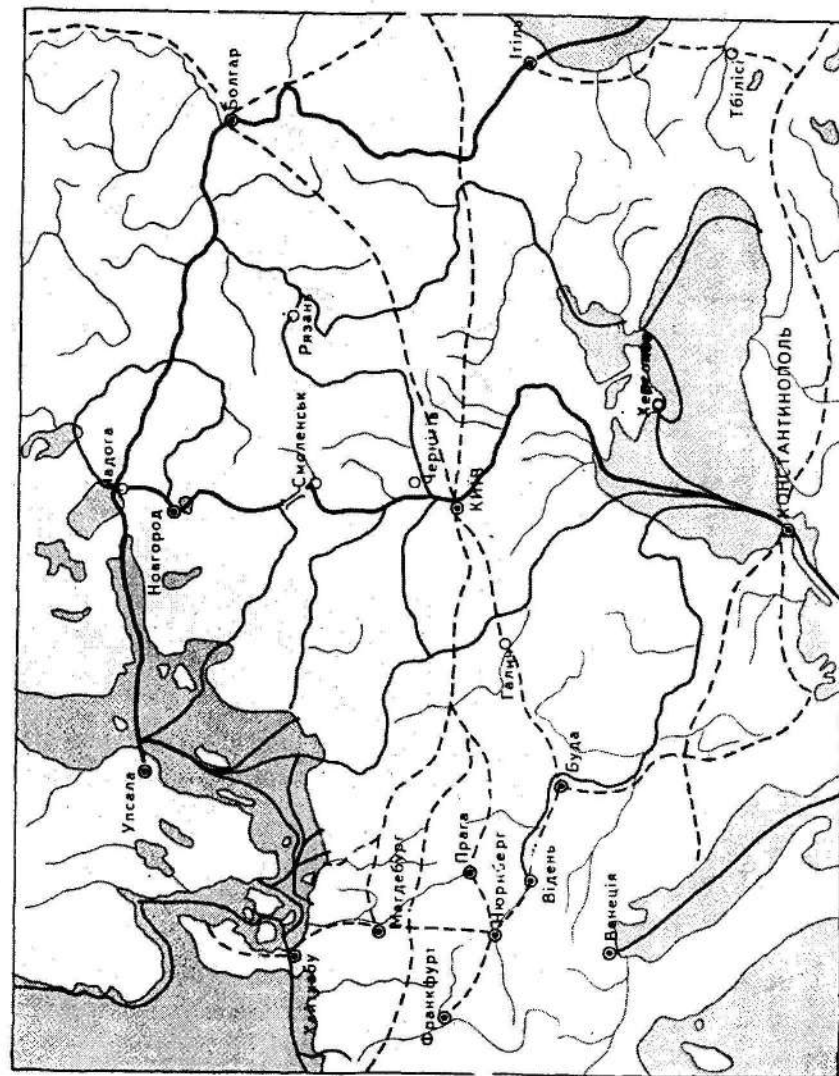

Рис. 11. Міжнародні торговельні шляхи Київської Русі (за П. Толочком)

А. А. Ильин.

**„Топография кладов серебряных
и золотых слитков” (витяг)**

Волынская губерния.

12. Владимировольнский у. В м. Бискупичи (Шляхетские) в 1883 г. была найдена серебряная ладьеобразная монетная гривна весом $49\frac{1}{2}$ з., вместе с 42 серебряными пражскими грошами XIV столетия и серебряными серьгами.

Т XI AC, I, 62-63. Карта Вол. губ. (донесение Микуличской волости).

По всем вероятностям клад, описанный Антоновичем на стр. 28, как найденный в м. Старый Мирнополь Новоградволинского у. и находящийся в собрании Житинского, есть этот же клад и указано только его последующее местонахождение, так как состав клада и его описание тождественны.

13. Дубенский у. В с. Борщовке в 1883 г. были найдены 17 монетных гривен и различные вещи.

ОАК, 1882-1883, 36. — Т XI AC, I, 68. Карта Вол. губ. (Орлов, 49). — ЗРАО, и. с., XI, в. 1 и 2, 287.

14. Житомир. В окрестностях города найдены две киевских гривны.

ИАК, в. 37, приб. 136.

15. Заславский у. В с. Терпавка при закладке дома найден клад, состоявший из 50 серебряных монет, из коих 32 пражских гроша XIV в., и 4 кусков серебра.

Т XI AC, I, 99. Карта Вол. губ.

16. Луца. Найдены две серебряные новгородские гривны и 150 серебряных пражских грошей.

Т XI AC, I, 49. Карта Вол. губ. (Орлов, 40). — ИРАО, VI, 214.

17. Новоградволинский у. В с. Ржадковке в 1896 г. найдены 15 серебряных слитков киевского типа весом 37 з. 15 д., 37 з. 40 д., 36 з. 18 д., 38 з. 84 д., вес остальных неизвестен. Клад частью утрачен, а девять слитков поступили в Киевское Общество Древностей и Искусств.

ОАК, 1897, 60 и 169. — ДАК № 73. — Т XI AC, I, 30. Карта Вол. губ. (заметка Яроцкого).

У Антоновича и на десятиверстной карте место находки названо Жадковка.

18. Острожский у. В д. Черница бассейна р. Корчика в 1899 г. найдена отрубленная половина золотой ладьеобразной монетной гривны 96 пробы, весом 6 л. 1 з. Слиток сплавлен.

ОАК, 1899, 123 и 133. — ДАК № 61. — Т XI AC, I, 88. Карта Вол. губ. (заметка Яроцкого).

19. Острожский у. В д. Переросле отмечена находка золотой полосы (гривны?).

Т XI AC, I, 90. Карта Вол. губ. (Орлов, 28).

20. Ровенский у. В с. Хотине в 1852 г. найдено несколько серебряных монетных гривен киевского типа.

Т XI AC, I, 43. Карта Вол. губ. (Орлов, 21).

21. Ровенский у. В с. Хоцино найдено несколько слитков серебра длинной формы (гривны).

Т II AC, 166.

22. Ровенский у. В Софийской колонии в 1866 г. найдены тринадцать серебряных монетных слитков с вырубками и нарезными буквами, вместе с тремя узорчатыми запястьями. Одна монетная гривна киевского типа, а двенадцать монетных гривен в виде палочек с парезками, на одной из них буква X, на другой MA. Слитки и запястья препровождены для хранения в Эрмитаж.

ОАК, 1867, стр. XXXII. — ДАК № 33. — Т XI AC, I, 46. Карта Вол. губ. — ЗРАО, и. с., XI, в. 1 и 2, 287.

23. Ровенский у. В м. Высоцке в 1878 г. найдены 32 серебряных монетных гривны и три серебряных браслета.

Т XI АС, I, 46. Карта Вол. губ. (Орлов, 42).

24. Ровенский у. В м. Городок в 1890 г. найдена монетная гривна киевского типа, две плетеных шейных гривны и такой же браслет.

Т XI АС, I, 40. Карта Вол. губ. (заметки Антоновича).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ З ПРИЙНЯТИМИ СКОРОЧЕННЯМИ

ДАК – Дела археологической комиссии.

ЗРАО – Записки Русского Археологического Общества.

ИАК – Известия Археологической Комиссии, Прибавления.

ИРАО – Известия Русского Археологического Общества.

ОАК – Отчеты Археологической Комиссии.

Т III АС – Труды III Археологического Съезда в Киеве.

Т XI АС – Труды XI Археологического Съезда в Киеве.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин В. А. Деньги Киевской Руси // Археология Украинской ССР. – К., 1986.
2. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901.
3. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энциклапедыя. – Мінск, 1993.
4. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990.
5. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
6. Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980.
7. Зоценко В. Н. Торговля в южнорусских землях (VIII – первая половина XIII в.) / Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. III.
8. Ильин А. А. Топография кладов серебряных и золотых слитков. – СПб., 1921.
9. Корзухина Г. Ф. Русские клады. – Москва – Ленинград, 1954.
10. Котляр М. Ф. Про так звані чернігівські гривни срібла // Археологія. – 1995. – №2.
11. Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика. – К., 1974.
12. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999.
13. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002.
14. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995.
15. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк, 2007.
16. Літопис Руський / Переклад Л. Є. Махновця. – К., 1989.
17. Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица // АО – 1971. – М., 1972.
18. Пасюк І. Формування грошового обігу на Волині в I – XIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся / Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції – Луцьк, 2007.
19. Прищепя Б. А. Никольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996.
20. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.
21. Спасский И. Г. Русская монетная система. – Л., 1962.
22. Фонди Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).
23. Фонди Торчинського краєзнавчого музею.
24. Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы: Пер. с нем. / Общ. ред. Е. А. Мельниковой. – М., 1986.
25. Synkałowsky A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
26. Gąsowska L. Bizancjum a ziemie północno-zachodniosłowiańskie we wczesnym średniowieczu. – Studium archeologiczne // Biblioteka archeologiczna. – Wrocław, 1979.

Давньоруські булли — вислі печаті

Однією із важливих пам'яток культури давньої Русі є вислі актові печаті. Їх вивчає актова сфрагістика — самостійна історична дисципліна.

На території колишньої Київської Русі на сьогодні відкрито понад дві тисячі печаток того часу. Більше як 800 булл, відомих зараз (а поступово їх кількість збільшується), датуються домонгольським періодом, при цьому жодна не збереглася на документі.

Порівняно недавно пам'яток сфрагістики з теренів західної України відомо було небагато. Серед них печаті з м. Володимира-Волинського [Спаский, 1982, с. 88–89], Сутейська, Перемишля [Kupusz, 1960, s. 11–52], Волині [Rajewski, 1956, s. 51], які належали, зокрема, волинському князю Давиду Ярославичу, а печаті із Ступниці — князю Ігорю Ярославовичу, що князував на Волині в 1054–1057 рр. [Янин, 1970, т. 1, с. 172]. Відомі тут і печаті Київського митрополита Костянтина II (1167–1174? рр.) з Галича [Ратич, 1957, рис. 9:5], а також Звенигорода [Янин, 1970, т. 1, с. 176]. В різних місцях знайдені булли з написом “Дънеслово”. Булли з Галича [Ратич, 1957], Дорогочина [Янин, 1970, т. 1, с. 185] пов'язують з ім'ям Ярослава Ізяславовича, котрий князував на Волині у 1100–1118 рр. Печаті, виявлені в Белзі, нібито належала новгородському князю Мстиславу Володимировичу [Янин, 1970, т. 1, с. 184], а в Янчині (нині Іванівка) — полоцькому єпископу Міні (1105–1116 рр.). Як видно, ареал їх поширення був широким, що свідчить про досить віддалені торгіві, культурні відносини різних частин колишньої давньої Русі і Волинсько-Галицької держави. Місцезнаходження булл зазвичай пов'язують із соціально-політичним статусом тих пунктів, де вони виявлені [Брайчевський, Шумаков, 1988, с. 76–80].

Свинцева підвісна печатка XII ст. знайдена в м. Луцьку по вулиці Драгоманова. Вона має округлу форму і діаметр 1,8 см. На одному боці зображено святого воїна зі щитом у лівій руці та стягом у правій. Частина вертикально розміщеного напису з буквою “Д” дозволяє припустити, що на печатці зображено св. Дмитрія. На іншому боці

— зображення святого із книгою в руці. Зліва від постаті збереглися вертикально подані букви “А”, “Е”, “С” (?). Як припускає С. Терський, це зображення або св. Іоана Богослова або Василя Великого. Вона належить до поширеного типу — з обобщеними зображеннями святих. Святі у символічній формі передавали хресні імена власника печатки і його батька (за Н. Ліхачовим) [Янин, 1970, т. 1:88, 125; т. 2:13, 14]. Подібні печатки належали князям.

Князівська печатка виявлена і в давньоруському Дорогобужі [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 227, рис. 93:2]. На ній зображено погруддя князя з хрестом (енколпіоном —?) на грудях. З лівого боку вміщено три букви ДАВ (Давид—?), з правого — А...., а на звороті — Хрест Животворящий та погано збережені букви у верхній частині: ІС — ХС.

Загалом колекцію булл, виявлених на Волині, складають випадково виявлені такі артефакти: 1) підвісна свинцева печатка XII ст. (м. Луцьк, вул. Драгоманова — знахідка С. Терського); 2) велика печатка з написом “Дънеслово” (Жидичин Луцького району — знахідка 2007 року); 3) печатка розміром як 5 копійок (с. Рокині Луцького району); 4) печаті із с. Блудів Горохівського району Волинської обл.; 5) молебдобулла із с. Єлизаветин Рожищенського району Волинської обл.; 6) князівська печатка із давньоруського Дорогобужа [Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 227, рис. 93:2]; 7) печатка з написом “Дънеслово” (Белз); 8) печатки із Володимира-Волинського (2); 9) єпископська або митрополича булла із м. Олика; 10) дві печатки (позолочені —?) зі Львова; 11) печатка із с. Жидичин [Терський, 2006, с. 188–189].

В Галичі подібних булл знайдено більше 7-и, у Звенигородці — 6, а також відомі знахідки з Перемишля, Белза, Плісеська, Ступниці Другої, Дорогочина, Сутійська [Населення Прикарпаття і Волині..., 1976, с. 221, 190]. На печатці із Звенигорода був напис “Василий” (?) а на іншій — “Господи помози рабу твоєму Васили”. Ці знахідки пов'язуються з князем Васильком Тербовлянським. На печатці з Галича давньою грецькою мовою є напис “Костянтин з божої милості митрополит всієї Русі”. На іншій з цього ж міста також напис грецькою мовою, що в перекладі звучить так: “Мати Божа охороняй мене Косму Галицького”. Вона належала Галицькому єпископу часів Ярослава Осмомисла [Населення... 1976, с. 205].

Ще одну печатку з доброзичливим написом та нагрудним зображенням Святого Василя Кесарійського із Звенигорода В. Янин пов'язував із Володимиром Мономахом [Янин, 1970, т. 1, с. 188]. Інші печаті

з Теремовлі та Галича з зображенням св. Іоанна Предтечі та Василя Кесарійського, ймовірно, належали сину теремовлянського князя Василья Ростиславича – Івану [Янин, 1970, т. 1, с. 129]. Печать Івана Васильовича знайдена в Звенигороді [Свешников, 1985, с. 42].

Безперечно, згадані пам'ятки сфрагістики відображають високий рівень розвитку культури Галицько-Волинської Русі [Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття, 1990, с. 173–175].

У XIV ст. вислі печатки замінюються відтисками пернів – печаток на воску [Гавриленко, 1977, с. 93, Терський, 1997, с. 89]. Така печатка знайдена в Жидичині (підписна печатка, перстень). Вона має неправильно-округлу форму, плоска, діаметром 21–23 мм. В її центрі подано заглиблення повернутого вправо птаха з піднятими крилами й обернутою назад головою. Рисунок вписано у два концентричні кола. Між колами вигравірувано надпис, що дає дзеркальне зображення “ПЕ[?]АТЬ + ННК[?]О...” [Dublanski, 1939, s. 78–79; Терський, 2006, с. 188–189].

В. Янін у свій час зареєстрував 2300 печаток, з яких третина належить до X–XIII століття. У межах Волині їх виявлено більше 35, у тому числі 5 печаток-булл з Володимир-Волинського району.

Булл Х–XII ст. поділені В. Яніним на такі різновиди: 1) князівські печаті Х–XI ст. (архаїчні), станом на 1985 р. їх було відомо 17; 2) княжі печаті з грецькими надписами в рядках (у середині 80-их років минулого століття було відомо 41); 3) печаті київських митрополитів (відомо – 18); 4) іменні єпископські печаті (24); 5) печаті з формулою “Господи, помози” (відомо 57); 6) печаті з формулою “Дънеслово” (35), із зображенням двох святих (502); 7) печаті анонімні із зображенням Богоматері (20), із зображенням княжого знаку (64), із зображенням Христа або його символів (36); 8) інші булли (20).

Серед знахідок другої третини XIII–XV ст. вирізняються, за В. Яніним, такі типи: 1) княжі печаті XIII – першої чверті XIV ст. (відомо 74); 2) печаті княжих слуг високого рангу: намісників та інших (49); 3) іменні архієпископські печаті (53); 4) печаті владичих намісників (212); 5) печаті тисяцьких (25) тощо [Янин, 1985, с. 376]. Критерієм класифікації В. Яніна були формальні ознаки – типові особливості оформлення булл.

Давньоруські вислі печаті вважаються “індикатором їх належності певним державним інститутам”. Вивчення їх приналежності (власності), еволюції, з'ясування хронології є одним із джерел для встановлення інститутів державної влади на Русі.

Волинські і галицькі міста та городища містять переважно булли місцевого походження. Чимало свинцевих печаток XI–XII ст. пов'язані з поділом земельних фондів.

Знахідки вислих печатей часто трапляються під час розкопок у Новгороді (більше 2000), на Київщині. Загалом для території України характерні печаті раннього періоду – XI–XII ст. а більш пізні, як пише В. Янін, – рідкісні. [Янин, 1985, с. 377]. Це його враження, яке склалося внаслідок недостатньої вивченості сфрагістики північно-західної України.

Взагалі, за В. Яніним, поява вислих печатей належить до язичницького періоду. Вони зберігаються і в ранньохристиянський період. В цей час з'являються печаті київського митрополита, які спочатку, ймовірно, виготовлялися у Візантії. На них зображувався патріарх, митрополит і зроблені грецькими літерами в рядок надписи титулу та імені власника булли. Цей тип булл мав вплив і на князівські печаті середини XI ст. Приблизно тоді ж у південній Русі з'являються і печаті значного сановника – Ратибора, на яких є надписи давньоруською мовою.

У 90-і рр. XI ст. в Києві та пов'язаних з ним територіях була ініційована уніфікація булл. В період княжіння Святополка Ізяславовича для скріплення актів уведена печатка з надписом “Дънеслово” та зображенням святого патрона – власника булли або символу належності до церковного управління. Такий тип печаток використовувався в княжій сфрагістиці Києва, Волині, а також митрополитами, єпископами.

У кінці XI ст. на церковних буллах зникає патрональне зображення їх власників, а з'являється “загальноцерковна емблема” – зображення Богоматері [Янин, 1985, с. 378]. Володимир Мономах у кінці XI ст. користувався печатами з доброзичливим надписом давньоруською мовою. Цей тип булл особливо набував поширення з приходом його на великокнязівський стіл. В цей час зникають печаті з надписом “Дънеслово”. До того ж серед булл спостерігалася мішанина: одні виготовлялися за візантійськими зразками, інші були підписані двома мовами і т. п.

В. Янін вказує на подібність світських та церковних тодішніх булл. На печатах Володимира Мономаха та його наступників ще є патрональне зображення із доброзичливим надписом, проте на церковних буллах уже зображується Богоматір. У 30 рр. XII ст. князівські печаті поступово зникають [Янин, 1985, с. 37].

Про те, що булли використовуються на Русі з X–XI ст., а з XII ст. стають повсюдно відомими, пишуть різні автори: Н. Коробков, Б. Іва-

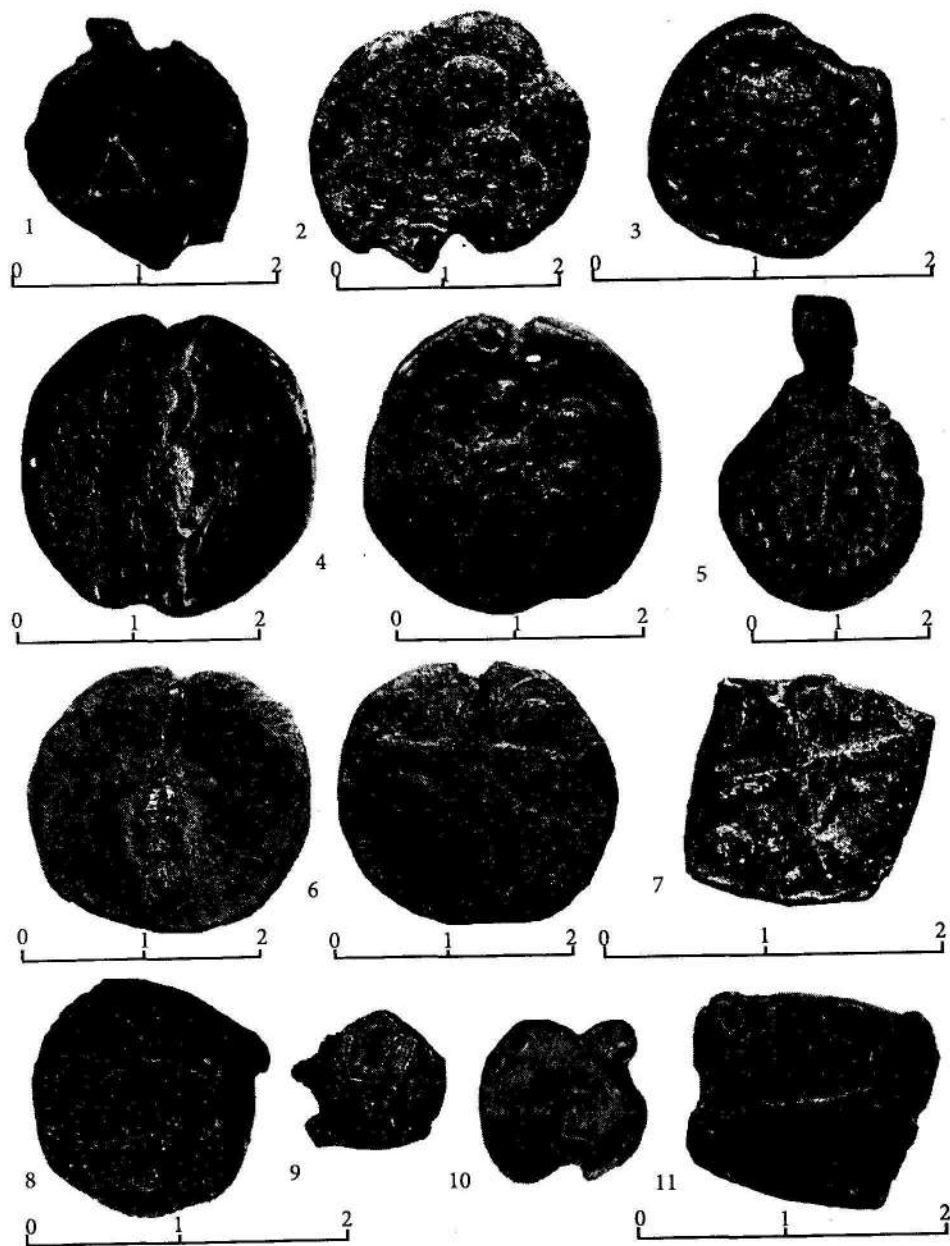

Рис. 2. Давньоруські вислі печаті та торгові пломби із Західної Волині

ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Прикарпатья Волини и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – 188 с.
2. Брайчевський М., Шумаков В. Нова знахідка вислої печатки на околиці Києва // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 76–80.
3. Введенський А., Дяченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни – К.: Рад. шк., 1963.
4. Гавриленко В. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. – К.: Наук. думка, 1977. – 168 с.
5. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наук. думка, 1976.
6. Прищепя Б., Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. – Рівне: Держ. ред-ви-робн. підпр., 1996. – 248 с.
7. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.
8. Спасский И. Несколько пополнений коллекции отдела нумизматики // Сообщения Гос. Эрмитажа. – 1982. – № 47. – С. 88–89.
9. Татищев В. История. – М., 1773. – Т. II.
10. Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Львів: Вид-во „Львівська політехніка”, 2006. – 251 с.
11. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с., іл.
12. Янин В. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М.: Наука, 1970. – Т. I, II.
13. Янин В. Вислые актовые печати // Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: На-ука, 1985. – С. 376–386.
14. Dublanski, 1939, s. 78–79.
15. Kunusz A. Przemysł wczesnodziejowy // Rocznik wojewódstwa Rzeszowskiego. – Rzeszów, 1960. – R. 2. – Z. 1. – S. 9–80.
16. Rajewski Z. Sprawozdanie z badań na grodach czerwieńskich w 1954 r. // Spr. arch. – 1956. – Z. 2. – S. 49–53.

Багатошарове поселення Мирогоща — ур. Зашляховці

Археологічна пам'ятка Мирогоща — ур. Зашляховці розташована поблизу села Рачин Дубенського району і села Мирогоща в урочищі Зашляховці, на мису першої надзапавної тераси правого берега р. Липки, правобережної притоки р. Ікви, за 2,5 км на північний захід від церкви села Мирогоща і за 2,5 км на північний схід від церкви села Рачин. Ця пам'ятка була виявлена на початку березня 2001 року, під час археологічної розвідки членами туристично-археологічного клубу „Едельвейс”, Пшеничним Ю. Л. та Бардецьким А. Б., і з того часу вона періодично обстежувалася. З поселення збирався підйомний матеріал, після інтерпретації та систематизації якого вдалося виявити основні етапи існування поселення.

Вперше це місце було заселене людьми в період пізньої бронзи, а саме племенами тшинецько-комарівської культури, близько XVI–XII ст. до н. е. Наступний, найбільш потужний і найбільш характерний, період заселення припадає на Давньоруський час. Саме тоді урочище було заселене від кінця IX по першу половину XIII ст. Далі, у зв'язку із нашествиям монголо-татар, поселення перериває своє існування і відновлюється востаннє в XIV–XV ст. Варто зазначити, що найбільший інтерес та значення становить період, що належить саме до Давньоруського часу. Це пояснюється тим, що поселення проіснувало практично протягом всього давньоруського історично-хронологічного проміжку часу, а тому становить собою цікавий приклад, на основі якого може бути прослідковано господарські та культурні особливості життєдіяльності класичного давньоруського поселення.

Серія кераміки епохи бронзи представлена керамікою тшинецько-комарівської культури. Це фрагменти стінок та вінець ліпних посудин. Посуд має міцний випал, добре лощену зовнішню та внутрішню поверхню, в глиняному тісті присутні домішки товченого кременю. Для посудин характерні трохи відігнуті на зовні вінця з невеликим потовщенням та орнаментация з заглиблених ліній.

Після першого етапу заселення це урочище залишалося незаселеним близько двох тисячоліть, і лише наприкінці IX — на початку X ст. тут оселяються носії давньоруської культури. Цей етап триває до першої половини XIII століття. Матеріали цього часу можна датувати різними часовими рамками, особливо це стосується кераміки. Отже, керамічний комплекс давньоруського часу можна поділити на декілька груп.

Перша група кераміки характеризується трохи відтягнутими назовні вінцями з невираженим чи слабо вираженим манжетом. В глиняному тісті присутні домішки піску. Такі горщики відомі на ранньому етапі виробництва гончарної кераміки і можуть бути датовані IX–X ст. [1; 29]. В нашому випадку такої кераміки було знайдено лише декілька фрагментів (рис. 1:1, 2).

До другої групи можна віднести кераміку, яка характеризується чіткішою сформованістю вінець у формі манжета, що нагадує одиницю і більшим їх відтягненням на зовні. Така кераміка датується X — першою половиною XII ст. на поселенні кераміки цього типу було знайдено значно більше (рис. 1:3–5). Посуд можна розділити на білоглиняний та сіроглиняний. Він має слабкий випал, часом гладку поверхню, з домішками піску та шамоту в глиняному тісті.

Для третьої групи характерний часто розчленований валик, з закраїною, загнутою до середини, і являє наступну фазу розвитку керамічного виробництва (рис. 1:6–11). Кераміки цієї групи було знайдено приблизно стільки ж скільки кераміки другої групи.

До четвертої, в нашому випадку найбільш кількісної, групи відносяться горщики, що характеризуються сильно відтягнутими на зовні вінцями, які закінчуються округлим валиком, загнутим до середини (рис. 1:12–23).

В цій групі можна виділити чотири типи форм вінець горщиків:

- з горизонтально видовженим вінцем;
- з роздвоєним валиком;
- з деградованим валиком;
- з валиком, що переходить у гостру закраїну;

Кераміка цієї групи датується кінцем XII — першою половиною XIII століття. Посуд останнього типу має різко виділену шийку.

Взагалі, значна частина посуду виготовлена з білої каолінової глини, але є також сіроглиняні та червоноглиняні екземпляри. В глиняному тісті присутні домішки піску, випал посуду слабкий. Орнаментация

складається з горизонтально заглиблених ліній на поверхні тулуба. Знайдено також два фрагменти посудин, прикрашених кількома рядами коротких насічок, а також два фрагменти стінок, орнаментованих декількома рядами зигзагоподібних ліній. Виявлено одне вінець, що можна віднести до першого типу з ремонтним свердленням (рис. 1:18).

П'ята, остання, група кераміки представлена післямонгольським часом (рис. 1:24–31). Оскільки кераміка цього часу є дуже різноманітна, то типологічно можна виділити чотири типи:

- фрагменти вінець, аналогічні за формою до вінець XII – першої половини XIII ст., але у них з'являється новий елемент – манжетоподібний валик під вінцями, опущений до низу;

- фрагменти вінець, близькі за формою до кераміки X – першої половини XI ст.;

- тип вінець в цілому наслідує форми XII – першої половини XIII ст., але вони мають здебільшого меншу товщину і не таке якісне глиняне тісто, з грубими домішками шамоту;

- у формі вінець чітко прослідковується коліноподібний злам;

Окрім кераміки було знайдено і інші матеріали. Залізні вироби представлені трьома екземплярами ножів, в одному з яких відламаний черешок. Всі вони мають приблизну довжину леза 7–8 см (рис. 1: 35–36). Було знайдено також вушко від відра (рис. 1:34).

Цікавою знахідкою стало шиферне пряслице червонуватого кольору (фото 1), скляна зелена намистина з червоними зигзагоподібними лініями (рис. 1:37). Типовою знахідкою для багатих поселень є і уламок скляного браслета доволі рідкісного чорного кольору (фото 2). Підібрані шматки залізної криці свідчать про розвиток ковальства на поселенні давньоруського часу.

Отже, підбиваючи підсумки дослідження пам'ятки Мирогоща – ур. Зашляховці на даний час, можна сказати, що матеріал цього поселення є важливим для подальшого дослідження пам'яток долини р. Липки та р. Ікви. Безперечно, це стосується, в першу чергу, матеріалів давньоруського часу, адже культурний шар цього періоду є найбільш потужним. Звичайно, що заселенню цього урочища людьми сприяло ряд чинників, а саме: близькість води, в нашому випадку р. Липки, зручне підвищення над заплавою та родючі ґрунти.

Не було довготривалим поселення доби бронзи, про що свідчить мала кількість матеріалу цього часу. Поселення поступово розростається з кін. IX ст. і сягає свого піку у XII – першій половині XIII ст. Знахідки таких речей як залізні ножі, шиферне пряслице та скляна намистина можуть свідчити, що це поселення належало феодалу. Цікаво, що виробництво шиферних пряслиць не було місцевим і потребувало близькості до родовищ відповідного матеріалу. Широко відомим був центр у Овручі, звідки поширювалися шиферні пряслиця на Русі. Знахідки уламків амфор вказують на зв'язки з Північним Причорномор'ям, можливо, через інші поселення (рис. 1:32, 33). Слід згадати і таку незвичайну знахідку як вінце XI – першої половини XII ст. покрите ззовні зеленою поливою, що є дуже мало поширеним. Покривати посуд поливою масово починають значно пізніше – у XIV–XVI ст. Очевидно, що в цьому випадку ми можемо спостерігати одну з перших спроб.

Говорячи про давньоруські поселення, що належали феодалам неподалік Дубна, слід згадати поселення Тараканів – 3 та Тараканів – 5. Так на поселенні Тараканів – 3 було знайдено шиферний натільний хрестик, пряжку і шпору до чобота [2; 8–9]. Окрім того на поселенні було знайдено уламки намистин та пряслиць. На поселенні Тараканів – 5 було знайдено уламки скляних браслетів та шиферне пряслице [3; 177–178]. Враховуючи не глибоку оранку, якій щорічно піддається поселення в ур. Зашляховці, не можливо добути сумарно більший та індивідуально цінний матеріал. Проте помічено, що крайня частина мису не використовується під поле, а, отже, цілком доступна для розкопок.

Таким чином описане поселення Мирогоща – ур. Зашляховці може бути внесеним до числа найбільших та найрозвинутіших поселень давньоруського часу на території Дубенщини, а матеріали, зібрані на ньому, розширюють дослідницьку базу тих, хто цікавиться давньоруським часом. Поки що важко говорити про те, чи існували зв'язки між цим поселенням та хронологічно йому синхронними, можливо, майбутні археологічні розкопки цієї пам'ятки дадуть значно більше відповідей на ці та інші питання.

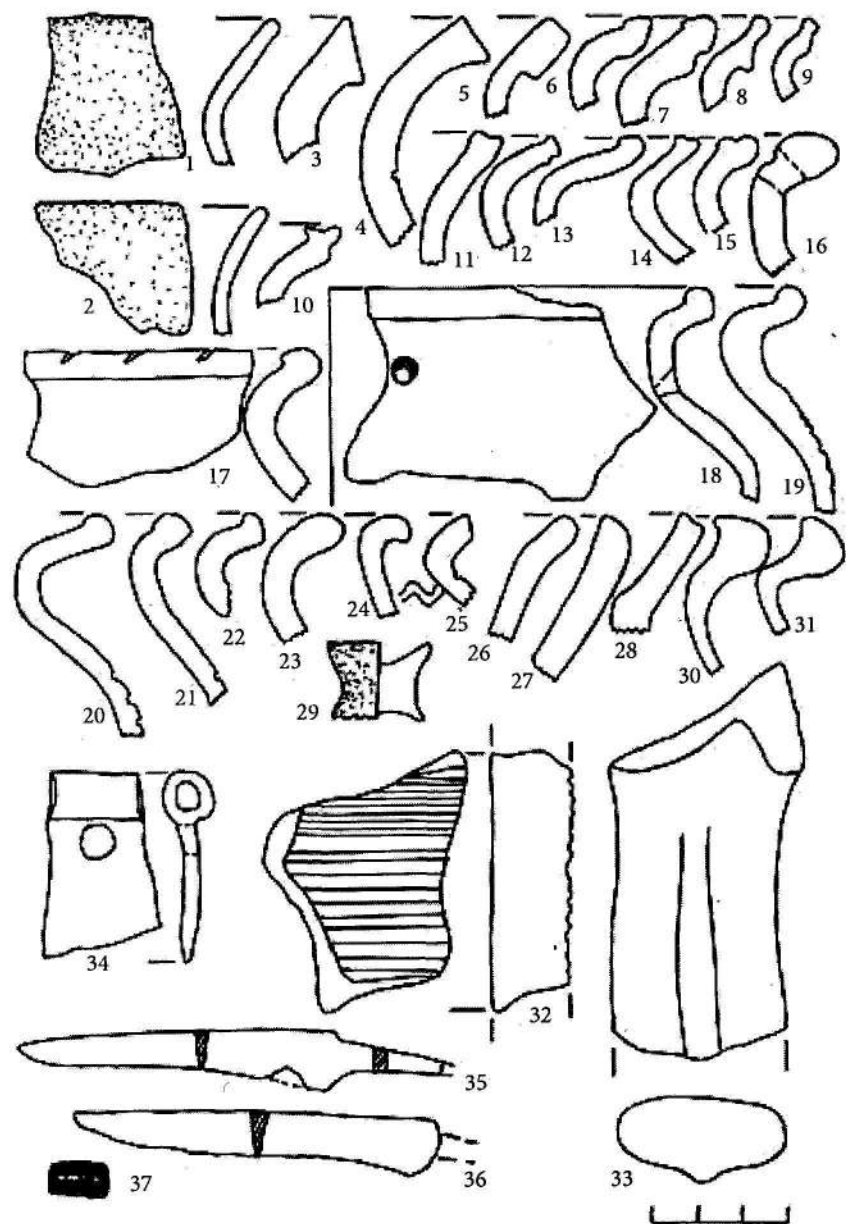

Рис. 1. Матеріали Давньоруського часу поселення Мирогоща – ур. Зашляховці

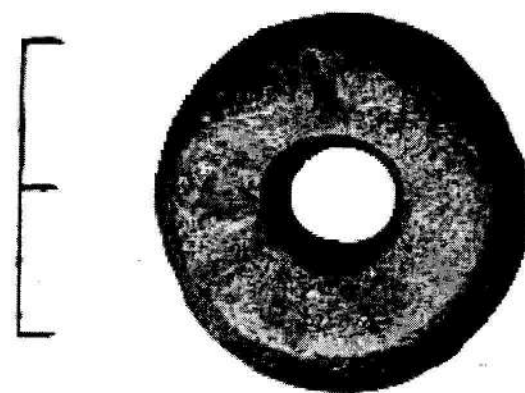
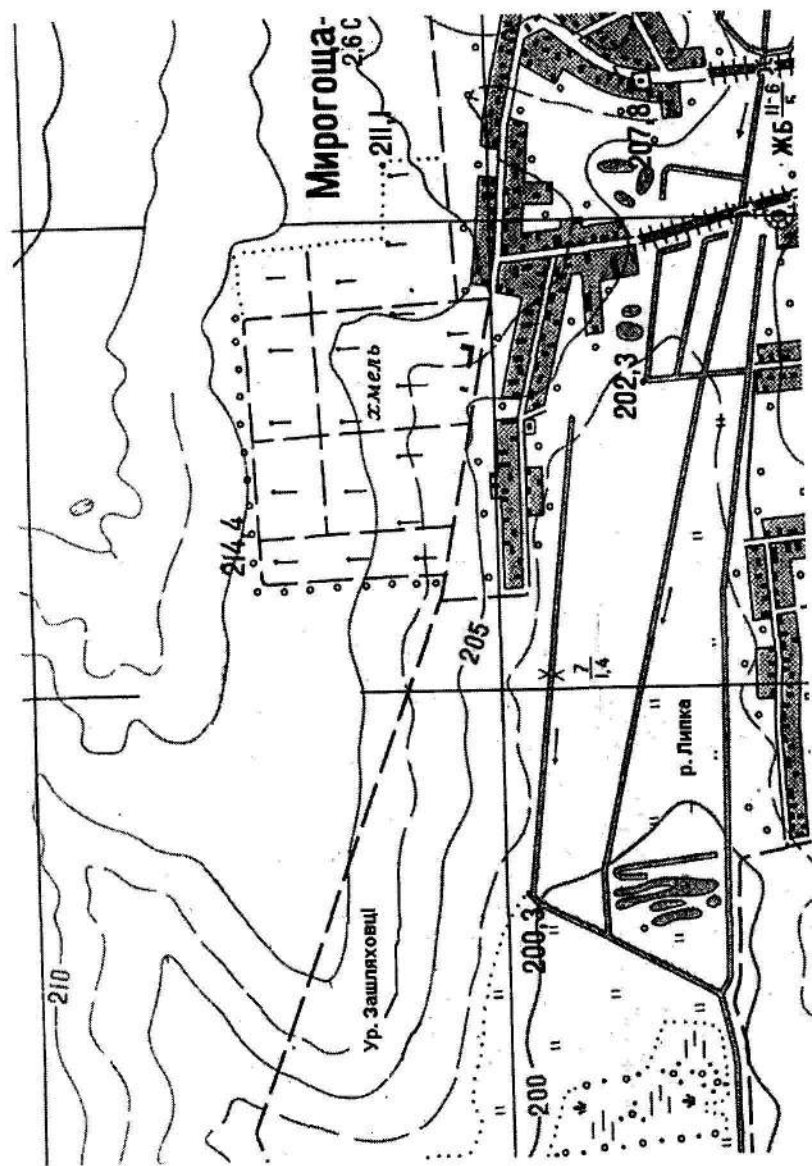

Фото 1. Шиферне пряслице

Фото 2. Скло́яний браслет

Карта з місцезнаходженням пам'ятки Мирогоща – ур. Зашляховці

ЛІТЕРАТУРА

1. Прищеп Б. А., Нікольченко Ю. М., Маріуполь, – 2001.
2. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи у 1996–2001 роках на території Дубенського району Рівненської області // Архів РКМ, – Дубно, – 2002.
3. Ткач В. В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст. – Київ–Хмельницький–Кам'янець–Подільський–Староконстантинів. – 2004.

Короткий словник археологічних термінів

Амулет (лат. *amuletum* 'амулет, спочатку – їжа з крохмалю' або від араб. *hamala* 'носити') – предмет (талісман, оберіг), якому приписується магічна сила, здатна оберігати його господаря від хвороби та злих сил, тому його носили при собі. У Київській Русі, наприклад, були поширені мініатюрні амулети-сокирки, які датуються XI–XII ст., енколпіони тощо.

Астрагал (грець. *astragalos* – букв. 'кісточка, шийний хребець') – кісточка (бабка, хребець), призначена для гри. Часто трапляються в похованнях і на поселеннях, починаючи з енеоліту. Астрагали з однією-двома наскрізними дірками виявлено в шарах XI–XII ст. в Дорогичині, Дорогобужі, Пересопниці та ін.

Булава – зброя ближнього бою у вигляді кулі з наскрізним отвором для насадки на руків'я. Це зброя ударної дії, що спричиняє важкі контузії та внутрішні переломи. У багатьох племен і народів були символами влади. За археологічними даними відомі різноманітні форми: хрестоподібні, сферичні (підокруглі), кулеподібні, конічні, багатобічні та інші. Виготовлялися з каменю, бронзи, заліза, свинцю. Вважають, що вони походять від дерев'яних мачуг і потрапили на Русь під впливом кочівників. Слово *булава* походить з мови турецьких половців, а протозразки виробів – з Хозарського каганату.

Булавка (інша назва – шпилька) – інструмент для скріплення одягу (попередниця *фібули*), рідше – волосся. Складається зі стержня, загостреного на одному кінці, та декоративного навершя. Археологічне значення має, головним чином, форма навершя.

Булли (інші назви – підвісні печатки, вислі печаті, молебдобулли) – свинцеві печатки у вигляді маленьких кружечків, якими скріплювали договори, документи князів, єпископів та інших осіб високого суспільного становища. На одному їх боці часто зображували Христа, Богородицю, або одного зі святих. Написи на печатках-молебдобуллах зроблені давньоруською, грецькою, латинською мовами. Мета використання – підтвердження власності або дійсності речі. Назва *булла* походить від лат. *bulla* – бульбашка, брунька. У середні віки буллою називали прикріплений до документа футляр для зберігання печатки,

пізніше – саму металеву печатку, а згодом – імператорську грамоту або постанову. Буллою також називають послання, розпорядження папи римського, скріплене печаткою.

Гривна (інші назви – нашийні обручі, обручі-гривені) – шийна, переважно жіноча, прикраса східних слов'ян. У Давній Русі широко відома у вигляді кільця з витого срібла, іноді перекрученого у півтора оберту. Виготовлялися також із золота, бронзи. За походженням слово є коротким прикметником (*гривна*) від спільнослов'янського *грива* з первісним значенням "шия, потилиця", тобто гривна означає шийна.

Городище – залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, що було оточене зовнішніми ровами та деревоземляними, глинобитними, кам'яними або цегляними валами й часто захищене природними перепонами. На території Волині часів Київської Русі відомі городища мисового і острівного типу. Мисове городище – городище, збудоване на мису, утвореному високим берегом ріки та струмка чи яру. Штучні укріплення споруджувалися, звичайно, тільки на відкритих для штурму ділянках з напільної сторони. За формою відомі круглі городища на рівнині, оточені невеликим валом або й зовсім без валу, городища "волинського типу" – прямокутні з однією чи двома заокругленими сторонами та інші.

Гральні кості (кубики) – трапляються, майже завжди, поряд із шашками. Виготовлялися, як правило, з рогу, рідше – з дерева, і мали форму не куба, а паралелепіпеда. Очка наносилися циркулем. Кількість очок на гранях кості могла бути різною, але звичайно від 1 до 6. Кількість кубиків, потрібна для гри – невідома. Чому кості знаходять завжди поряд з шашками, яке відношення вони мали до цієї гри, поки що не досліджено. Як астрагали, так і кубики використовувалися для "гри в кості".

Емаль (від франц. *email*) – склоподібне покриття, яке наносилося певним малюнком на металеву поверхню (в основному на золото) і зміцнювалось обпаленням. У Давній Русі були широко розповсюджені виїмчасті і перегородчасті емалі. Перегородчастими емаллями (з дуже тоненьких золотих смужок робили перегородки) оздоблювали колти, медальйони, енколпіони. Для виготовлення емалей використовували римське скло, перетерте у порошок, яке плавили і заливали у форми.

Енколпійон (інші назви – складень, складень-енколпійон, мощевик, релікварій) – складений натільний хрестик для зберігання частини мо-

щей шанованого святого, який зображений на одній із сторін хреста (звідки їх друга назва – мощевик. Слово *енколпiон* (грец. *ἐγκόλπιον*, лат. *encolpium*) походить від грецьких слів *ἐν* (на) та *κόλπος* (груди) і поширюється для назви мощевика у IX ст., раніше використовувався термін філактерiон. На Русі ці хрестики відповідно до особливостей конструкції називали складні, хрести-складні, складні-енколпiони. Для номінації христів-енколпiонів відомі й інші терміни – релікварії (сховище для реліквії), пекторалі або ставроотека. Слово *пектораль* походить від латинського *pectorallis* ‘нагрудний’ – нагрудна металева прикраса, проте внаслідок звуження, конкретизації значення ним стали називати оздоблений хрест зі шляхетного металу, в якому знаходяться реліквії святих для ношення на грудях. Слово *ставроотека* – грецьке запозичення, де *σταυρός* ‘хрест’ та *θήκη* ‘скринька’, тобто релікварій для зберігання дерева Святого Хреста. У польських джерелах використовуються терміни “пекторальні” хрести, *пектораль-складень*, *хрести-пекторалі* та вважається, що потрапили вони на територію Польщі з Русі. Виділяються типи енколпiонів за формою (з прямими раменами, з прямокутними кінцями, квадрифольні, з овальноподібними закінченнями рамен, з раменами, що завершуються пальметками та ін.), за технікою виконання (рельєфні, рельєфно-графічні, гравіровані, оздоблені емаллю та ін.), за зображенням (георгіївський, микитівський, борисоглібський та ін.). У період існування Галицько-Волинської держави набули поширення характерні для др. пол. XIII–XIV ст. енколпiони-квадрифолії.

Зернь – один з прийомів художньої обробки виробів з металу – виріб прикрашається дрібними (діаметром 0,6–0,7 мм) срібними або золотими кульками (їх називали зернятка – звідси й термін), що укладаються та припаюються на його поверхню у вигляді трикутників, ромбів, гілочок, грон. Зерненими прикрасами волинської традиції в XI–XII були підвіски у вигляді виноградного грона, лунниці, персні, колти, намистини. Цікаво, що на південь від р. Прип’ять зернені намистини набувають характерних волинських рис. Так, у них з’являється вушко або трубочка для підвішування на грона з п’яти кульок в такій послідовності зверху вниз: три, дві й одна кулька (виноградне грона).

Інкрустація (від лат. *incrustatio* – покриваю шаром, декором, викладаю мармуром) – особливий вид декорування виробів вставками з золота, срібла, кістки, перламутру, дерева та ін., які врізані в поверхню і відрізняються від неї за кольором чи матеріалом.

Кистінь (інша назва – басалик) – давня ударна холодна зброя ближнього бою у вигляді підвішеного на ремінці чи ланцюжку тягарця (камінь, гиря чи багатогранна металева відливка), певної форми, яким наносився удар, а з другого боку знаходилося коротке руків’я чи петля для надівання на кисть руки. Деякі дослідники вважають, що назва кистінь походить від слова кисть, проте зважаючи на те, що цей різновид зброї запозичений від степовиків (використовувалися хозарами), етимологи виводять назву від тюркського кистан “палка, товкач”. Спочатку кистені виготовляли з кістки, в Давній Русі – із заліза, бронзи. Деякі бронзові кистені всередині заповнені свинцем. За формою відомі грушоподібні, кулясті, багатогранні та інших форм, часто вони орнаментовані. Більшість з них належить до парадної зброї військової верхівки.

Колт – давньоруська жіноча прикраса XI–XIII ст. у вигляді серпоподібної, порожньої всередині металевої підвіски на скронях, яка прикріплювалася до головного убору. Порожнина могла заповнюватися ароматичними речовинами.

Кресало – металеве знаряддя для висікання іскри з кременю. За формою розрізняють калачеподібні, дволезові овальні, дволезові прямокутні, санчатоподібні (у вигляді прямокутної пластинки з відігнутими вгору кінцями) тощо. На території Русі відомі з епохи залізного віку до XVIII ст. Назва походить від спільнослов’янського дієслова *кресати* “висікати вогонь”, яке має відповідник у литовській мові – *kirsti* “тесати, сікти”.

Лунниця – прикраса (підвіска) у формі півмісяця (від давньоруського *луна*), що символізували культ Місяця. Найчастіше форму півмісяця мали сережки, скроневі кільця, пекторалі. Використовувалися лунниці від епохи бронзи до пізнього середньовіччя. Півмісяцеподібні підвіски виготовлялися найчастіше із срібла, оздоблювалися напаяними срібними кульками, тобто зерню. Їх знахідки відомі з шарів XI–XII ст. У. Брей і Д. Трамп описують прикрасу, поширену серед населення культури фудвесел Ірландії та Шотландії у ранньобронзовому віці, яка називалася *лунула*. Це золота пластинка у формі півмісяця, шириною до 20 см, котру носили на шиї. Можливо, саме лунула була прототипом лунниці.

Окольний град (інша назва – *посад*) – давньоруська назва зовнішньої укріпленої частини міста. Місто складалося з двох частин – дитинця та ремісничо-торгового поселення – окольного міста чи посаду.

Писало (інші назви – стилос, стиль, писало-стилос) – знаряддя для письма у вигляді стержня довжиною 10–12 см, з вістрям з одного кінця і лопаточкою з протилежного. Гострим кінцем стержня писали по навощеній дощечці, а лопаточкою розгладжували шар воску чи стирали написане. Лопатки мали форму кубка (ранні), п'ятикутника чи овалу зі зрізаним верхом, перевернутого трикутника. На території Волині знайдені писала з лопатками дзвоноподібної форми. Біля основи лопаточки стержень мав кулясте потовщення – “яблуко” або ряд валиків. Майже завжди писала оздоблені орнаментом. У X ст. виготовляли переважно з кістки, а в XI – із заліза чи бронзи. У Греції і Римі ці предмети для письма називалися стилями (грец. *stilos*, лат. *stilus*), а на Русі – писалами.

Псевдозернь – виріб із бронзи і свинцево-олов'янистих сплавів (інколи із срібла) з узором, що копіював зернь. Кульки-зернинки не припаювалися, а були на восковій чи глиняній моделі, знятій із дорожого виробу із зерню.

Ритуал – сукупність символічних дій, з допомогою яких віруючі намагаються вплинути на надприродні сили шляхом обрядів, жертвоприношень, богослужінь. В ритуалі тілоспалення покійника відображена віра в очищувальну силу вогню. Скорчені поховання символізували ритуал повернення людини в лоно Матері-Землі.

Рясни – підвіски у вигляді тонких ланцюжків. Назва походить від спільнослов'янського *рясьный* “частий, густий”, що виводиться від *ряса* “підвіска”.

Скань (інша назва – філігрань) – спосіб оздоблення ювелірних виробів напаяним на металеву основу тонким золотим, срібним чи мідним скрученим дротом. Найчастіше сканню оздоблювали золоті і срібні сережки, гривни. Слово “скань” походить від дієслова *сْкати* “звивати, скручувати” – це тонкий дротик, який звито з двох дуже тоненьких дротиків.

Скарб – набір предметів, захованих у землі або іншому таємному місці, що становлять музейну цінність. Розрізняють такі види скарбів: власного використання (*personal hoard*) – речі заховані, але не забрані; торговця; ливарника – браковані речі, шматки металу; вотивні – закопані у храмах чи кинуті у воду у вигляді підношень божеству; грабіжницькі. Більшість речових скарбів часів Київської Русі домонгольського часу складається переважно з жіночих прикрас, хоча варто заува-

жити, що трапляються також і змішані – монетно-речові скарби. Для давньоруського періоду характерними були скарби коштовних ювелірних виробів, переважно жіночих прикрас. Нагромадження речових скарбів, куди входили предмети, пов'язані з вбранням і особистими речами, відбувалося, найімовірніше, в результаті переходу коштовностей по лінії успадкування. Серед волинських скарбів періоду Київської Русі можна назвати такі, як Бегеньський, Збаразький, Торговицький, Козлинський, Жорнівський та Городищенський.

Скроневе кільце (рос. височное кольцо) – жіноча прикраса різної форми, яка прикріплювалася до зачіски або головного убору на скронях. Скроневі підвіски впліталися у волосся по боках голови.

Фібула – металева застібка одягу, що діє за принципом англійської шпильки і є одночасно прикрасою. Конструктивно фібула складається з пружини, вісі, тятиви. лат. *Fibula* – металева застібка для одягу, що одночасно була прикрасою. Фібули були поширені з часів бронзового віку до раннього середньовіччя. Використовувалися для застібання одягу типу плаща. Широко поширені у бронзовому та залізному віках. Їх щитки мають різноманітні форми, *типологія* яких є важливою для *хронології*. Знахідки бронзових підковоподібних фібул у культурних шарах X–XI ст. на Волині прийнято відносити до оздоб балтійського походження (балтійський імпорт).

Філігрань (від лат. *filum* – нитка і *granum* – зерно, тобто, тонкий узор) – вид ювелірного мистецтва, у якому з тонкого гладкого чи витого золотого, срібного чи мідного дроту виконані узорі. Часто вони напаяні на металеву основу (див. також *скань*).

Цера – (від лат. *sega* – віск) – спеціальні навощені із внутрішнього боку дощечки для письма, розмірами 8 x 14 x 0,8–1 см, котрі з'єднувалися шкірними ремінцями. Цери, які складалися з двох дощечок, називалися диптихи, а трьохскладні – триптихи. Усі давньоруські дощечки для писання по воску аналогічні за формою і розмірами до таких же предметів, що використовувалися в Римі і Греції.

Циркульний орнамент (інша назва – очковий орнамент) – це коло з крапкою посередині. В XI–XIII ст. мав широке застосування і використовувався для прикрашання різноманітних предметів – від бурштинових хрестиків до кістяних гребенів, від скроневих кілець та браслетів до ручок ножів і шил, а також для оздоблення амулетів-сокирок, де кола з точками в центрі інколи утворюють пелюстки навколо

наскрізного отвору, на лезі, а на решті площини розташовуються хаотично.

Чернь – чорні зображення на світлому (головним чином срібному) фоні, що наносилися шляхом заповнення заглибленого малюнка чорною масою – сплавом зі срібла, свинцю, сірки та інших компонентів. Термін походить від короткої форми спільнослов'янського прикметника *чърнь*.

Шахи – термін походить від слова *шах* “повелитель, володар”, що є давньоруським запозиченням із перської мови, споріднене із давньоіндійським дієсловом *kṣāyati* “володіти”. Саме від цього слова і походить українська назва гри – *шахи*, яка моделює поєдинок двох царів-супротивників. Уважається, що термін шахмати є давньоруським композитом (за аналогією до чары, весы), утвореним від перського виразу *шах мат*, який перекладається як “володар (король) помер”. Шахи виникли як військова гра – розташування шахових фігур символізує шеренги війська. Вважається що їх батьківщиною є Індія, де подібна гра називалася *шатранг*. На Русь вони потрапили, швидше за все, волзьким шляхом – “з болгар”. За археологічними даними, на Русі відомі з XI ст. Із семи шахових термінів давньоруського часу – *шахматы*, *ферзь*, *царь*, *конь*, *слон*, *ладья*, *пешийци* – більшість збереглося до сьогодні в українській і російській мовах. Дослідники шахів давньої Русі відзначають побутування і символічних (абстрактних), і реалістичних фігур.

Шашки – фігурки, що мають форму плоских круглих кружків, призначених для однойменної гри. Більшість знахідок на території Київської Русі датуються X ст. і знаходиться вздовж водних шляхів – по Десні та по шляху “із варяг у греки”. Основною сировиною для виробництва цих предметів слугували трубчасті кістки та роги оленя; виготовляли їх також зі скла, каменю, бурштину, глини. Являють собою плоский кружок діаметром ≈ 3 см і висотою 0,65 см з вертикальним отвором або невеликим виступом у центрі. Пізніше діаметр шашок збільшився до 3,4–3,7 см, висота зменшилася до 0,55 см або залишилася попередньою (0,65 см). Фігурки стали більш плоскими. Поверхню прикрашали вирізами у вигляді п'яти-шести концентричних кілець різної глибини. Термін утворився від запозиченого із перської мови ще в давньоруський період слова *шах* “повелитель, володар” паралельно із композитом шахмати.

ІЛЮСТРАТИВНІ МАТЕРІАЛИ

1

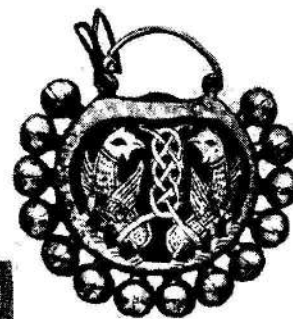
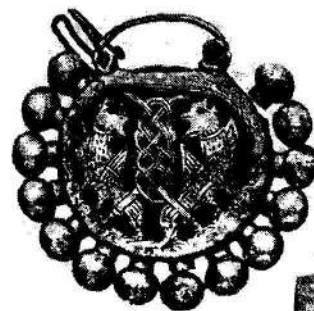

2

3

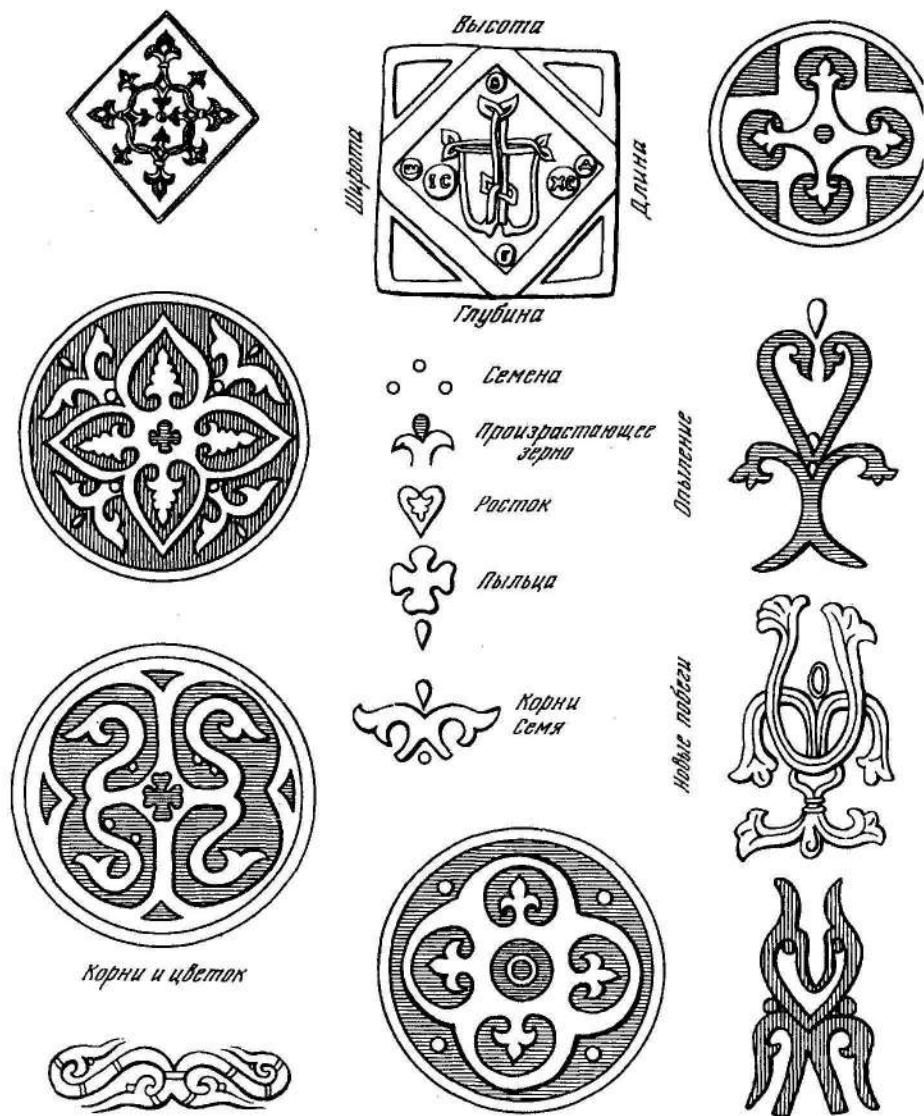
Ритуальні давньоруські браслети (за Б. Рибаківим)

Грифони і семаглі на срібних колтах та формі XII–XIII ст.
(за Б. Рибаківим)

Основні сюжети на колтах і діадемах, розміщених у їх хронологічній послідовності (за Б. Рибаківим): а – перша половина XII ст. Русалки; на звороті колтів – роги тура для зрошування нив; б – середина XII ст.; в – друга половина XII ст. Поява жіночих обличчя на колтах; г – початок XIII ст. Поеднання язичницьких елементів із християнськими

Варіанти чотиристоронньої композиції (заклинання простору) і відображення стадій росту рослин від насіння до опилення (за Б. Рибаківим). Антропоморфні рослинні символи (знизу – породільниця)

Відображення макрокосма в мікрокосмі жіночого вбрання XII–XIII ст.
Язичницька символіка князівсько-боярських прикрас (за Б. Рибаківим)

Круглі підвіски-обереги. XII–XIII ст. (за М. Семеновою)

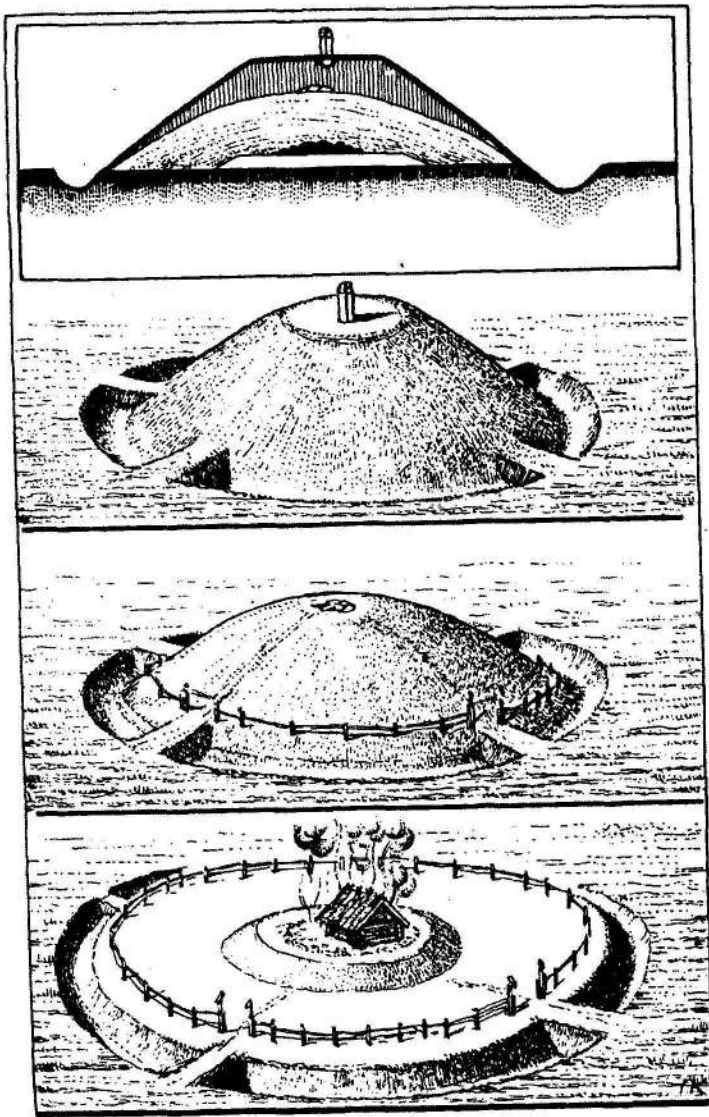
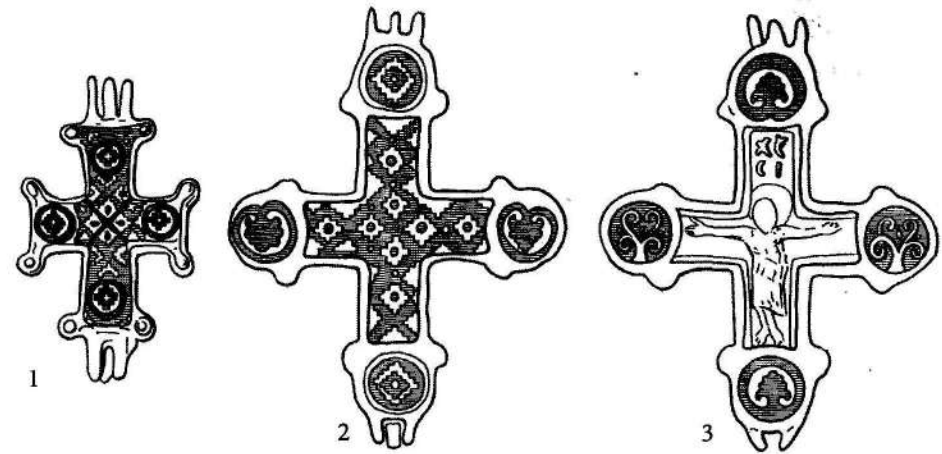
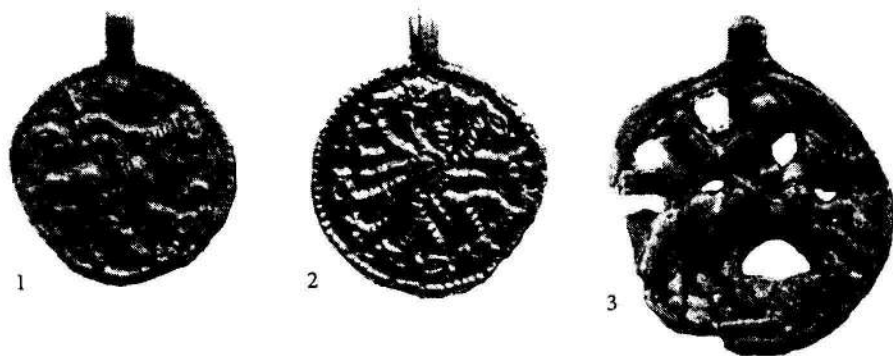

Схема розрізу та реконструкція етапів поховального обряду в кургані давньоруського часу та загальна схема конструкції насипу (за матеріалами розкопок Д. Самоквасова кургану Чорна Могила на Чернігівщині).

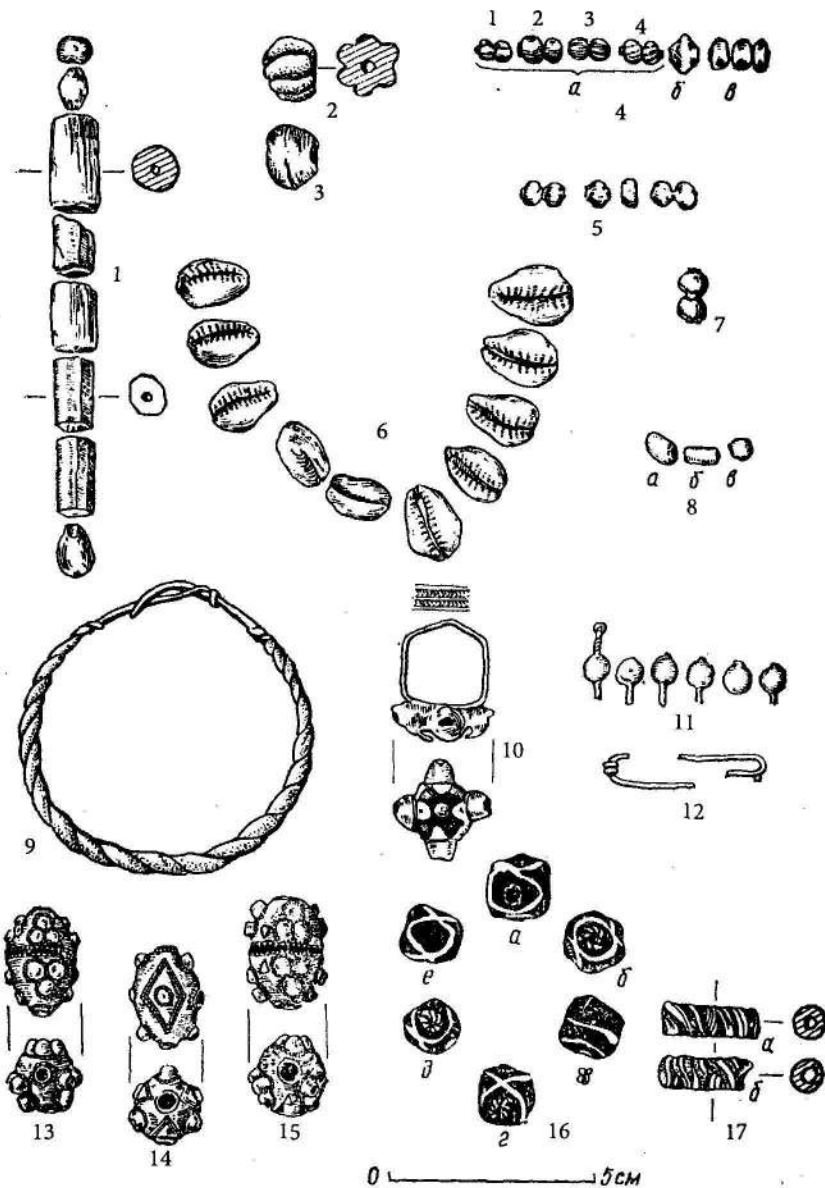
Рис. П. Корнієнка за реконструкцією Б. Рибаківа

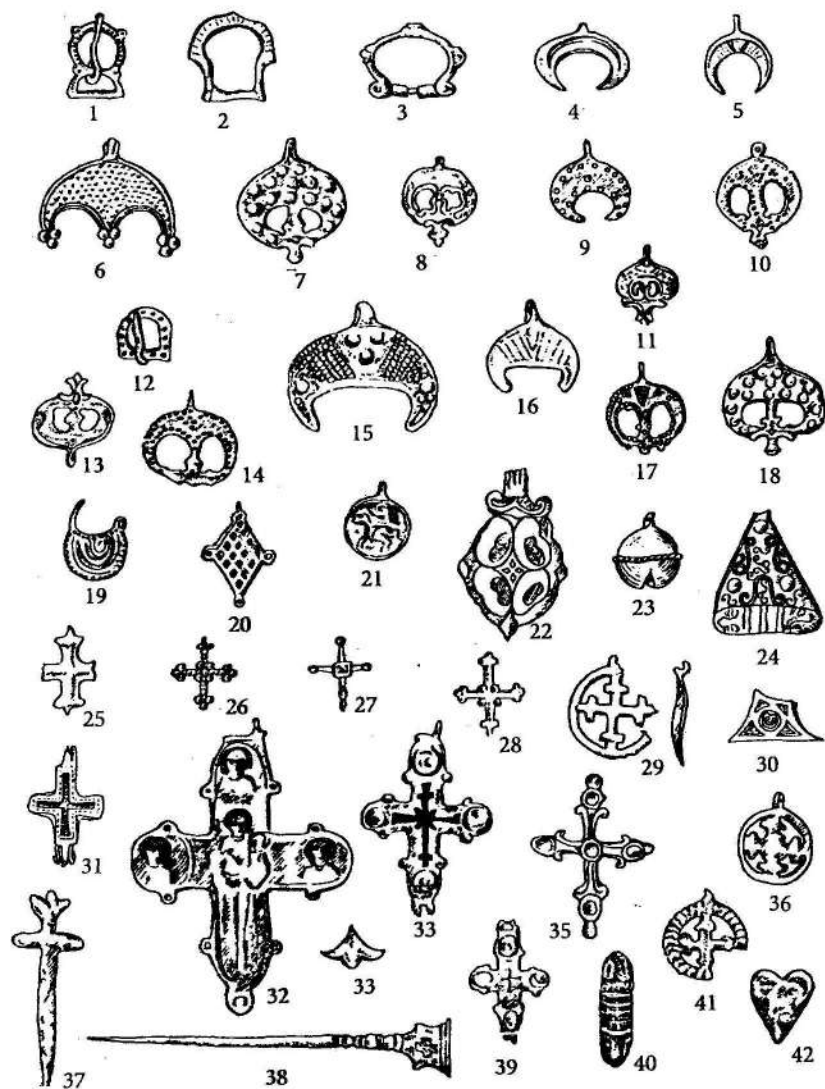
1-3 – хрести-енколпіони з язичницькою символікою XIII ст.; 4 – хрест-енколпійон з трьохярусним розташуванням святих. Велика Моравія, IX-X ст. (за Б. Рибаківим); 5 – язичницький кам'яний хрест (за В. Войтовичем)

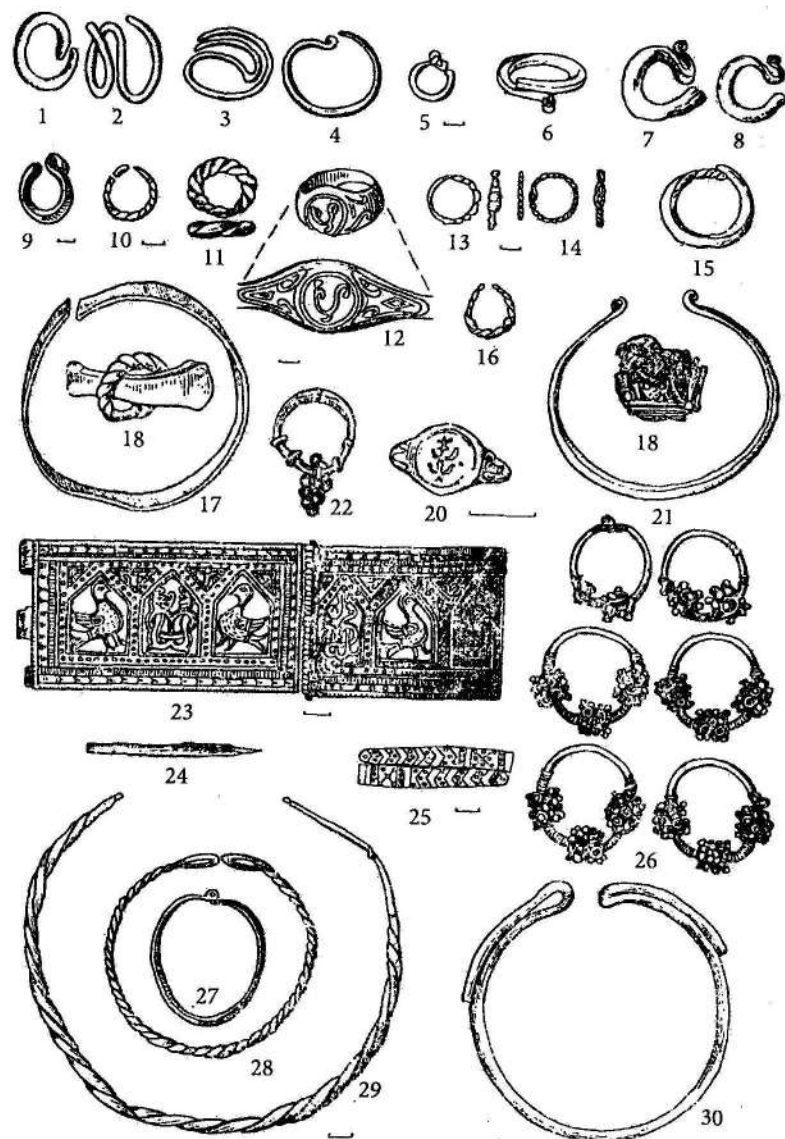
Давньоруські медальйони та змійовики (за Б. Рибаківим (4-5)
та В. Нечитайлом (1-3))

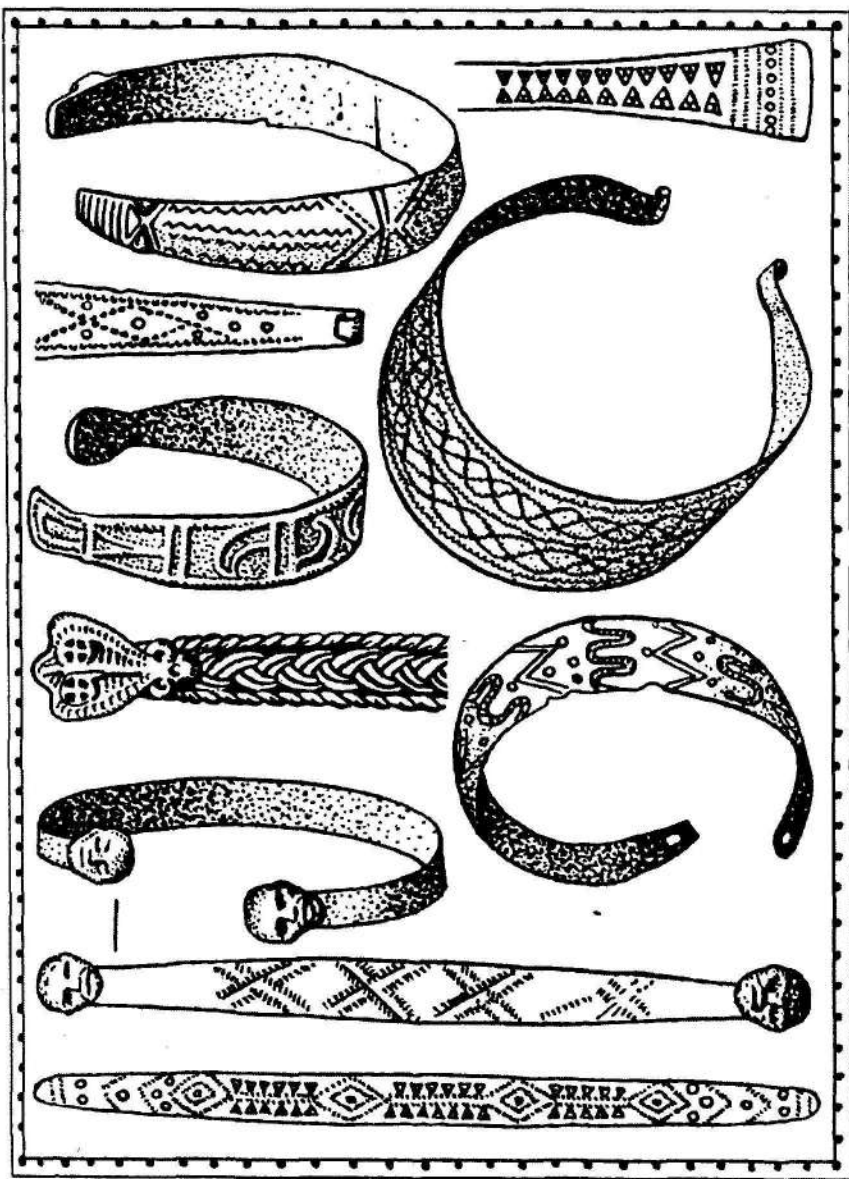
Поховальний інвентар з багатого поховання в Судовій Вишні.
1-17 – прикраси (за О. Ратичем)

Давньоруські прикраси, штампи до виробу прикрас і стилоси (рильці) до писання (за О. Ратичем): 1–3, 12, 15–17, 23, 36 – з Пліснеська; 4, 6–9, 11, 18, 22, 25–27, 29–31, 33–35, 37, 40, 41, 42 – із стародавнього Галича; 5, 9, 10, 14, 19–21, 28 – з Зеленча (околиця Теремовлі); 13, 38, 39 – із Звенигорода на Білці; 24 – з Залукви (околиця стародавнього Галича); 32 – з Белза

Давньоруські прикраси (за О. Ратичем): 1, 2, 6, 16 – з Хотимира; 3, 4, 7, 8, 11, 15, 17, 20, 21 – з Пліснеська; 5, 12–14, 16, 24, 26, 30 – із стародавнього Галича; 9, 10, 27, 29 – із Звенигорода на Білці; 19, 28 – з Городниці на Дністрі; 22 – з Пересопниці; 28 – з Вікторова (околиця стародавнього Галича); 25 – із Старого Збаража

Пластиначасті браслети. XII ст.
(за М. Семеновою)

1

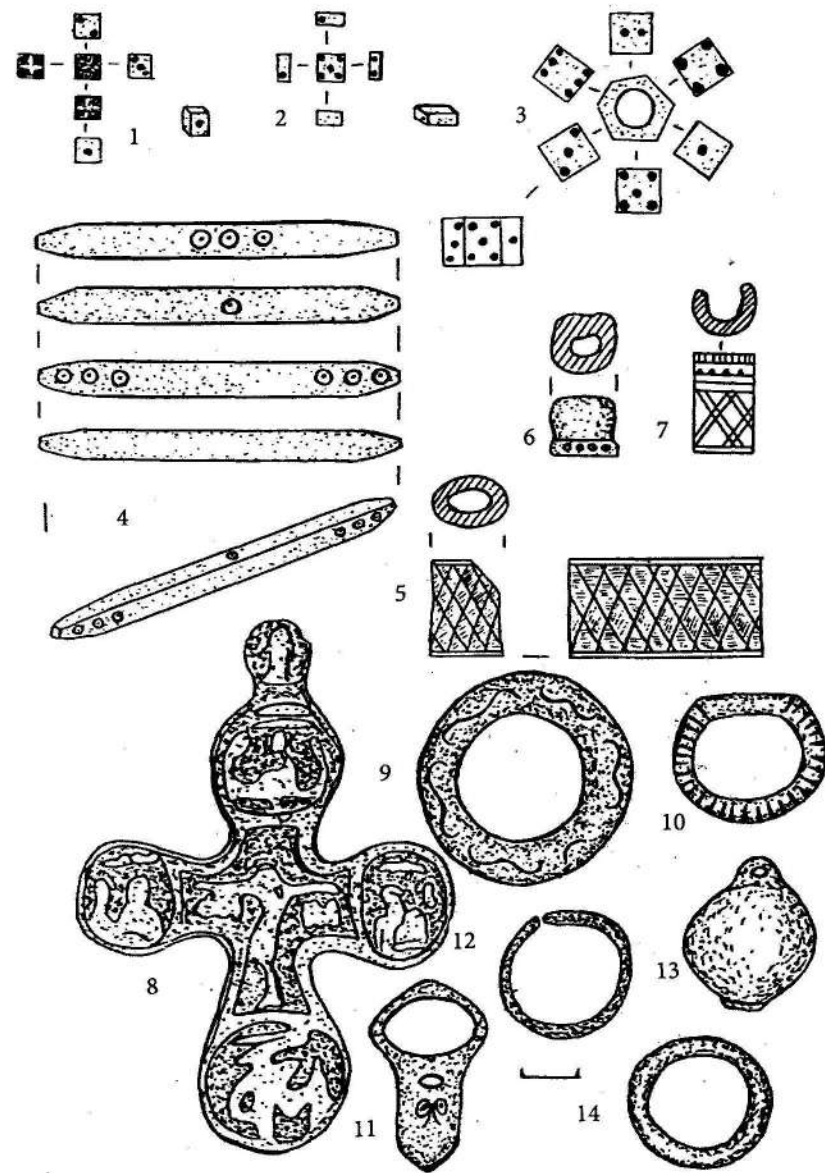
1 – давньоруські жіночі прикраси (за П. Толочком); 2 – бронзові та мідні гудзики,
а також металеві з багатими прикрасами і підвісками з монет IX–XIII ст.
(за М. Семеновою)

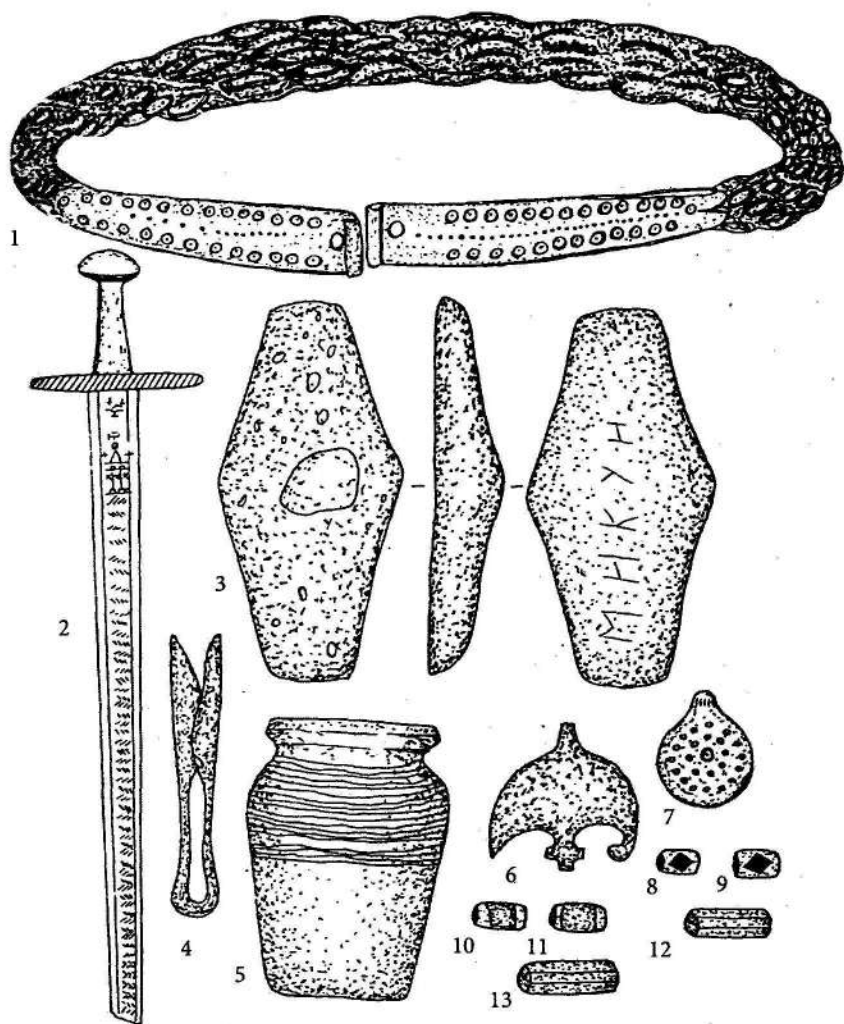
2

Вироби з кістки, рогу, каменю і пасти (за О. Ратичем): 1, 4, 11, 16, 19, 21, 22а, 26–28 – із стародавнього Галича; 2, 3, 5, 9, 10, 12–15, 17, 18, 20, 25 – з Пліснеська; 7, 8, 23, 24, 31, 32 – з Коршева; 22 – з Зеленча (околиця Теремовлі); 29 – з Городниці на Дністрі; 30 – із Звенигорода на Білці

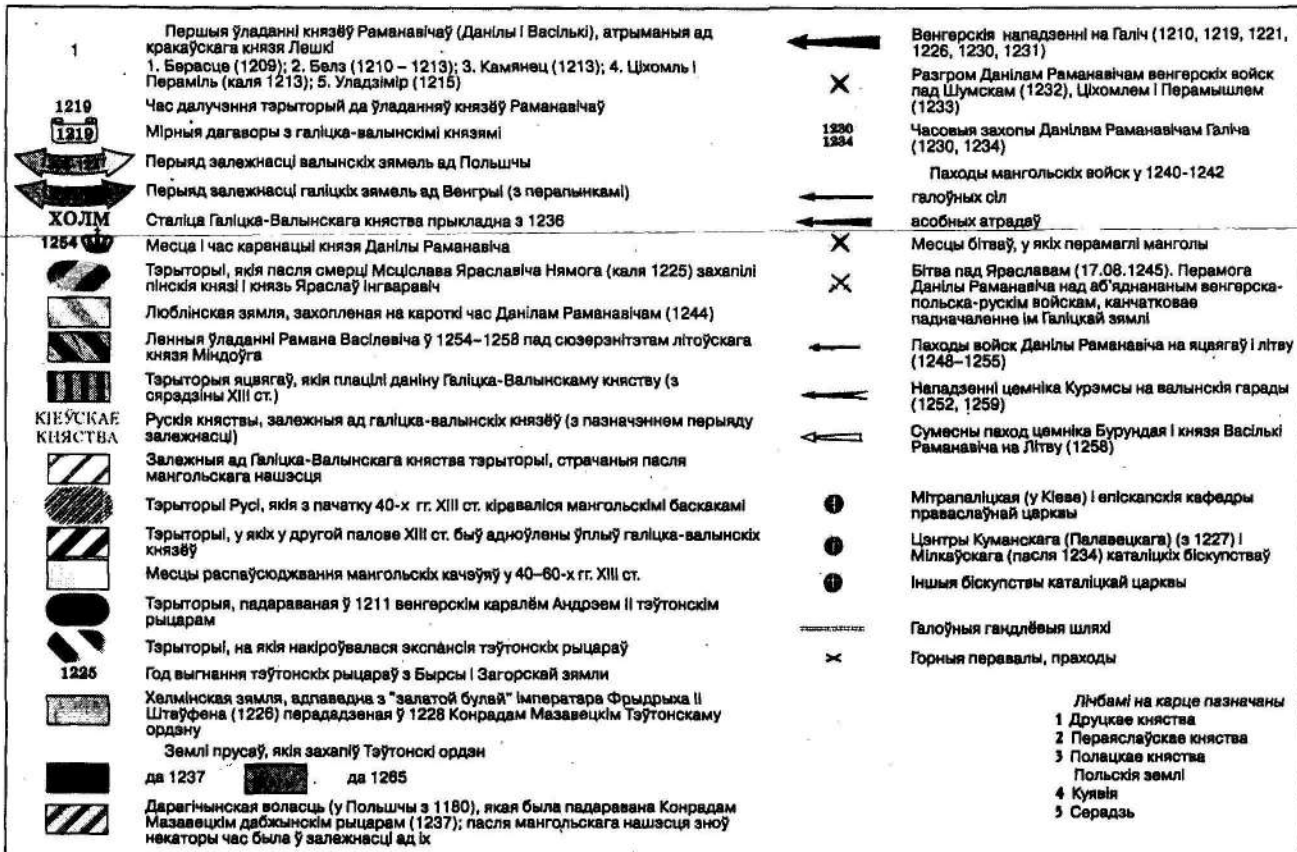
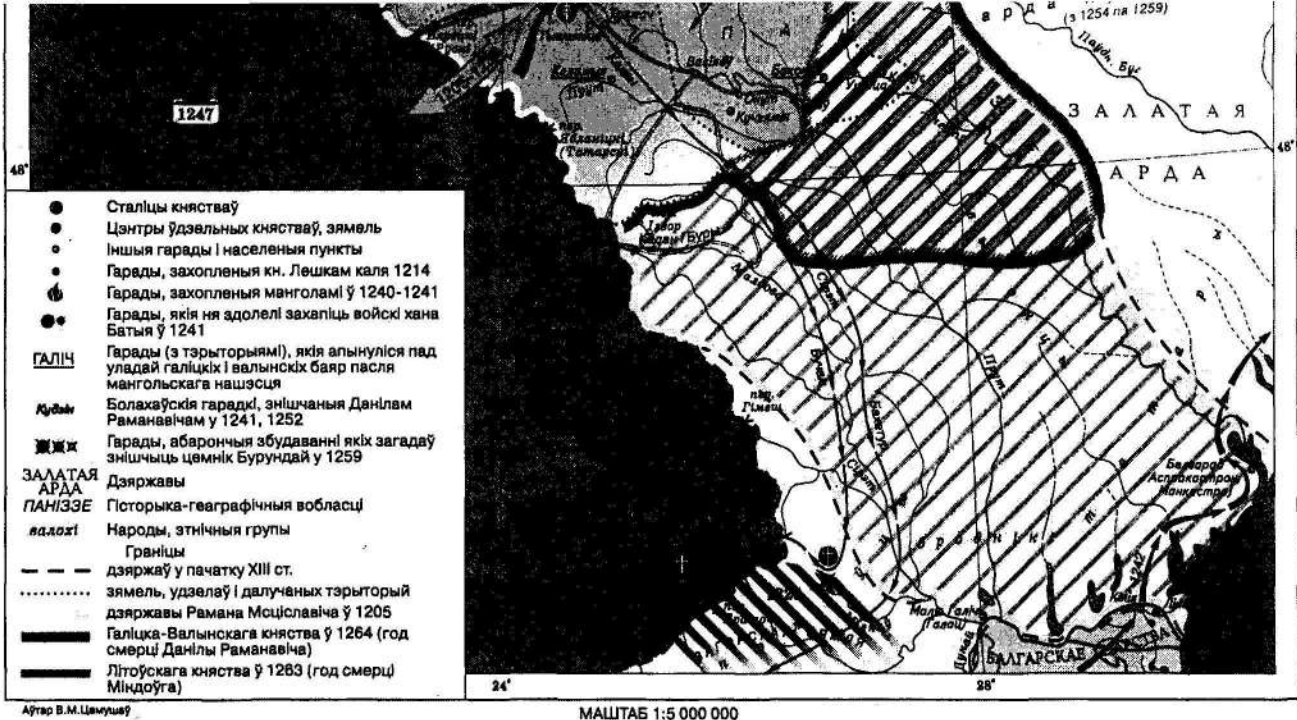
Давньоруські вироби з кістки та бронзи (за М. Кучинком, Г. Охріменком)

Давньоруські вироби, знайдені на Волині (за М. Кучинком, Г. Охріменком):
1 – срібна гривна з с. Городище; 2 – меч з околиць Торчина; 3 – грошова срібна
гривна з Гнідави (знахідка М. Матвієнко); 4 – ножиці; 5 – горщик з дитинця біля
с. Городище; 6 – срібна лунниця (знахідка М. Кучинко) з Гнідави; 7–13 – прикраси
з Майдан-Липненського могильника

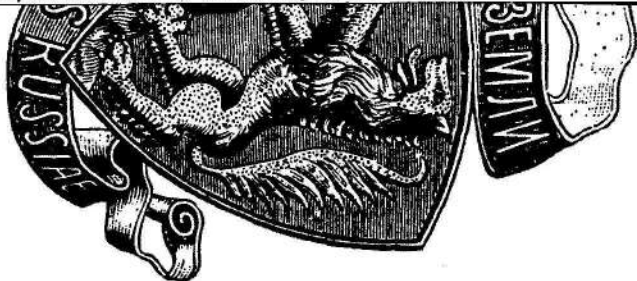
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

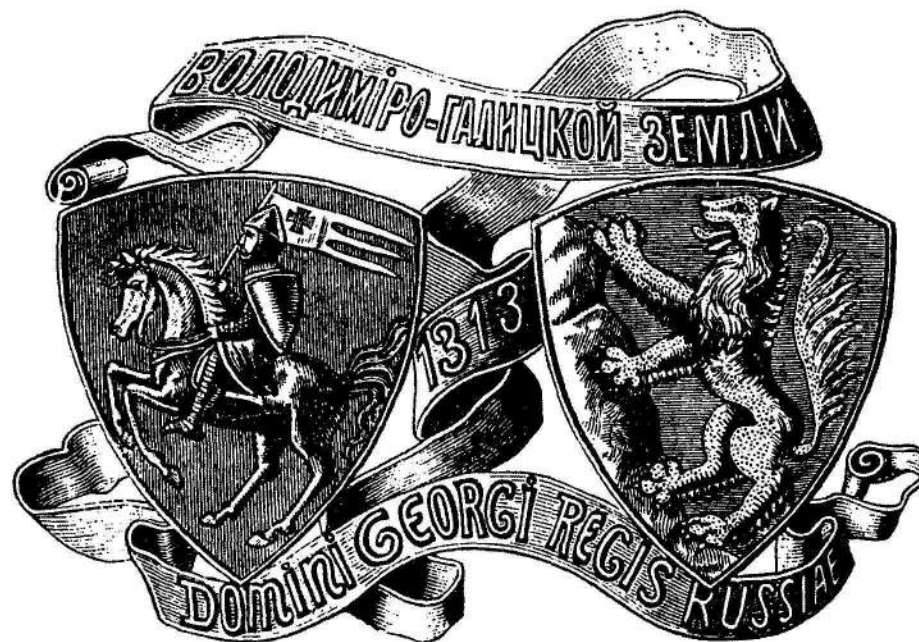

За кн.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т. 1. Мінск, 2007. С. 484.

Дзяржавы
Літоўскага
і Вялікага
у 1313 р.
му музеі
87, стор. 37)

ГЕРБ ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Цей герб знаходився на грамоті кн. Юрія І Львовича (внука Данила Романовича), що видана grosмайстрові німецького лицарського ордена, з яким він був у союзі в 1313 р.

Ця грамота зберігалась у Кенігсберзькому музеї (Батюшков П. Н. "Холмская Русь", СПб., 1887, стор. 37)

ЗМІСТ

Про значення вивчення культури краю в курсі "Волинезнавство".....	5
Вступ.....	14
РОЗДІЛ I. Язичництво та раннє християнство на Волині.....	17
§ 1. Матеріали для дослідження християнізації Волині IX–XII століть.....	17
§ 2. Лунниці – свідчення культу Місяця у віруваннях давніх слов'ян.....	32
§ 3. Мініатюрні сокирки – язичницькі обереги.....	44
§ 4. Давньоруські енколпіони – символи християнства.....	59
РОЗДІЛ II. Розвиток декоративно-прикладного мистецтва Волині.....	91
§ 1. Речові скарби X–XIII століть в контексті дослідження художнього ремесла Волині.....	91
§ 2. Давньоруські кистені та булави, як предмети мистецтва.....	118
§ 3. Кресала – свідчення побутової культури волинян княжої доби.....	130
§ 4. Шахи, шашки та гральні кості.....	141
РОЗДІЛ III. Пам'ятки писемності середньовічної Волині.....	159
§ 1. Найдавніші матеріали і знаряддя письма.....	159
§ 2. Епіграфічні та літописні пам'ятки XI–XIII ст.....	182
РОЗДІЛ IV. Характер та особливості культури регіону X–XIV століть.....	191
§ 1. Культурні зв'язки волинян у середні віки в процесі торгівлі.....	191
§ 2. Своєрідність культури досліджуваних земель.....	199
§ 3. Витоки художньої культури Волинської землі.....	210
Висновки.....	215
ДОДАТКИ.....	217
Григорій Охріменко. Археологічні дослідження Волині Володимира Антоновича.....	218
Григорій Охріменко. Перші археологічні дослідження на західній Україні.....	226
Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, Наталія Скліаренко. Археологічні дослідження на Волині у міжвоєнний період.....	231
Jerzy Kuśnierz. Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog.....	238

Анджей Гачол. Місця, пов'язані з життям та діяльністю Олександра Цинкаловського (повідомлення).....	243
Тамара Дмитренко. Дослідники Дубенщини передвоєнного часу.....	245
Тамара Дмитренко. Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень на Дубенщині.....	252
Володимир Савицький. Про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття.....	257
Григорій Охріменко, Володимир Савицький, Ірина Костюк. Давньоруські булли – вислі печаті.....	284
Юрій Пшеничний. Багатошарове поселення Мирогоща – ур. Зашляховці.....	292
Світлана Локайчук. Короткий словник археологічних термінів.....	300
ІЛЮСТРАТИВНІ МАТЕРІАЛИ.....	307

Науково-краєзнавче видання

Михайло Кучинко, Григорій Охріменко,
Володимир Савицький

КУЛЬТУРА ВОЛИНІ ТА ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ КНЯЖОЇ ДОБИ

Навчальний посібник

Головний редактор Д. А. Головенко

Літературний редактор С. М. Локайчук

Технічний редактор Т. М. Демчук

Коректор М. В. Крищук

Комп'ютерна верстка О. П. Мельник

Дизайн обкладинки Н. М. Дідух

*При підготовці кольорових ілюстрацій використано матеріали з фондів
Волинського, Рівненського, Чернівецького, Торчинського,
Кременецького і Заліщицького краєзнавчих музеїв,
Луцького і Острозького історико-культурних заповідників,
Володимир-Волинського історичного музею, Одеського
Музею Нумізматики, а також з приватних колекцій.
Фото виконали Ігор Маркус, Оксана Каліщук, Григорій Охріменко
та Володимир Савицький.*

Здано на виробництво 07.01.2008 р. Підписано до друку 17.03.2008 р.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 21,1. Обл.-вид.арк. 21,8.
Наклад 1000. Замовлення № 372.

ВАТ "Волинська обласна друкарня"
43010 м. Луцьк, Волинська обл., пр. Волі, 27.
Тел.: 4-25-01, 4-25-07, 4-41-73.

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.

М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький.

К. 95 Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк: Волинська
обласна друкарня, 2008. – 328 с.

ISBN 978-966-361-247-8

Навчальний посібник присвячено питанням розвитку культури Волині та Волинського
Полісся княжої доби. В ньому зібрано і систематизовано археологічні, етнографічні та
писемні джерела матеріальної і духовної культури регіону IX–XIV століть. Визначено
своєрідність і витоки місцевої середньовічної культури та її вплив на розвиток національної
української культури.

Для вчителів, учнів, студентів та широкого кола краєзнавців.

УДК 930. 26 (477. 82)
ББК 63. 4 (Укр. 4 Вол) 4

